

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

MİNAS ÇERAZ VE ERMENİ MESELESİNDEKİ ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Büşra BEYHAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ

EYLÜL – 2020

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MİNAS ÇERAZ VE ERMENİ MESELESİNDEKİ ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Büşra BEYHAN

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

“Bu tez sınavı 08/09/2020 tarihinde online olarak yapılmış olup aşağıda isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİÜYESİ	KANAATI
Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ	Başarılı
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah LÜLEÇİ	Başarılı

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Büşra BEYHAN
Öğrenci Numarası	:	Y 176012017
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Türkiye Cumhuriyeti Tarihi
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Minas Çeraz ve Ermeni Meselesindeki Rolü
Benzerlik Oranı	:	%4

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

05.10.2020
İmza

Sakarya Üniversitesi ..... Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciyeye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere .....@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../20.....
İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç.Dr. Fikrettin YAVUZ
Tarih: 05.10.2020
İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Ermeni Meselesi, Türkiye Cumhuriyeti açısından Osmanlı Devleti'nden bugüne intikal eden önemli bir uluslararası meseledir. Bu tartışmalı meselenin temelini Osmanlı Ermenilerinden bir grubun milliyetçilik cereyanı etkisi ile bağımsız bir idare kurmak istemeleri oluşturmuş ve söz konusu kimseler bu yolda çeşitli adımlar atmıştır. Bu amaca ulaşmak için birçok alanda ciddi gayret gösterilmiştir. Bunların önemlilerinden biri de Ermeni Meselesi'nin dünya kamuoyuna duyurulması olmuştur. Bu noktada karşımıza çıkan en önemli isimler Ermeni Kilisesi'nin yanı sıra Ermeni aydınları olmuştur.

Çalışmanın konusu olarak başlangıçta Ermeni Kilisesi himayesinde, daha sonra basın-yayın yoluyla Ermeni Meselesi'ni Avrupa siyasilerine ve kamuoyuna tanıtan Minas Çeraz seçilmiştir. Devrinin önemli Ermeni aydınlarından biri olan Minas Çeraz'ın çalışma konusu olarak seçilmesinin en önemli nedeni, Türkiye'de yapılmış olan çalışmalarda hayatı ve Ermeni Meselesi için yaptıkları hakkında yeterince çalışma yapılmamış olmasıdır.

Öncelikle çalışma konusunun tespiti ve tamamlanmasına kadar her aşamada verdiği fikirler ve kaynak tespitinde beni destekleyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. Fikrettin Yavuz'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışma boyunca bana yol gösteren ve desteğini esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü'ye şükranlarımı sunarım. Ayrıca değerli vaktini ayırarak Ermenice kaynakların temininde bana yardımcı olan Ruhani Meclis Başkanı Başrahip Tatul Anuşyan'a minnetimi ifade etmeyi ve teşekkürü borç bilirim. Aynı zamanda her zaman manevi destekleriyle yanımda olan aileme, kıymetli arkadaşlarım Kerem Ermiş ve Betül Çakır Katok'a teşekkür ederim.

Büşra BEYHAN

08.09.2020

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: MİNAS ÇERAZ VE PATRİKHANE HİMAYESİNDEKİ FAALİYETLERİ.....	11
1.1. Ailesi, Doğumu ve Tahsil Hayatı	11
1.2. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde Genel Sekreterlik Vazifesi.....	13
1.2.1. Berlin Kongresi ve Kongreye Gönderilen Patrikhane Heyeti.....	13
1.2.1.1. Heyetin İtalya'daki Faaliyetleri.....	16
1.2.1.2. Heyetin Fransa'daki Faaliyetleri.....	22
1.2.1.3. Heyetin İngiltere'deki Faaliyetleri.....	23
1.2.2. Berlin Kongresi'nin Toplanması ve Patrikhane Heyetinin Kongredeki Çabaları	28
1.2.3. Berlin Antlaşması'nın İmzalanması ve Çeraz'ın Tavrı	33
1.3. Çeraz'ın Özel Elçi Sıfatı ile Patrikhane Tarafından İngiltere'ye Gönderilmesi (1880).....	37
1.3.1. Londra'daki Temasları ve İlk Faaliyetleri	39
1.3.2. Çeraz Reform Club ve Cobden Club Yemek Davetlerinde.....	43
1.3.3. Avam Kamarası'nda Ermeni Meselesi Tartışması ve Çeraz'ın Takip Ettiği Siyaset.....	45
1.3.4. Çeraz'ın Londra'da Gerçekleştirdiği Diğer Görüşmeler.....	49
1.3.4.1. Doğu Vilayetlerinde İsyân Çıkması ve Çeraz'ın Takip Ettiği Siyaset...53	
1.3.4.2. İngiltere Başbakanı W.E. Gladstone ile Görüşmesi.....61	
1.3.4.3. Londra'daki Son Ayları.....63	
1.3.4.4. İstanbul'a Dönüşü.....69	
1.4. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde Genel Sekreter Vazifesine Devam Etmesi ve İngiltere ile Temasları.....	71

İKİNCİ BÖLÜM: MİNAS ÇERAZ'IN BİREYSEL FAALİYETLERİ.....	75
2.1. Getronakan Ermeni Lisesi'nde Müdürlük Vazifesi.....	75
2.2. Yurtdışındaki Faaliyetleri.....	77
2.2.1. İngiltere'deki Faaliyetleri(1890-1893).....	78
2.2.2. Amerika'daki Faaliyetleri(1893).....	86
2.2.2.1. Chicago Dünya Dinleri Parlamentosu'na Katılımı.....	86
2.2.2.2. Providence Ziyareti ve Konferansları.....	90
2.2.3. Avrupa'daki Faaliyetleri(1893-1908).....	92
2.2.3.1. 1893 Senesinde İngiltere'ye Geri Dönmesi ve Faaliyetleri.....	93
2.2.3.2. Fransa'daki Faaliyetleri.....	96
2.2.3.3. 1899 Lahey Barış Konferansı ve Çeraz	103
2.3. İstanbul'a Dönüşü ve Meşrutiyet'te Mebusluk Yılları.....	110
2.4. Marsilya'ya Yerleşmesi, Son Yılları ve Ölümü.....	112
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MİNAS ÇERAZ'IN BASIN-YAYIN FAALİYETLERİ.....	116
3.1. L'Arménie Dergisinin Yayın Hayatına Başlaması ve Etkileri.....	117
3.1.1.L'Arménie'de Yer Alan Haberlerin Analizi ve Derginin Yayın Hayatına Son Vermesi	121
3.2.Minas Çeraz'ın Eserleri	122
3.2.1.Edebi Yazılar ve Ulusal Eğitim Adlı Eserleri.....	122
3.2.2.Berlin Kongresi'nden Ne Kazandık ve Ermenistan ve İtalya Adlı Eserleri...124	
3.2.3.Kalem ve Kılıç ve Amsterdam'da Ermeni Konferansı Adlı Eserleri.....	128
3.2.4.Şark Hikâyeleri ve Yayınlanmamış Şark Adlı Eserleri.....	131
3.2.5. Ermeni Şairleri.....	134
SONUÇ.....	136
KAYNAKÇA.....	141
EKLER.....	149
ÖZGEÇMİŞ.....	167

KISALTMALAR

bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Babıâli Evrak Odası
C.:	: Cilt
D.	: Düstur
DH. SN. THR.	:Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi
Ed.	: Editör
F.O.	:Foreign Office
Haz.	: Hazırlayan
HR. SFR.	: Hariciye Nezareti Sefaret Kısmı
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısm
HR. TH.	:Hariciye Nezareti Tahrirat
İç. S.	: İçtimai Sene
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vd.	: Ve Diğerleri
Vol.	: Volume
Y. A. HUS.	: Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y. MTV.	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. A.	: Yıldız Perakende Evrakı Sadaret
Y. PRK. EŞA.	: Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Minas Çeraz ve Ermeni Meselesindeki Rolü			
Tezin Yazarı: Büşra BEYHAN		Danışman: Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ	
Kabul Tarihi: 08.09.2020		Sayfa Sayısı: v(ön kısım) + 167 (tez)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi	
<p>Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımı neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda bağımsızlık amacı ile pek çok isyan zuhur etmiştir. Bu isyanları çıkartan ayrılıkçı gruplar içinde <i>Millet-i Sadıka</i> olarak nitelenen Ermeni milleti adına hareket eden komiteler bulunmaktaydı. Gerek patrikhane bünyesindeki bazı patrikler ve ruhaniler gerekse bazı Ermeni aydınları ile komiteler tarafından yürütülen bağımsızlık faaliyetleri neticesinde bağımsız Ermeni devleti hedefine ulaşmak adına mesele dönemin büyük devletlerinin önüne getirilmişti. Bu süreçte Bağımsız Ermenistan'ın tesis edilmesi adına faaliyet gösteren isimlerden biri de bir Ermeni aydın, öğretmen ve yazar olan Minas Çeraz'dır.</p> <p>“Minas Çeraz ve Ermeni Meselesindeki Rolü” adlı bu çalışmada Ermeni Meselesi adına Minas Çeraz'ın Patrikhane himayesinde ve meseleyi Avrupa'ya tanıtmak adına gerçekleştirdiği faaliyetleri ele alınmıştır. Bunların yanı sıra Çeraz'ın bir öğretmen ve yazar olmasının ışığında döneminin ünlü bir aydını olarak tanınması sebebiyle kendisinin bu yönlerine de değinilmeye çalışılmıştır. 1852'de doğan Minas Çeraz eğitimini tamamlamasını müteakip öğretmenlik ve edebi faaliyetlere yönelmiştir. Bu sayede ünlenmeye başlayan Çeraz, Konstantinopolis Eğitim Konseyi'nin ve Ermeni Ulusal Konseyi'nin bir üyesi olmuştur. Yıldızı burada parlayan Çeraz 1878 senesinde Patriklik Genel Sekreterliği'ne getirildi ve böylece ömrünün geri kalanını adadığı Ermeni Meselesi adına gerek Osmanlı İmparatorluğu'nda gerekse Avrupa'da çeşitli faaliyetlerde bulundu.</p> <p>Ömrünün yaklaşık elli bir yılını bağımsız bir Ermeni devleti davasının başarıya ulaşmasına adayan Çeraz, 1888 senesinde itibaren Avrupa'da <i>Profesör Çeraz</i> olarak tanınmaya başlamıştır. Böylece gerek kamuoyunda gerekse Avrupalı siyasiler tarafından saygı gören bir isim haline gelerek çeşitli temaslar kurmuştur. Ermeni Meselesi adına en aktif olan isimlerden biri haline gelen Çeraz'ın hayatı ve faaliyetleri arşiv belgeleri, yabancı basın, çeşitli yazarlara ait eserler ve makaleler ışığında incelenmiştir.</p>			
Anahtar Kelimeler: Çeraz, Ermeni Meselesi, L'Arménie.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree Ph.D.	☒	☐
Title of Thesis: Minas Çeraz And His Role In The Armenian Question		
Author of Thesis: Büşra BEYHAN Supervisor: Assoc. Prof. Fikretin YAVUZ		
Accepted Date: 08.09.2020 Number of Pages: v (pre text) + 167 (main text)		
Department: History Subfield: History of Turkish Republic		
<p>As a result of the nationalism movement spread with the French Revolution, many revolts occurred in the Ottoman Empire with the aim of independence. Among the non-Muslim minorities who caused these revolts were the Armenian nation. As a result of the independence activities carried out by both the patriarchate and the Armenian intellectuals and committees, this issue was carried to the great states of the period when the Ottoman Armenians failed to succeed. In the name for establishment of the independent Armenia, one of the names operating was Minas Çeraz, an Armenian intellectual, teacher and writer.</p> <p>In this study titled “Minas Çeraz and his Role in the Armenian Issue”, the activities carried out by Minas Çeraz on behalf of the Armenian Issue under the patronage of the Patriarchate and to introduce the issue to Europe were tried to be given. Besides these, in the light of the fact that Çeraz was a teacher and writer, it was tried to touch on these aspects of him as he was known as a famous intellectual of his period. Minas Çeraz, born in 1852, turned towards teaching and literary activities after completed his education. In this way, Çeraz, who started to become famous, became a member of the Constantinople Education Council and the Armenian National Council. Çeraz, whose star shines here, was brought to the General Secretariat of the Patriarchate in 1878 and thus, he carried out various activities both in the Ottoman Empire and in Europe in the name of the Armenian issue, to which he dedicated the rest of his life.</p> <p>Çeraz, who devoting about fifty years of his life to the success of the Armenian issue, started to be recognized as "Professor Çeraz" in Europe in 1888. Thus, he became a respected figure both by the public and by European politicians and established various contacts. The life and activities of Çeraz, which has become one of the most active names on behalf of the Armenian issue, will be examined in the light of archive documents, foreign press, works and articles by various authors.</p>		
Keywords: Çeraz, Armenian Question, Armenia.		

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Osmanlı Devleti zamanında başlayarak gelişimi günümüze kadar uzanan en önemli olaylardan bir tanesini Ermeni meselesi teşkil etmektedir. Bu meselenin ele alınabilmesi için öncelikle Ermeni milletinin Osmanlı hâkimiyetine girmesi, milliyetçilik fikir akımından etkilenilmesi, Ermeni cemiyetlerinin kurulması ve propoganda faaliyetlerinin incelenmesi gerekmektedir. Anadolu'nun eski milletlerinden biri olan Ermeniler, kuruluş döneminden itibaren Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında yaşamıştır.1326 senesinde Bursa'nın başkent olmasının ardından Ermenilerin ayrı bir cemaat olarak teşkilatlanmasına izin verilmiştir. 1381 senesine gelindiğinde ise Ermeni cemaatinin ruhanî merkezi Bursa'ya alınmıştır¹. 1453 senesinde İstanbul'un fethedilmesinin müteakibinde Fatih Sultan Mehmet tarafından Anadolu'da meskûn olan pek çok Ermeni ailesi İstanbul'a getirilmiş ve bölgeye iskân ettirilmiştir. 1461 senesinde Trabzon'un fethi dönüşünde ise Fatih Sultan Mehmet, Bursa'da bulunan Ermenilerin ruhanî lideri Hovakim'i İstanbul'a getirtmiş ve bölgede bir Ermeni Patrikhanesi kurdurmuştur. Bu gelişmelerin akabinde 1475 senesinde Kefe'den, 1479 senesinde ise Karaman'dan pek çok sayıda Ermeni getirilerek İstanbul'da iskân ettirilmiştir. Yavuz Sultan Selim döneminde ise Çaldıran Savaşı'nın ardından Tebriz şehrinden pek çok Ermeni zanaatkâr İstanbul'a getirilmiştir².

Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığı döneminden itibaren Osmanlı Devleti içinde azınlık nüfusunun artması sonucunda, tebaanın daha iyi yönetilebilmesi adına "Millet Sistemi" oluşturulmuş ve bu dönemden itibaren uygulanmaya başlamıştır. Bu sisteme göre Osmanlı tebaası Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi olmak üzere dört millet olarak ele alınmıştır. Aynı zamanda bu sistemde Ermeniler "Millet-i Sadıka" olarak anılmıştır³. Millet sistemi içerisinde Ermeniler geniş haklara sahip olmuş ve dini

---

¹ Özcan Mert, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiyat Araştırmaları*, S:3, Ocak 2013, s. 144.

² Afşin Burak Umar, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915*, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 9-10.

³ Özlem Karsandık, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasi Faaliyetleri (1887-1908)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 9.

baskıya maruz kalmamıştır. Bu şekilde Ermeni milleti inanç, eğitim, hukuk ve geleneklerini aynı şekilde devam ettirerek, okul ve hastane gibi kendilerine ait kurumları muhafaza edebilmiştir⁴.

1789 Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesi XIX. yüzyıla etkisini bırakan önemli fikir akımlarından biri olmuştur. Bu akım çeşitli devletleri ve imparatorları etkilemekle beraber, Osmanlı Devleti'nde de önemli bir iz bırakmıştır. Ortaya çıkan etnik milliyetçilik neticesinde Osmanlı Devleti'nin tebaası olan azınlıklar çeşitli bağımsızlık hareketlerine girişmiştir. Osmanlı Devleti'nde 1805'te Sırp bağımsızlık hareketi, 1821 Rum isyanı, 1831 Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması ile başlayan milliyetçilik sürecinin etkisini azaltmak amacıyla 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ilan edilmiştir.

3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin Osmanlı Devleti bütün vatandaşlarını kanun önünde eşit saymıştır. Böylece gayr-i müslim tebaaya devlet tarafından can, mal ve namus güvencesi verilmiştir. Ancak azınlıklar arasındaki ihtilalci fikirlerin devam etmesi sonucunda fermanın neticesiz kaldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti ile Rusya'nın tarafları olduğu ve 1853-1856 seneleri arasında cereyan eden Kırım Savaşı esnasında Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne gayr-i müslimler adına yeni düzenlemeler yapılması için baskı ortamı oluşturduğu görülmektedir. Kırım Savaşı'nın sonucunda ise Avrupalılar, gayr-i müslimlere verilmesi öngörülen hakların antlaşma metnine konulması yönünde bir tutum sergilemiştir. Bunun neticesinde Osmanlı Devleti farklı bir yol izleyerek, 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı'nı ilan etmiş, gayr-i müslimlere verilen hakları genişletmiştir. Bu fermanın ardından Osmanlı Devleti sınırları içinde cemaat okullarının ve kiliselerinin sayısında artış yaşandığı görülmektedir⁵. Bu fermanlarla azınlıklara ekonomik ve toplumsal alanda yeni haklar verilse de azınlık isyanları devam etmiştir. 1858 senesinde Bosna-Hersek'in bağımsızlık hareketinin başlaması ve 1897 senesinde Girit'te yarı bağımsız bir yönetimin kurulması bu durumun en mühim

---

⁴Umar, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915*, s. 10.

⁵ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, SRT Yayınları, Ankara, 2015, s. 63-66.

göstergelerindedir. Milliyetçilik akımı neticesinde ortaya çıkan bu isyan ortamından Ermeni milletinin de etkilendiği görülmektedir⁶.

Ermeni milleti içinde bir ulus bilincinin oluşmasına XIX. yüzyılda rastlanmaktadır. Bu bilincin oluşmasında başlangıçta Tiflis'te bulunan Nersesyan Koleji ve Moskova'da bulunan Lazaryan Koleji'nin etkili olduğu görülmektedir. Bu kurumlarda çalışan Stepan Nazaryan, Mikayel Nalbantyan ve Haçadur Abovyan gibi eğitimci kişiler de milliyetçilik fikrini Ermenilere tanıtan isimler olmuştur. Öncelikle eğitim vasıtasıyla aşılana milliyetçilik akımı, özellikle XIX. yüzyılda yurtdışına eğitim amacıyla giden ilk Ermeni öğrencilerde görülmektedir. İtalya ve Paris'e giden bu öğrenciler Aguste Comte, Lemartine, Victor Hugo ve Chateaubriand gibi düşünürlerin fikirlerinden etkilenmiş ve bu etki ile İstanbul'a dönmüştür. 1863 senesinde Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin kabulü ile de bir dönüm noktası yaşanmıştır. Bu nizamname ile Patrik'in yetkisini yenileyen düzenlemeler getirilmiş ve Ermeni cemaatine toplu bir *şikâyet etme* hakkı verilmiştir. Nizamnamenin kabulünün ardından 140 üyeden oluşan ve yalnızca dini meselelerle ilgilenmesi kararlaştırılan Ermeni Ulusal Meclisi kurulmuştur. Ancak sonrasında bu meclis özerklik talebi dâhil olmak üzere Ermeni cemaati ile ilgili bütün meselelerini masaya yatırmaya çalışan bir meclis haline gelmiştir. Bu gelişmelerin devamında özellikle de Protestan misyonerlerin Osmanlı Devleti'nde çeşitli okullar açmaları sonucunda milliyetçilik Ermenilere iyice tanıtılmıştır⁷.

Özerklik fikriyle başlayıp, bağımsızlık fikrine dönüşen Ermeni milliyetçiliği hareketi başlangıç aşamasında din adamları, Ermeni kilisesi, komiteler, öğretmenler ve entelektüeller tarafından yürütülmüştür. Ancak bu hareketin en önemli temsilcilerinden biri de gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde kurulan Ermeni cemiyetleri olmuştur. Kurulan bu cemiyetler ise Ermeni komitelerinin temel yapıtaşlarını oluşturacaktır. Söz konusu cemiyetlerden ilki 1860 senesinde İstanbul'da kurulan ve Kilikya'yı yüceltmeyi amaçlayan Hayırseverler Cemiyeti'dir. Bu cemiyetin üyeleri arasında dönemin tanınmış isimlerinden M. Beşiktaşlıyan, N. Sıvacıyan ve H.

---

⁶ Karsandık, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasi Faaliyetleri (1887-1908)*, s. 10.

⁷ Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Haz. Haluk Selvi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 4; Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, S: 41, 2012, s. 148-149.

Şişmanyana da bulunmaktaydı. Mütâakibinde bu cemiyeti Fedâkarlar Cemiyeti ve 1870 Okul Sevenler Cemiyeti takip etmiştir. 1872 senesine gelindiğinde ise Van'da bulunan Varak Manastırı'nda görevli Mıgırdıç Kırımyan'ın çabaları neticesinde Birlik ve Kurtuluş örgütü kurulmuştur. Bu örgüt, ilk Ermeni devrimci birliği olmakla beraber “Ya Hürriyet Ya Ölüm” parolasını kullanmıştır. Van ve civarındaki köylerin çoğunda kısa bir süre içerisinde teşkilatlanmış bu örgüt, Van'da bir Rus konsolosluğu açılmasını da hedeflemiştir. Bu teşkilatlanmaların devamında 1876 Araratlı Cemiyeti, 1879 Kilikya Cemiyeti, 1880 Silahlılar Cemiyeti ile Kadınlar Cemiyeti, 1881 Anavatan Savunucuları Cemiyeti, 1881 Kurtuluş İçin Birlik Cemiyeti ve 1882 Kara Haç Cemiyetidir kurulmuştur. Kısa bir süre içinde silahlanan Kara Haç Cemiyeti, üyelerini gizlilik yemini ile kabul ediyor, yeminlerinden dönen üyeleri önce kara bir haç işaretiyle damlayarak ölümle cezalandırıyordu⁸.

Milliyetçilik akımı etkisiyle pek çok Ermeni cemiyetinin kurulmasının ardından 1885 senesinde Ermeni halkı adına önemli bir gelişme yaşandığı görülmektedir. Mıgırdıç Portakalyan tarafından Van'da Armenakan Partisi adıyla ihtilalci faaliyetleri gerçekleştirmeyi hedefleyen ilk Ermeni siyasi partisi kurulmuştur⁹. Bu esnada M. Portakalyan'ın taraftarlarından biri olan Avedis Nazarbekyan ve nişanlısı Maryam Vardanyan ile beraber Cenevre'ye yerleşmiştir. Armenakan Partisi'nin yayın organı olan *Armenia* gazetesinde Ermenilerin bir devrimci örgüt kurması gerektiği öğretisini dikkate alan A. Nazarbekyan, Cenevre'de bulunan Rusya Ermenisi öğrencilerle bir araya gelmeye karar vermiştir. Devrimci bir örgüt kurmayı hedefleyen A. Nazarbekyan Portakalyan ile iletişime geçmiştir ancak böyle bir örgütün zaten kendisi tarafından kurulduğu cevabını almıştır. Bunun üzerine bağımsız hareket etmeye karar veren A. Nazarbekyan liderliğindeki bu grup *Hınçak* isimli bir dergi çıkartmaya başlamış ve Ağustos 1887'de partileştiklerini ilan ederek Hınçak Devrimci Partisi'ni kurmuşlardır. Sosyalizmi benimseyen bu partinin programına göre temel amaç Ermeni bağımsızlığını ayaklanma yoluyla elde etmektir. Aynı zamanda bu örgüt amacına ulaşmak için belli başlı yöntemler belirlemiştir: Propaganda, terör, gönüllü birlikler, ihtilal teşkilatı ve

---

⁸ Orhan Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun(Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 20(2008), s. 309; Umar, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksütyun) Kısa Tarihi 1890-1915*, s. 33-34.

⁹ Özşavlı, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, s. 151.

isyan birlikleri¹⁰. Bu yöntemler dâhilinde Hınçak Devrimci Partisi adeta bir silahlı örgüt rolüne bürünmüştür.

Cenevre’de kurulan Hınçak komitesi, amaçları doğrultusunda Osmanlı Devleti’nde de teşkilatlanma faaliyetlerine girişmiştir. 1890 senesinde İstanbul merkezini kuran cemiyet, iki ay gibi kısa bir süre içerisinde bölgede 700 üyeye ulaşmayı başarmıştır. Ermeni halkını Türk yönetiminden kurtararak komünist yapmak, Osmanlı topraklarında ihtilâller çıkartmak, Berlin Antlaşması’nın 61. maddesinin öngördüğü reformları gerçekleştirmek, basın yoluyla propaganda yapmak ve diğer Hristiyan milletlere de bağımsızlık fikrini aşlamayı hedefleyen örgütün Musa Bey Olayı, Kumkapı Olayı, 1894 Sason isyanı, 1895 Bâbü Âli Baskını ve 1895 Zeytun isyanı başta olmak üzere pek çok bölücü eylem gerçekleştirdiği bilinmektedir¹¹.

Ermeni bağımsızlığını hedefleyen önemli örgütlerden bir diğeri 1890 senesinde Cenevre’de kurulan Ermeni İhtilal Cemiyetleri Birliği’dir. Taşnaksutyun komitesi ismiyle de bilinen bu örgüt Krisdapor Mikaelyan ve arkadaşları tarafından, ihtilâlciler gruplar yetiştirerek isyan yoluyla bağımsızlık elde etmeyi amaçlayarak kurulmuştur. Faaliyetlerinin asıl merkezini daha sonra Tiflis olarak belirleyen örgüt, kuruluşunun ardından bir teşkilât talimatnamesi hazırlayan bu parti doğu ve batı olmak üzere iki büro kurmuş, böylece organize bir şekilde faaliyetlerini yürütmeyi amaçlamıştır. Cemiyetin içinde üç grup bulunmaktaydı: Milliyetçi ihtilâlciler, sosyalist ihtilâlciler ve Türkiye Ermenileri’yle ilgilenen grup. Osmanlı Devleti’ne çeteler sokarak Ermeni halkı silahlandırmayı hedefleyen bu cemiyet aynı zamanda çetebaşları yetiştirerek isyan ve terör ortamı hazırlamayı hedeflemiştir¹².

Taşnaksutyun komitesi hedeflerine ulaşabilmek adına eylemlerinde uygulamak üzere farklı metotlar belirlemişlerdir. Bu metotların arasında ihtilâl komiteleri kurarak bunlar arasında sıkı bir irtibat sağlamak, hükümet kurumlarını yağmalamak ve tahrip etmek,

---

¹⁰ Umar, *Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) Kısa Tarihi 1890-1915*, s. 37-38; Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksutyun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, s. 314

¹¹ Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2007, s. 39; Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları*, s. 11.

¹² Yusuf Sarıay, “İstanbul’da Ermeni Faaliyetleri Ve Alınan Tedbirler(1914-1918)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: 23, S: 67-68-69 (Kasım 2007), s. 106; Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, s. 41.

Ermeni gençlerini Rus ihtilâlcî fikirleriyle yetiştirmek, insan ve silah nakli için lojistik ağı kurmak, yalancı şahitler bularak halk arasında huzursuzluk yaratmak bulunmaktadır¹³. Nitekim Taşnaksutyun komitesi belirlediği hedefler ve uyguladığı metotlar çerçevesinde özellikle de Doğu Anadolu bölgesinde geniş çapta örgütlenecek ve Ermeni isyanlarının çıkartılmasında etkili olacaktır.

Yukarıda adı zikredilen XIX. yüzyılda kurulmuş olan Ermeni cemiyetleri ve komitelerinin başarıya ulaşmak için ortak bir yöntemi de bulunmaktaydı: Propaganda. “*Bir öğreti, düşünce veya inancı başkalarına tanıtmak, benimsetmek ve yaymak amacıyla söz, yazı ve bu gibi yollarla gerçekleştirilen çalışma, yayma faaliyeti*” anlamına gelen propaganda, terörün önemli bir aracısı haline gelmiştir¹⁴. Özellikle de Hınçak ve Taşnaksütyun komitelerinin etkin bir şekilde kullandığı propaganda faaliyetleri sayesinde gerek Osmanlı Devleti sınırları içinde gerekse belli başlı Avrupa ülkelerinde Ermeni bağımsızlık hareketine karşı destek oyları toplanmıştır. Örneğin Hınçak komitesi tarafından Merzifon, Yozgat, Amasya, Tokat, Sivas ve Diyarbakır bölgelerindeki kamu binaları ve evlerin duvarlarına Türkçe pankartlar asılmış, halk *baskıya karşı isyan etmeye* çağrılmıştır. Bu faaliyet ile Türk halkının bile kendi hükümetlerine karşı harekete geçirilmesi hedeflenmiştir. Hatta 5 Ocak 1893 tarihinde Merzifon’da Anadolu Koleji’nin binasına bile pankartlar asılmıştır¹⁵. Bu propaganda faaliyetlerinin haricinde Ermeni cemiyetleri basın-yayın yoluyla da davalarına taraftar çekmeye çalışmıştır. M. Portakalyan’ın yayımladığı *Armenia* gazetesi ve A. Nazarbekyan’ın yayımladığı *Hınçak* gazetesi basın-yayın propagandasının en bilinen örnekleridir.

Fransız İhtilali’nin ortaya çıkarttığı milliyetçilik akımı neticesinde öncelikle cemiyetler, devamında silahlanmış komiteler Osmanlı Ermenilerini teşkilatlama faaliyetlerine girişmiştir. Genellikle basın yolunu da kullanan bu örgütler hâricinde Ermeni sorununun uluslararası bir hüviyet kazanıp dünya kamuoyunda daha bilinir hale gelmesini sağlayanlar arasında Mıgırdıç Portakalyan gibi isimlerin hâricinde, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Ermeni Patrikliği yapan Mıgırdıç Kırımıyan, Nerses Varjabedian ve

¹³ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyamları(1896-1916)*, s. 42.

¹⁴ Seçil Özdemir, “Ermeni Komite ve Propaganda Faaliyetlerinin Hatıratlarda Yeri”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C:3, S: 2, Kış 2016, s. 50.

¹⁵ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press, London, 1963, s. 117.

Mateos İzmirliyan gibi ruhaniler gibi onlarca simadan bahsedilebilir. Bu isimlerden ilki olan Mıgırdıç Kırımyan döneminde Ermeni meselesi üzerine Avrupa müdahalesinin kazanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Kırımyan'ın Ermeni cemaati adına 1871 senesinde verdiği şikâyetler listesindeki isteklerden de bu durum oldukça net bir şekilde görülmektedir. Örneğin Kırımyan'ın kanunların Ermeniceye tercüme edilmesi, Ermenilerin meskûn olduğu vilayetlere yetkili müfettişlerin gönderilmesi, bu vilayetlerdeki Müslüman halkın elinden silahlarının toplanması gibi istekleri bağımsızlık fikrinin ne ölçüde kazanılmak istendiğinin bir göstergesi sayılabilir¹⁶.

Mıgırdıç Kırımyan'dan sonra patriklik makamına gelen Nerses Varjabedyan'ın da benzer fikirlere sahip olduğu görülmektedir. Örneğin 5 Mayıs 1879 tarihinde Ermeni kiliselerine bir beyanname gönderen bu isim Ermeni bağımsızlığı adına ortam hazırlamak adına çeşitli isteklerde bulunmuştur. Varjabedyan okullardaki çocuklara Ermeni meselesinin şimdiden öğretilmesi gerektiğini, okuma-yazma bilmeyenlere okuma-yazma öğretilmesi, en azından imza atmaya öğretilmesinin gerektiğini çünkü bunun ileride lazım olacağını belirlemiştir. Bunun ardından Ermeni milletinin sorunlarını yabancı konsoloslara açıkça bildirilmesi gerektiğini bildiren Varjabedyan, ne olursa olsun Avrupalılara gülyüz gösterilmesi gerektiğini öğütlemiştir¹⁷. Anlaşıldığı üzere Ermeni meselesinin uluslararası bir meseleye dönüşmesinde rol oynayan isimler arasında bazı Ermeni patrikleri de yer almıştır. Bütün bu isimler dışında Ermeni sorununun dünya siyaset sahnesinde yerini aldığı yüzyılın son çeyreğinde ön plana çıkanlardan biri de tercüman, yazar, gazeteci, öğretmen gibi birçok özelliğe sahip ve bu süreçteki faaliyetleriyle adeta bir siyasetçi figürü çizen Minas Çeraz'dır.

Ermeni cemaati içinde önemli bir sima olan Minas Çeraz 1852'de Hasköy'de doğmuştur. Kaspar Amira Çerazyan'ın torunu olan bu isim, eğitimini Hasköy'deki yerel Nersesyan ve Nubar-Şahnazaryan mekteplerinde almıştır. Eğitim alanında kariyerine 1886'da Getronagan Okulu'nda başlayan Çeraz, bu okulda *Okul Sorumlusu* unvanıyla 3 senesi boyunca görev almıştır.

Minas Çeraz'ın tanınırlığı ise dönemin patriği Nerses Varjabedyan'ın yanında sekreter olarak görev almasıyla başlamıştır. Çeraz'ın bu göreve gelmesi esnasında ise Ermeni

¹⁶ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, s. 47-48.

¹⁷ Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, s. 48.

meselesi adına önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda imzalanan Ayastefanos(Yeşilköy) Antlaşması'nın 16. maddesi ile Rusya Osmanlı Ermenileri'nin koruyucusu haline gelmişti. Ancak İngiltere'nin bu antlaşmadan rahatsız olması üzerine Berlin'de bir kongre düzenlenmesine ve yeni bir antlaşma akd edilmesine karar verilmiştir. 16. maddenin kaybedilmek istenmemesi üzerine Berlin Kongresi öncesinde istenilen reformlar konusunda Avrupalı devletlerden destek almak ve girişimlerini sürdürmek amacıyla bir Ermeni heyeti kurulmuş ve bu heyete Mıgırdıç Kırımıyan, Horen Narbeyve İstefan Papazyan'ın yanı sıra Minas Çeraz da tercüman olarak katılmıştır.1878 senesindePatrikhane'nin Berlin Heyeti Avrupa'da davalarına destek amacıyla yaptıkları ziyaretin ardından Berlin'de bir araya gelip kongreye bir muhtıra takdim etmiştir. Berlin süreci Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat kararı içeren 61. madde ile sonuçlanmıştır.

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Osmanlı Ermenileri'nin bağımsızlık hedefi yolunda büyük bir zafer adımı olmuştur. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin ardından bu madde ile Ermeni meselesi uluslararası bir nitelik kazanmış, Avrupalı devletler “garantör” sıfatıyla resmi bir şekilde Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasına müdahale etme hakkı bulmuştur.Bu durumun neticesinde Ermeniler herhangi bir sorunda bu maddeyi öne sürebilecekti¹⁸. Antlaşmanın imzalanmasının ardından Minas Çeraz, Ermeni milletini Berlin'de neler yaşandığını hususunda aydınlatmak ve Ermenilerin kazancının ne olduğunu ifade etmek için *Berlin Kongresi'nden Ne Kazandık?* isimli bir eser kaleme almıştır.

Berlin sürecininmüteakibindeMinas Çeraz 1880'de Patrik Nerses Varjabedian'ın kişisel elçisi sıfatıyla Londra'ya, Berlin Antlaşması'nda vaat edilen Ermeni vilayetlerinde ıslahatların yapılması için dönemin İngiliz başbakanı W. E. Gladstone ile görüşmek üzere gönderilmiştir. Bu görevinin ardından Çeraz, 1885 senesinde Fransa meclisinde kendisini destekleyen milletvekilleriyle yakın temaslar kurarak ve Ermeni davasını onlara anlatarak Fransızların da desteğini almaya çalışmıştır. Bunun dışında, davalarının desteklenmesi için İngiltere ve Amerika'dan da destek taleplerinde bulunmuştur.1899 senesine gelindiğinde ise Çeraz ile muhtelif heyetler Lahey Barış Konferansı'na müracaat ederek bir muhtıra sunmuşlardır.

---

¹⁸ Mustafa Öztürk, *Belgelerle 1915(Ermeni Meselesi)*, Bilge Karınca, İstanbul, 2009, s. 20.

1908'de Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Çeraz, St. Peterburg'a KatogikosMatteos II. İzmirliyan'a (1908-10) diplomatik bir misyonda eşlik etmiştir. 1912'de Bogos Nubar Paşa'nın liderliğinde Ermeni heyetinin bir üyesi olarak Paris'e gitmiştir. Bu siyasi görevinin ardından Çeraz, 1914'de Paris'e yerleşmiştir. Kendisi 1918'de ise hayatının geri kalanını geçirdiği Marsilya'ya taşınmış ve 1929 senesinde bu şehirde vefat etmiştir.

Minas Çeraz'ın Ermeni Meselesi lehine gerçekleştirdiği faaliyetlerden biri de çıkardığı dergidir. Bu çerçevede 13 Şubat 1890 tarihinde Londra'da *L'Arménie/Armenia* adıyla bir dergiyi yayınlamaya başlamıştır. Söz konusu bu dergi hem Avrupa'da yaşayan Ermenileri ihtilalci fikirler etrafında birleştirmiştir hem de Avrupalı siyasetçilerin konuya ilgisini arttırmıştır. Fransa'ya taşınmasını müteakib Çeraz söz konusu dergiyi Paris'te yayınlamaya devam etmiştir. Aynı zamanda Çeraz, çeşitli ülkelerde ve şehirlerde verdiği nutuk ve konferanslarıyla, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması için de teşebbüslerde bulunmuştur.

Çalışmanın Önemi

“Minas Çeraz ve Ermeni Meselesi'ndeki Rolü” başlıklı bu çalışmada İngilizce, Fransızca, Rusça, Türkçe, Osmanlıca ve Ermenice kaynaklardan yararlanarak bu konunun bir bütün olarak ele alınması hedeflenmiştir. Çalışmada Minas Çeraz'ın hayatı ekseninde Ermeni Meselesi ve bu mesele ile ilgili faaliyetleri mercek altına alınacaktır.

Hayatı ve çalışmaları şimdiye değin detaylıca incelenmemiş olan Minas Çeraz'ın ulaşılabilen Ermenice eserlerinden istifade edilmiştir. Bununla birlikte bu çalışmada başta T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi olmak üzere İngiliz ve Fransız arşiv belgeleri ile çeşitli dillerde Minas Çeraz'ı konu edinen eserlerden de faydalanarak literatüre özgün bir katkı yapmak hedeflenmiştir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Minas Çeraz'ın Ermeni Meselesi'nin gelişim sürecindeki rolünü Türkçe, İngilizce, Fransızca, Rusça ve Ermenice kaynaklar temel alınarak mukayeseli bir şekilde ortaya koymaktır.

“Minas Çeraz ve Ermeni Meselesi'ndeki Rolü” başlıklı tez çalışmasında elde edilen arşiv belgeleri, makaleler, kitaplar, tez çalışmaları ve Çeraz'ın eserlerinden yola çıkarak öncelikle hayatı, Getronagan Okulu'ndaki eğitim faaliyetleri, Ermeni cemaatiyle olan bağlantıları ve ilişkileri, Berlin Konferansı'ndaki faaliyetleri, dönemine nasıl bir etki bıraktığı, eserlerinin döneminde yarattığı yankı ve Ermeni Meselesi ile olan ilgisinin incelenmesi hedeflenmiştir.

Bahsi geçen kaynaklardan yola çıkarak Minas Çeraz'ın hayatına ilişkin kronoloji çıkartılarak ve bu yolla Çeraz'ın Ermeni Patrikhanesi ile olan ilişkisi, çağdaşı olan önemli isimlerle gerçekleştirdiği temasları, Berlin Kongresi öncesi Avrupalı devletlerle yaptığı görüşmelerin de ortaya çıkartılması hedeflenmiştir. Ermeni cemaati içerisinde bağımsızlık yolunda çaba sarf eden önemli isimlerden biri olan Çeraz'ın, uluslararası platformlarda yaptığı konuşmalar, verdiği konferanslar ve yazdığı eserler vasıtasıyla ihtilalci fikirlere sahip olan Ermeni gençlerini nasıl ve ne ölçüde etkilediği sorularına cevap verilmesi de amaçlanmıştır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada öncelikle konuyla ilgili Osmanlıca, İngilizce, Türkçe, Rusça, Fransızca ve Ermenice kaynakların tespiti yapılmıştır. Söz konusu kaynaklar T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Atatürk Kitaplığı, İngiliz ve Fransız Milli Kütüphaneleri'nden temin edilmiştir. Ermenistan Milli Kütüphanesi'nden de faydalanılmaya çalışılmıştır ancak burada çalışma ile ilgili doğrudan bir esere rastlanmamıştır.

Kaynakların toplanmasının ardından bu kaynaklardan çalışılan konuya dair elde edilen bilgiler Türkçeye tercüme edilmiş, fişleme metodu kullanılmış, fişler konularına göre sınıflandırılmış, ardından bilgiler sentezlenmiş ve yazım aşamasına geçilerek çalışma tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: MİNAS ÇERAZ VE PATRİKHANE HİMAYESİNDEKİ FAALİYETLERİ

1.1. Ailesi, Doğumu ve Tahsil Hayatı

Eğimli bir Ermeni aileyemensup olan Minas Çeraz, 1852 senesinde İstanbul'un Hasköy semtinde dünyaya gelmiştir. Eski bir amira ailesinin üyesi olan babasını henüz bebekken kaybeden Çeraz'ı, geçimini el işleri ile kazanan annesi büyütmiştir¹⁹. Hasköy'de tanınan bir aileye olan Çerazların kökeni, Eğin'in Abuçeh kasabasında bulunan “Çeraz” mahallesinden Pilibbos Amira'ya kadar uzanmaktadır. Pilibbos Amira'nın oğlu olan ve İstanbul'da “Sarraflar Kahyalığı”na kadar yükselen Minas Amira Çerazyan, aile üyelerinin sarraflıkla iştigal etmelerinin önünü açmıştır²⁰. Tanınan bir aileye mensup olan Minas, anadilinde eğitim gördüğü yerel Nersesyan Mektebi'nde eğitimine başlamış daha sonra erkek kardeşi KasparÇeraz ile Nubar-Şahnazaryan Mektebi'nde devam etmiştir²¹. Çeraz buradaki eğitimi sırasında halkların tarihine ve Türk-Ermeni ilişkilerine daha fazla ilgi duymaya başlamış, aynı zamanda dil konusunda da kendini geliştirmiştir. Eğitim hayatını tamamladığında Türkçe ve anadili Ermenicenin yanına akıcı bir şekilde konuşabildiği Fransızca, İngilizce ve Yunancayı da ekleyebilmiştir²². Çeraz'ın pek çok dile hâkim olması, ileriki dönemde hayatını oldukça önemli bir şekilde etkileyecektir.

Minas Çeraz henüz on üç yaşındayken Nubar-Şahnazaryan Mektebi'nde okulun yardımcısı haline gelmiştir. Bu mektepte eğitimini tamamlayan Çeraz buradan bir

---

¹⁹Annie C. Marshall, “Minas Cheraz, A Biographical Sketch”, *Armenia*, Vol. XI, No. 8, March 1913, s. 240.

²⁰Mesela ailenin tanınan simalarından biri olan Hacı Kevork Amira Çerazyan da, sarraflık mesleğini sürdürmüştür ve 1802'de vefat eden Kevork'un evliliğinden iki erkek çocuğu olmuştur: Kaspar Amira Çerazyan ve Krikor Amira Çerazyan. Ermeni cemaatine yaptığı maddi ve manevi katkıları dışında Krikor Amira Çerazyan ile ilgili günümüze başka bir bilgi ulaşamamıştır. Kardeşi Kaspar Amira Çerazyan ise Tepedelenli Ali Paşa'nın sarrafı olmuş ancak paşanın tutuklanmasından kısa bir süre sonra, Valide Han'ın kapısında 1821 yılında asılarak idam edilmiştir. “Deli Bağdasar” olarak tanınan oğlu Bağdasar Amira Çerazyan da baba mesleğini devam ettirmiş, hatta amcası Krikor gibi Ermeni cemaatine maddi-manevi katkılarda bulunmuştur. 1854 yılında vefat eden Bağdasar Amira'nın tek erkek çocuğu olan Kaspar Çerazyan ise 1852'de, o dönemde yaşanan kolera salgınına yakalanarak hayatını kaybetmiştir. Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 163-165.

²¹P. Harutyun Mikahelyan, *Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gorcovneovtean Yobelean(1865-1925)*, Masis, Paris, 1928, s. 10.

²²Marshall, “Minas Cheraz, A Biographical Sketch”, s. 240.

öğretmen olarak çıkmış ve 1865 senesinin Aralık ayında Nersesyan Mektebi'nde yardımcı öğretmen olarak çalışmaya başlamıştı. Zaten yeterli bir eğitim almış olan Çeraz bu vesileyle İstanbul'un en iyi okullarından birinde öğretmenlik kariyerine başlamıştır. Çeraz'ın bu okulda çalışmaya başlaması aynı zamanda geleceğini de etkileyen bir deneyim olacaktır. Öyle ki burada Ermenice eğitimi veren ve daha sonra İstanbul Ermeni Patriği olacak olan Nerses Varjabedian ile tanışmıştır²³. Çeraz'ın hayatının ilerleyen dönemlerinde bu ikili Berlin Kongresi öncesinde tekrardan bir araya gelecektir.

Öğretmenlik mesleği ile birlikte edebi kariyerini de başlatan Çeraz, on altı yaşındayken MıgırdıçBektaşliyan'ın ölümü üzerine yazdığı ilk edebi makalesini 30 Kasım 1868 tarihinde Masis'te yayınlamıştı²⁴. Edebi kariyerinde altın basamakları erken yaşta tırmanmaya başlayan Çeraz 1870 senesine gelindiğinde ise döneminin önde gelen Ermeni dergilerinden biri olan *Yergrakunt*'un baş editörlüğüne getirilmiştir²⁵. Bu tarihten itibaren bir süre boyunca kalemi elinden düşmeyen Çeraz, 1874'te *Grakan Pordzer*(Edebi Denemeler) 1876'da *Azgayin Tasdiaragutyun* (Ulusal Eğitim) isimli eserlerini yayınlamıştı²⁶. Adı geçen eserlerinde Çeraz, Ermeni dili ve kuralları hakkında yeni fikirler ileri sürmüştür.

Dilsel reformlar için çalışan Çeraz, aynı zamanda Ermeni halkı arasında eğitimin yayılmasında da etkin bir rol üstlenmiştir. Dilsel reformlar için çalışan Çeraz, aynı zamanda Ermeni halkı arasında eğitimin yayılmasında da etkin bir rol üstlenmiştir. Örneğin Ararat Cemiyeti, Kilikya Derneği ve Ermenistan Birleşmiş Toplulukları'nın kuruluşunda rol oynamış ve bu kurumların başkanlığını üstlenmiştir. Sözkonusu cemiyetler dışında Çeraz, Ermeni Halk Eğitim Meclisi'nde de üyelik görevini üstlenmiştir²⁷. Ermeni cemaati içindeki dayanışmayı genç yaştan beri destekleyen Çeraz, hayata atılmasından kısa bir süre sonra dikkatleri üstüne toplamayı başarmıştır.

Yirmili yaşlarında gerek edebi gerekse Ermeni cemaati içindeki yardımsever hareketleri ile tanınan Minas Çeraz, eğitimci kimliği sayesinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi

---

²³ Arşak Alboyacıyan, *Minas Çeraz Er Keankı Ei Gordzı*, Dbaran Habet-Bağtasar, Gahire, 1927, s. 24.

²⁴ Mikahelyan, *Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gorcovneovtean Yobelean*, s. 9.

²⁵ Marshall, "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", s. 240.

²⁶ Mikahelyan, *Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gorcovneovtean Yobelean*, s. 9.

²⁷ Marshall, "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", s. 241.

bünyesinde bulunan Eğitim Konseyi'nin bir üyesi olarak seçilmiş ve Ulusal Meclis'in tanınan siyasetçilerinden biri haline gelmiştir²⁸. Bütün bu tecrübelerinin ardından Çeraz, özellikle de eğitim hayatı esnasındaki kazanımları sayesinde bir Ermeni aydını olarak karşımıza çıkmıştır. Bu tarihten itibaren Çeraz eğitimci, gazeteci, yazar ve siyasi bir figür olarak çok yönlü bir portre çizmeye başlamıştır. Bu sayede Çeraz, gençlikdönemlerinden itibaren gerek Türk gerekse dünya kamuoyunda Ermeni Meselesi bağlamında önemli simalardan biri haline gelecektir. Çeraz'a bu fırsatı sunacak olan ilk adım Ermeni Patrikhanesi bünyesinde üstleneceği Genel Sekreterlik vazifesine getirilmesi, akabinde ise dönemin Ermeni Patriği Nerses Varjabedian tarafından diplomatik vazifeler için görevlendirilecek olmasıdır.

1.2. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde Genel Sekreterlik Vazifesi

İstanbul Ermeni cemaati içinde tanınır bir sima haline gelen Çeraz, 1878 senesinde Nerses Varjabedian'ın patrikliği döneminde Patriklik Genel Sekreteri görevine getirilmiştir. Çeraz bu görevi vasıtasıyla ilk zamanlarda Patrikhane'nin siyasi yazışmalarını yürütmüş ve çeşitli müzakerelerde bulunmuştur²⁹. Patrikhanede bir sivil olarak çalışan Çeraz'ın bu yıldan itibaren siyasi kaderinin çizildiği görülmektedir. Bu gelişmeyi hızlandıran en önemli etken ise, göreve başladığı yılda Berlin Kongresi'ne gönderilecek Ermeni heyeti içinde yer alması olmuştur.

1.2.1. Berlin Kongresi ve Kongreye Gönderilen Patrikhane Heyeti

Osmanlı Devleti, Çarlık Rusya ile gerçekleştirdiği 93 Harbi'nde aldığı ağır hezimetin akabinde 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştı. Söz konusu antlaşma Osmanlı Devleti'nin uluslararası siyasette eski otoritesini kaybetmesine sebep olmakla birlikte, Rus Çarlığı'nın izlediği "böl-parçala-yönet" politikasına uygun bir şekilde Osmanlı Devleti içindeki azınlıkların durumuyla da ilgili dikkate şayan birçok madde içermekteydi. Antlaşmada Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsız birer devlet kabul edilmesinin yanı sıra, Osmanlı Devleti içinde en nüfuslu azınlıklardan biri olma özelliğini taşıyan Ermeniler hakkında da bir madde bulunmaktaydı (16. madde). Bu maddeye göre Ermeni halkının yaşadığı vilayetlerde

---

²⁸Mikahelyan, *Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gorcovneovtean Yobelean*, s. 10.

²⁹ Mikahelyan, *Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gorcovneovtean Yobelean*, s. 10.

gerekli ıslahatlar yapılacak ve Ermeni halkı, Kürtler ve Çerkezlere karşı devlet tarafından korunacaktı³⁰.

Rus Çarı'nın Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin tebaası üzerinde söz sahibi olması ve Balkan coğrafyasında büyük bir üstünlük sağlaması, İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerini endişelendirmişti. İngiltere'yi endişelendiren en önemli husus Doğu Anadolu sakini olan Ermenilerinin Ruslar tarafından kullanılması ve bunun neticesinde kendi lehine bir yapılandırma oluşturmasıydı. Bu duruma binaen Ayastefanos Antlaşması yerine farklı bir antlaşma akdetmek üzere Berlin şehrinde bir kongre düzenlenmesine karar verildi. Ayastefanos Antlaşması'nın imzacılarından biri olan Rusya, en büyük rakiplerinden olan İngiltere ile "Yeni Almanya'nın" mimarı olan Bismarck arasında bir ittifak kurulmasından çekinmesi sebebiyle Berlin'de bir kongre düzenlenmesi kararına karşı çıkmamıştır³¹.

Ayastefanos Antlaşması'nın geçersiz sayılmasını takiben Ermeni Kilisesi, mevzubahis antlaşmada kazandıkları 16. maddeyi kaybetmenin verdiği hezimetin etkisiyle, Berlin'de düzenlenmesi planlanan kongrede Düvel-i Muazzama'nın dikkatini çekmek adına harekete geçmek istemişti. Bu durumdan hareketle Ermeni Patrikhanesi, Kirkor Odyan'ın Berlin Kongresi'ne gönderilmek üzere bir heyet tesis edilmesi fikri üzerine eski patrik Mıgırdıç Kırımian'ın başkanlık vazifesinde bulunduğu bir heyet oluşturdu. Patrikhanenin oluşturduğu bu Ermeni heyetinin içinde eski patrik Mıgırdıç Kırımian dışında, Beşiktaş Başpiskoposı Horen Narbey, İstefan Papazyan ve Ermeni Ulusal Konseyi üyesi Minas Çeraz'ın da görev alması kararına varılmıştır³². Patrik Nerses Varjabedian'ın kendisine Kırımian'ın başkanlığında Avrupa'ya milli bir heyet gönderileceğinin söylenmesi üzerine Çeraz'a kâtiplik ve tercümanlık vazifesinde bulunması teklif edilmiş; bunun neticesinde 6 Mart 1878 tarihinde Çeraz da heyete resmi olarak katılmıştır³³.

---

³⁰Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1789-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 512.

³¹ Levon Panos Dabağyan, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 337; Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 65.

³² Fikretin Yavuz, "Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Rusya Faktörü", *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Ed. Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya, 2006, s. 38.

³³ Minas Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1879, s. 23.

Ermeni Ulusal Konseyi'nin izni ile kurulmuş olan Ermeni heyetinde Mıgırdıç Kırimyan önderliğinde Berlin Kongresi'nin toplanmasından evvel Düvel-i Muazzama'nın önde gelen devlet adamlarıyla Ermenilerin durumunu görüşebilmek adına hazırlıklarabaşlamıştır³⁴. Berlin Kongresi'nin toplanmasına karar verilmesinin hemen ardından kurulan bu heyetin amacının, kısa bir süre içinde olabildiğince çok devletin desteğini kazanarak Berlin'de Ermeni bağımsızlığı veyahut özerklik kazanılması adına bir madde kazanmak arzusu olduğunu görmekteyiz. Ermeni heyetinin nihai hedefinin tam bağımsızlık olduğu yönünde fikirler bulunmaktaydı. Ancak bu hedefe ulaşılması adınabir müddet beklemenin gerektiği düşünölmüştü. Bu sebeple Ermeni heyeti, Düvel-i Muazzama ile temasa geçtiği zaman Osmanlı'dan ayrılmak istemediklerini; Anadolu'nun doğusunda çoğunlukta olmaları sebebi ile Lübnan sancağının yönetimine benzer bir şekilde, muhtariyet statüsü çerçevesinde bir idare talep ettiklerini dile getirmeyi planlamıştı³⁵. Aynı zamanda Ermeni heyeti kuruluş amaçlarını "*Ermeni milletinin gösterdiği sadakate karşılık hak ettiği mükâfatı Berlin'de aramak*" olarak açıklıyordu³⁶.

Berlin Kongresi'ne gönderilmek üzere bir Ermeni heyetinin hazırlanmasına müteakip heyetin Rusya, İtalya, Fransa ve İngiltere'deki yöneticileri ve devlet adamlarını ziyaret etmesi kararlaştırılmıştır. Bu gaye ile heyet başkanı Mıgırdıç Kırimyan ve kâtip-tercümanı olan Minas Çeraz önce Roma, daha sonra Paris ve Londra'ya ziyaretlerini gerçekleştirmek amacı ile yola çıkacaktı. Bu esnada Horen Narbey de Rus Çarı'nı ziyaret etmek üzere Moskova'ya doğru gidecekti. Faaliyetlerine iki koldan başlayan Ermeni heyetinin tasarladığı bu plan istedikleri yönde gidecek, heyet 14 Haziran 1878'de Horen Narbey'in St. Petersburg'dan Berlin'e dönmesi ile tekrardan bir araya gelecektir³⁷. Ermeni heyetinin ikiye bölünerek hareket etmesi faaliyetlerine hız kazandırmış, bunun neticesinde Düvel-i Muazzama'ya Osmanlı Ermenilerinin mevcut

---

³⁴Dabağyan, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, s. 337.

³⁵ Necdet Sevinç, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Bilge Oğuz, İstanbul, 2007, s. 72.

³⁶ Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu(1878-1923)*, s. 69.

³⁷ V.G. Krbekyan, "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse", *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri*, No. 2, 2002, s. 31.

konumunu anlatarak gerekli desteği almaları adına onlara vakit kazandırmıştır. Ermeni heyetinin faaliyetleri aşağıda detaylı olarak incelenecektir.

1.2.1.1. Heyetin İtalya'daki Faaliyetleri

Avrupa başkentlerine ve Berlin Kongresi'ne milli bir heyetin gitmesine karar verilmesinin ardından yol hazırlıklarına başlanmıştır. Bu heyetteki görevinin zor ve güvenli olmadığını bilen ve aynı zamanda maaşsız bir şekilde çalışan Çeraz, 18 Mart 1878 tarihinde Kırimyan ile bir rıhtıma giderek yolculuklarını ayarlamaya çalışmıştır. Öncelikle bir kaptan ile görüşen Çeraz ve Kırimyan, din adamlarının Avrupa'ya götürülmesini yasaklayan yeni bir ferman çıkacağını öğrenmiş ve bunun neticesinde hemen yola çıkacak olan gemiye binmeleri için kaptan tarafından davet almışlardır. Başlangıçta tereddüt eden heyet üyeleri daha sonra kaptanın teklifini kabul etmiş ve ertesi gün yola koyulmuşlardır³⁸.

Hazırlanan Ermeni heyeti üyeleri Brindisi'ye giden ve güçlü bir İtalyan şirketine ait olan bir gemiye binerek 20 Mart günü İstanbul'dan ayrılmıştır. Bu vesileyle İstanbul'dan ilk kez ayrılan Çeraz, bilinmeyen bir yolculuğa daldığını ancak milli felaketlerin kendisine yol gösterebileceğini düşünmüştür. İstanbul'dan gizli bir şekilde ayrıldıkları için sahte kimliklerle yola çıkan bu ikili içinde Çeraz, cebinde ve yanındaki kutusunda bazı gizli belgeleri hâlihazırda bulundurmuş ve cebinden kibritini eksik tutmamaya çalışmıştır³⁹. Eski patrik Kırimyan'ın pasaportu Mıgırdıç, Çeraz'ın pasaportu ise 35 yaşında olan ve ticaret yaptığı gerekçesiyle Hoca Bey'e gitmesi gereken Kirkoryan namına vermiştir⁴⁰. Kırimyan ve Çeraz her ne kadar kimliklerini ve Avrupa'ya gitmelerini gizlemeyi arzu ettiyse de, bu isteklerinin gerçekleşmediği görülmektedir. Bu durumun nedeni, heyetin İstanbul'dan ayrılmasından kısa bir süre sonra konuyla ilgili dış basında haberler çıkması olmuştur. Örneğin *London Evening Standart* gazetesinin İstanbul muhabiri Patrikhane içinde bir meşveret meclisi oluşturulduğunu, önemli bir ruhani başkanlığında tanınan üç ismin de seçildiği bir heyetin Berlin Kongresi'ne doğru yola çıktığını aktarmıştır⁴¹. Ermeni heyetinin

³⁸ Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, s. 23.

³⁹ Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, s. 24.

⁴⁰ BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 3.

⁴¹ Fikretin Yavuz-Zeynep İskefiyeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri", *Bellekten*, C: 84, S: 299, Nisan 2020, s. 361.

oluşturulması ve eylemleri hakkındaki gelişmeler de ilerleyen günlerde Osmanlı hükümeti nezdinde ele alınacaktır.

20-24 Mart arasında Akdeniz üzerinden gerçekleşen yolculukları esnasında Çeraz farklı deneyimler tecrübe etmiştir. Bunlardan bir tanesi gemide tanıştığı genç bir Alman ile milletinin durumu hakkında yaptığı sohbettir. Konuşma esnasında Alman genç Çeraz'ın ve Kırımıyan'ın nihai olarak Berlin'e gitmek amacıyla yola çıktığını öğrenince kendilerine Bismarck'a başvurmalarını ve *Ermenistan* adına koruma talep etmelerini tavsiye edince Çeraz bu gencin hiçbir şey bilmediği hakkında kanaat getirmiştir⁴². 24 Mart günü Brindisi'ye varan Kırımıyan ve Çeraz'ın Roma'ya gidebilmek için trene binmesi gerekiyordu ancak treni kaçıran bu ikili geceyi bölgede geçirebilmek adına Hotel Orientale'de kalmışlardır. 25 Mart sabahı kahvaltılarını yapan ikili, kendileri ile ilgilenen genç bir İtalyan'ın dikkatli bakışlarına maruz kalmıştır. Bu genç İtalyan, Çeraz'a resmi kıyafetleri içinde olan bir Ermeni rahibini ilk defa gördüğünü söylemiştir. Bu durum üzerine Çeraz, bu kişinin Başpiskopos ve Asyalı olduğunu gence İtalyanca söylemiş, durumu öğrenen İtalyan genç ise “*Arkadaşımızın Kardinal ve daha sonra Papa olmasını iddia ederim*” diyerek Çeraz'a cevap vermiştir. Çeraz, gencin cevabını Kırımıyan'a iletince, Kırımıyan kendisinin hâlihazırda Ermenistan'ın Papalık görevinin kendisinin olduğunu gence söylemesini istemiştir. Durumu öğrenen genç, Çeraz ile tebessümleşmiş ve ikili kahvaltısını bitirmesinin ardından trene binerek Brindisi'den Roma'ya harekete geçmiştir⁴³.

Kırımıyan ve Çeraz 26 Mart'ta Roma'ya varmış ve buradaki Londra Oteli'ne yerleşmişlerdir⁴⁴. Kırımıyan ve Çeraz, Ermenilerin özerklik veyahut bağımsızlık kazanabilmesi adına Avrupalı hükümetlere sunabilecekleri bir proje oluşturmuş, bu sayede Ermeni meselesinin tanıtımını gerçekleştirmeyi arzu etmişlerdir. *Bağımsız Ermenistan* ismini verdikleri bu projede Osmanlı Ermenilerinin bağımsız bir devlet kurmaya neden haklarının olduğunu bildiren bu isimler, projenin içine ek olarak *Ermenistan* olarak adlandırdıkları bir bölgenin haritasını da eklemişlerdir⁴⁵. Amacı ve

---

⁴² Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, s. 25.

⁴³ Serdar Sakin, “Minas Çeraz'ın(Minasse Teheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri”, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 8, Sayı 16, Yaz 2015, s. 242.

⁴⁴ BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 3.

⁴⁵ Fikrettin Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004, s. 62.

yöntemi belli olan Kırımıyan ile Çeraz, görüşecekleri ilk Avrupa hükümeti ile temas kurmadan önce bazı hazırlıklar yapmıştır.

Çeraz ve Kırımıyan'ın yaptığı hazırlıklardan ilki, görüşecekleri devlet adamlarına vermek üzere kendi adlarına kartvizit bastırmak olmuştur. Kartvizitlerde Kırımıyan'ın ismi "Memalik-i Şahane Ermenilerinin eski Patriği Mıgırdıç Kırımıyan" olarak geçerken, Çeraz'ınki ise "Ermeni Heyet-i Mebusesi Kâtibi Minas Çeraz" şeklinde yazılmıştır. Kırımıyan ve Çeraz'ın bu hareketinden, Ermeni Heyeti'ni meşruiyetini ispat etme çabalarının olduğunu söyleyebiliriz. 26 Mart'ta Çeraz, İtalyan devlet adamlarıyla görüşmek üzere resmi elbisesini giyerek İtalya Hariciye Nezaret Müsteşarı'nı görmeye çıkmıştır⁴⁶. Resmi elbiseleri içinde olan Çeraz, bakanlıkta bulunan odacıya önceden bastırılmış olduğu ve üzerinde "*Şarktan bir Hristiyan heyeti gelmiştir. Hariciye Nazırına hitaben hamil olduğu tavsiyenameleleri heyet adına kendilerine takdim etmek üzere buraya geldim.*" sözlerini yazmış olduğu kartviziti vermiştir⁴⁷. Buna müteakip Çeraz bir müddet Hariciye Müsteşarı Kont Korniyelli'yi beklemesinin ardından görüşme için kabul görmüştür⁴⁸.

Hariciye Müsteşarı Kont Korniyelli'nin odasına alınan Çeraz, Kırımıyan adına Hariciye Nazırı Kont Korti ile görüşme sağlamak için bir talepte bulunmuş; ardından Kont Korniyelli'ye iki mektup ve bir layiha sunmuştur. Dönemin Patriği Nerses Varjabedyan'ın imzaladığı bu mektupların ilkinde Ermeni milletinin talepleri beyan edilmiş ve bunların temelleri açıklanmış; ikincisinde ise Mıgırdıç Kırımıyan'ın *mebus* sıfatı ile bahsi geçen göreve tayin edildiği iletilmiştir. Mektupları mühürlü olması sebebiyle açamayan Hariciye Müsteşarı'na durumun mahiyetini açıklamak isteyen Çeraz, eski Ermeni Patriği Kırımıyan'ın Nerses Varjabedyan tarafından gönderilen bir tavsiyenameyi ve önceden akd edilmiş olan Paris Antlaşması'nın imzacı devletlerine sunulmak üzere gönderilen mektubu, İtalya Hariciye Nazırı Kont Korti'ye sunmak adına Roma'ya geldiğini ve zaman kaybetmeden onun huzuruna kabul edilmeyi arzuladığını ifade etmiştir. Söz konusu durumun Ermeni halkı adına önemini anlayan Hariciye Müsteşarı ise Ermeni Patriği'nin şuanda Roma'da olup olmadığını Çeraz'a sorması üzerine Kırımıyan'ın Londra Otelinde konakladığı cevabını almıştır. Bu

⁴⁶ BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 3.

⁴⁷Sakin, "Minas Çeraz'ın(Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", s. 242.

⁴⁸ BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 3.

konuşmanın neticesinde müsteşar, en kısa süre içinde iki taraf arasında bir görüşme ayarlayacağını Çeraz'a aktarmıştır⁴⁹. İkilinin görüşmesinden kısa bir süre sonra Çeraz, Hariciye Müsteşarı'ndan 27 Mart günü Mıgırdıç Kırımıyan ile birlikte Hariciye Nazırı ile görüşmek üzere saat 14.00'da Kont Korti'nin huzuruna çıkabileceğini ileten bir mektubu almıştır⁵⁰.

27 Mart 1878 tarihinde İtalya Hariciye Nazırı'nın huzuruna çıkmak üzere rahip elbiselerini giyinen Başpiskopos Kırımıyan ve kırmızı fesini takan tercümanı Minas Çeraz Kont Korti'nin huzuruna çıkmıştır. Öncelikle Çeraz, Mıgırdıç Kırımıyan'ı Kont Korti'ye takdim etmiştir. Buna müteakip Kont Korti, Kırımıyan'a dönerek Ermeni heyetinin söylenmesini hiç beklemediği şu sözleri sarfetmiştir:

Şarkta 5 milyon Ermeni bulunduğu ve İstanbul Patriği'nin Ermenistan'ın patriği olduğu iddiaları açıkça yalandır. Bütün dünyada yaklaşık 2 milyon Ermeni vardır. Bunların ruhani başkanları da Rusya'da eski Ermenistan denilen Nahçıvaneyaletinde bulunan Eçmiyazin Patriğidir. Piskopos sıfatını taşımak isteyen bir Ermeni papazı bu nedenle Nahçıvan'a gitmek zorundadır. Bütün Osmanlı ülkesinde ancak 1 milyon Ermeni vardır⁵¹.

Görüşmenin henüz başında bu denli sözlerle karşılaşan Ermeni heyeti için ilk görüşmeleri bir hezimetle başlamıştır. Bu sözlerin ardından Kont Korti, Çeraz'a “*Efendi Avrupa lisanlarına aşına değil midir?*” sorusunu sorunca Çeraz “*Mebus efendi yalnızca Doğu dillerine hâkimdir. Bu sebeple beni tercümanı kabul etmenizi rica ederim.*” demiştir. Buna müteakip Hariciye Nazırı, Çeraz için bir sandalye verilmesini emretmiştir. Görüşmelerinin devamında Kont Korti, Kırımıyan'a “*Dersaadetten Brindisi'ye kadar zannederim yol arkadaşydık.*” demesinin ardından Kırımıyan Efendi “*Esnayı rahta huzuru asilanelerine çıkmak şerefine nail olamadığıma teessüf ederim. Hariciye Nezaretine vuku bulan memuriyeti cedidelerine tebrike müsaraaat eder ve gerek İtalya ahalisinin ve gerek Doğu Hristiyanlarının menafini muhafaza buyuracağını ümit etmeliğimi müsaade buyurmalarını rica ederim.*”. Minas Çeraz'a

⁴⁹Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, s. 65.

⁵⁰Sakin, “Minas Çeraz'ın(Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri”, s. 243.

⁵¹Sakin, “Minas Çeraz'ın(Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri”, s. 243.

göre Kırimyan'ın bu sözleri dile getirmesinin ardından Kont Korti durumdan hoşnut olmuştu⁵².

Kont Korti Ermeni heyeti delegeleri ile gerçekleştirdiği söz konusu konuşmanın müteakibinde heyetin ve Ermeni halkının asıl isteklerinin ne olduğunu sormaya niyetlenmiştir. Müsteşarın evvelsi gün kendisine tebliğ olan durumu ilettiğini ve Ermenilerin muhtariyet idaresi talep ettiğini bildiğini ileten Kont Korti, bu muhtariyetin Rumeli'de mi yoksa Anadolu'da mı talep edildiğini dile getirince Kırimyan Efendi, Rumeli'de Ermenilerin olduğunu ancak Ermeni milletinin çoğunluğunun Asya'da yaşamasından dolayı o bölgede bir muhtariyet yönetimi arzuladıklarını ifade etmiştir. Kırimyan bu sözlerinin ardından Kont Korti'den *"Peki, şimdi isteğinize dair iddia edeceğiniz izahatı dinlemeye hazırım."* cevabını alınca projelerini açıklamaya başlamış, Minas Çeraz ise konuşmayı tercüme etmiştir⁵³.

Ermeni heyetinin başkanı Kırimyan konuşmasına öncelikle İtalyan askerlerini överek girizgâhyapmıştır. Kırım Muharebesi esnasında Avrupalı devletlerin, Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslim tebaasına ıslahatlar yapmasını istediğini ve bunun neticesinde İslahat Fermanı'nın ilan edildiğini dile getirerek konuşmasına devam etmiştir. Kırimyan mevzubahis fermanında eşitlik fikrinin hâkim olduğu ancak bunun devlet içinde uygulanmasının ihtimaller dâhilinde olmadığını iletmıştır. Kırimyan bu durumun sebebinin ise Osmanlı Devleti'nin hükümdarının aynı zamanda Müslümanların ve İslam dininin de lideri olmasına dayandırmıştır⁵⁴. Kırimyan bu sözlerinin ardından asıl arzuhalini dile getirmiştir. Kırimyan beyanatına Osmanlı'da Tanzimat Fermanının ilan edilmesiyle sorunların çözülmediğini iddia ederek başlamıştır. Ona göre bahsi geçen ferman ülke içerisinde beklenen eşitlik mefhumunu yerine getirememiştir. Ayrıca Osmanlı ülkesinde yaşayan üç milyon Hristiyan Ermeni'nin baskı altında olduklarını ileri sürmüştür. Kırimyan Paris ve Ayastefanos Antlaşmalarının Doğu Meselesi'ni çözmekte yetersiz kaldığını beyan etmiştir. Ayrıca Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine göre Osmanlı Devleti'nin Ermenistan ahalisine yönelik ıslahatları yapmaya

---

⁵² BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 3.

⁵³ BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 3.

⁵⁴ Yavuz-İskefiyeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri", s. 364.

mecbur olduğunu ifade etmiştir⁵⁵. Aynı zamanda Kırimyan Asya coğrafyasındaki en medeni millet olan Ermenilerinin Kürt başıbozukları tarafından zulme uğradığının altını çizmiştir. Bu sözlerin ardından Asya Ermenilerinin, Doğu Hristiyanları içerisinde müstesna bir yere sahip olduklarını söylemiş, Ermenilerin bilimsel ve kültürel alanda birçok kavimden ileride olduklarını belirtilmiş ve Ermenilerin burada yüksek bir kültür meydana getirdiğine de dikkat çekilmiştir⁵⁶.

Yukarıda verilen sözlerle Ermeni tebaasının isteklerinin iletilmesinin ardından Kont Korti, İtalya'ya taşınmış olan bu hassas mesele sebebiyle Kırimyan'a teşekkür ederek kendisine yapılan açıklamadan memnun olduğunu iletmiş, Ermeni milletinin şikâyetinde haklı olduğunu dile getirmiş, hatta Ermenileri himaye edeceğini bile vaat etmiştir⁵⁷. Gerçekleşen bu görüşmenin sonuç olarak olumlu bir bağlamda geliştiğini ve Ermeni heyetinin ilk durağında, gerçekleşmesini arzuladıkları mevzuda yeterli desteği aldıkları görülmektedir.

Kırimyan'ın Kont Korti'ye yaptığı konuşmadan çıkartabileceğimiz iki önemli nokta bulunmaktadır: İlki, Osmanlı Devleti'nde eşitlik konusunda atılan adımlara rağmen her halkın kendi muhtariyetini kendisinin temin edeceğine inandığının altının çizilmesidir. Burada Osmanlı Hükümeti'nin adil bir yönetim gerçekleştirme yolunda adımlar attığı dile getirilse de milliyetçilik cereyanının etkileri oldukça net bir şekilde görülmektedir. Kırimyan'ın konuşmasında ilgi uyandıran ikinci nokta ise, İtalya hükümetine Osmanlı Ermenilerinin Türk ve Kürt zulmüne uğradığının düşündürülmesidir. Bu durumun izah edilmesinin evvelinde ve sonrasında Kırimyan'ın İtalyanların ve Ermenilerin dindaş olduğunu vurgulaması da dikkat çekicidir.

İtalya Hariciye Nazırı ile yapılan görüşmenin istenilen doğrultuda gerçekleşmesinin ardından Minas Çeraz, Galata'da bulunan Ermeni kilisesine detaylı bir telgraf çekerek yaşanan gelişmeleri iletmiştir⁵⁸. Çeraz ve Kırimyan, İtalya'dan destek sözünü almalarının ardından birkaç gün daha Roma'da kalmıştır. Bölgedeki Saint Lazar

---

⁵⁵Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırimyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, s. 66-67.

⁵⁶Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırimyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, s. 67-68.

⁵⁷ BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 3.

⁵⁸ Yavuz-İskefiyeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri", s. 367.

Okulu'nu ziyaret eden heyet, hazırlıklarını tamamlayıp 29 Mart günü Fransa hükümeti ile görüşmek üzere Paris'e gitmek için yola çıkmıştır⁵⁹.

1.2.1.2. Heyetin Fransa'daki Faaliyetleri

29 Mart 1878 tarihinde Kırımıyan ve Çeraz, Fransa'ya gitmek üzere İtalya'dan harekete geçmiştir. 30 Mart'ta Alp Dağlarını aşan delegeler, kırk saat süren tren yolculuklarının ardından Paris'e varmıştır⁶⁰. Kırımıyan ve Çeraz öncelikle Paris'te bulunan Nubar Paşa ile temasa geçmiştir. İki taraf arasında yapılan görüşme neticesinde Nubar Paşa, Ermeni heyeti üyelerine bazı fikirler sunmuştur. Nubar Paşa'ya göre İngiltere ve Rusya, Ermeni tebaasının bağımsızlık isteğinden memnun kalmayacaktı, bu sebeple Berlin Kongresi'ne *Bağımsız Ermenistan* projesini sunmak doğru bir karar değildi. Bunun nihayetinde Nubar Paşa, Ermeni heyeti delegelerine *Ermeni Vilayetlerinde Yapılacak Reformlar Hakkında Birkaç Görüş* adlı projesini açıklamıştır. Bu projede “muhtariyet” kelimesinin geçmemesi sebebiyle delegasyon başkanı Kırımıyan'ın hayal kırıklığına uğradığı görülmektedir, ancak buna rağmen Nubar Paşa ile birlikte hareket etme kararı almıştır. Nubar Paşa'nın da katılımıyla Kırımıyan ve Çeraz, ilk temaslarını Fransa Dışişleri Bakanı Waddington ile kurmaya karar vermiştir⁶¹.

31 Mart günü Paris'e varan Çeraz ve Kırımıyan 5 Nisan günü resmi görüşmeleri gerçekleştirmeye başlamıştır. 8 Nisan günü Fransız Dışişleri Bakanı Waddington ile görüşen Ermeni heyeti delegeleri, kendisine beraberindeki belgeleri sunmuştur. Belgeleri incelemesinin ardından Waddington “*Fransa'nın Ermenilerin durumunakayıtsız olmadığından emin olabilirsiniz. Şahsen, meselenize sempati duyuyorum. Meselenizi kimsenin halkınızı ve ülkenizi benden daha iyi tanımadığı bir kongrede savunmayı düşünüyorum.*” sözlerini dile getirerek heyetin davasına destek sözünü vermiştir⁶². Bu olumlu atmosferin ardından Waddington, Ermeni delegelerini uyarma ihtiyacı da hissetmiştir. Çünkü kongrenin Ermenilere özerklik veya yerel yönetim vereceğini düşünmüyordu. Bu sebeple Waddington “*Kongredeki adamlar*

⁵⁹Sakin, “Minas Çeraz'ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri”, s. 246.

⁶⁰BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 3.

⁶¹Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, s. 70.

⁶² Vardan Aramoviç Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda, 1801-1900 gg.*, Erivan, 1972, s. 287.

acımasızlar ve gerçekte var olmayan belgelerden memnun kalmayacaklar.” sözlerini sarf etmiştir⁶³.

Heyetin Waddington ile yaptığı görüşmenin ayrıntılarıyla İngiliz devletadamları arasında duyulduğu görülmektedir. İngiltere'nin Paris Büyükelçisi olan Lord Lyons, 9 Nisan tarihinde Salisbury'e gönderdiği yazısında Waddington'un kendisini ziyaretini ve heyet ile gerçekleştirdiği görüşmenin detaylarını iletmiştir. Lord Lyons'un yazısında, akd edilecek antlaşmada Ermenilerin meskûn bulunduğu Osmanlı Devleti'ndeki durumlarının iyileştirilmesi adına Avrupalı devletleri ziyaret için Ermenilerin faaliyete geçtiği bildirilmiştir. Ermenilerin bu gayeyle Fransa temsilcisini ziyaret ettiğini ifade eden Lyons, Waddington'un Ermeni halkına karşı bir sempatisinin olduğunu ve bu halka yardım etmek istediğini öğrenmiştir. Ermeni heyetinin istediği maddeyi alabilmesi için Waddington'ın Kırım'ın kâti ve uygulanması mümkün olan bir planın sunulması gerektiğini söylediği de ilettiler arasındadır. Yazının müteakibinde Kırım ve Çeraz'ın kendisini de ziyaret ettiğini belirten lord, İngiliz hükümeti nezdinde meselelerinin görüşülmesi adına kendisine ricada bulunduğunu da kaleme almıştır⁶⁴.

Çeraz ve Kırım'ın Lord Lyons ile görüşmelerinin tam anlamıyla istedikleri eksende geçmediği görülmektedir. Lyons'tan yalnızca *“Eğer ıııııııııı, eminim ki Londra'da iyi bir şekilde karşılanacaksınız”* sözünü işiten Ermeni heyeti delegeleri, sonrasında Paris'te bulunan Alman Büyükelçisi ile de bir görüşme gerçekleştirmiştir. Ancak bu görüşmede de Alman büyükelçisinin heyete davaları adına bir söz vermediği görülmüştür⁶⁵. Ermeni heyetinin yaptığı görüşmelerden anlaşıldığı üzere Fransa Dışişleri Bakanı Waddington dışında Avrupalı devletlerin temsilcilerinden Ermeni milletinin geleceğine dair kesin bir destek sözü alamadığı görülmektedir. Heyetin Fransa'daki görüşmelerinin bitmesinin akabinde İngiltere'ye gitmek üzere yola çıkmıştır.

1.2.1.3. Heyetin İngiltere'deki Faaliyetleri

---

⁶³ A.O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, The University of Illinois Press, Urbana, 1938, s. 82.

⁶⁴ Yavuz-İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri”, s. 368-369.

⁶⁵ Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, s. 287.

Berlin Kongresi evvelinde İtalya ve Fransa'ya ziyarette bulunan Ermeni heyetinin son durağı İngiltere olmuştur. 11 Nisan gününün akşamında İngiltere'nin kalbi Londra'ya varan heyet üyelerinin bölgede yaklaşık iki ay bulunduğu bilinmektedir. Londra'daki eylemlerinin büyük bir çoğunluğunu Manchester ve Londra Ermeni kolonilerinin yardımı ile gerçekleştiren delegeler, bu esnada hükümette ve halk arasında tanınan pek çok isimle çeşitli görüşmeler gerçekleştirmiştir⁶⁶.

Kırımyan ve Çeraz Londra'ya vardıkları 11 Nisan Perşembe akşamı Charing Cross İstasyonu'nda bölgedeki Ermeni cemaatinin üyelerince karşılanmıştır. Müteakibinde Ermeni delegeleri, Set Apear isimindeki bir şahıs tarafından cemaate ait bir evde misafir edilmiştir. Burada iki gün kalmalarının ardından Kırımyan ve Çeraz 13 Nisan günü Manchester şehrine gitmiştir. Şehre varmalarının ardından öncelikle bölgedeki Ermeni tüccarlarıyla bir araya gelen delegeler, resmi görüşmelerini gerçekleştirmek üzere Salı günü Londra'ya gitmek üzere harekete geçmiştir⁶⁷.

Delegasyon üyelerinin Londra'da bulunduğu esnada din adamları ile de bağlantılar kurduğu görülmektedir. Örneğin Kırımyan, Canterbury Başpiskoposu ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve burada da İngiltere'ye olan inancını yinelemiştir. *“Ermeniler beşyüz yıllık kölelik zincirlerinden kurtarılması için ihtiyatla gösterilen yardım elinin, köleleştirilmiş halklara özgürlük veren güçlü ve özgürlüğü seven Büyük Britanya'nın eli olacağına inanıyorum. Ermeni milleti de bu koruyucu elden kendi payını istemektedir.”* sözlerini dile getiren delegasyon başkanı, sekreteri Minas Çeraz gibi İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde Ermenilerin davasını destekleyeceğine dair düşüncesini ifade etmiştir⁶⁸. Ancak Kırımyan ve Çeraz'ın bu yöndeki umutları tam manasıyla istedikleri ölçüde gerçekleşmeyecektir.

Kırımyan ve Çeraz İngiltere'ye gelmelerinden yaklaşık bir ay sonra Londra'daki çalışmalarını hızlandırmıştır. İngiltere Başbakanı Lord Beaconsfield ve Dışişleri Bakanı Lord Salisbury ile görüşmek isteyen delegeler, nihayetinde 10 Mayıs 1878 tarihinde kabul almışlardır. Lakin Ermeni delegelerinin bu görüşmede de istedikleri desteği

---

⁶⁶ Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, s. 287.

⁶⁷ Yavuz-İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri”, s. 369-370.

⁶⁸ Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, s. 287.

alamadıkları görülmektedir. Durumun asıl sebebi ise Salisbury ve Beaconfield'in Ermenilerin özerkliğine karşı olmasıydı, nitekim bu yolda Osmanlı Devleti'ni savundukları da görülmektedir. Osmanlı Ermenilerinin Müslümanlar ile birlikte yaşadıklarını, dolayısıyla özerkliği imkânsız olduğunu belirten İngiliz temsilcileri Ermenistan'ın özerklik talebini reddetmiş; hatta Ermenilerin kendi kendini yönetme yeteneğine sahip olmadıklarını ima etmiştir⁶⁹. İtalya ve Fransa'da gerçekleşen görüşmelerin tam tersine, Çeraz ve Kırımıyan Londra'da büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Heyet delegeleri, Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin "*Emin olabilirsiniz, Ermeniler refahlarını, özgürlüklerini ve barışlarını koruyacak iyi bir idareye sahip olacaklar*" sözlerini işitmiş, ancak Ermenilerin kendi kendini yönetmesi hakkında açık bir şekilde cevap vermemiştir⁷⁰. Olumsuz geçen bu görüşmeye rağmen Kırımıyan ile Çeraz'ın yanlarında getirmiş olduğu *Bağımsız Ermenistan* projesini Dışişleri Bakanı'na takdim etmeleri ise dikkat çekici bir davranış olmuştur. Davalarının desteklenmesini amaçlayan delegeler aynı zamanda başkentten getirmiş oldukları *Kürt mezalimi* ile ilgili bazı raporları da Lord Salisbury'e iletmiştir⁷¹.

Londra'ya gitmekteki asıl gayesi İngiltere'nin üst rütbeli devletadamları tarafından kabul almak olan heyetin öncelikli hedeflerinden biri W.E. Gladstone ile bir görüşme sağlayabilmektir. Bu yolda 1 Eylül 1877 ve 4 Mart 1878 tarihlerinde Kırımıyan kendisine iki ayrı mektup göndermişti. Bu vesileyle kendisini tanıtan delegeler, Gladstone ile de kısa bir görüşme gerçekleştirmiş ancak bu İngilizden kesin bir destek sözü alamamıştır. Bu durum Gladstone'un nihai kararın kendisinde olmadığını ve nihayetinde tesirinin fazla olmayacağını ifade etmesinden anlaşılmaktadır⁷².

Londra'da Ermeni delegelerinin karşılaştığı tavrın, İngiliz milletvekili Forster ile yapılan görüşme de devam ettiği görülmektedir. Forster'ın "*Komşunuz Rusya'ya üzmeyin; burada muhafazakârların veya liberal partimizin elinde bir araç haline gelmeyin. İngiltere'nin bizden çok uzak olan Ermenistan'ı takip etmesi çok zor... İngiltere'nin yardım etmesi için umutlanmayın.*" sözlerinin ardından İngiliz hükümetinin

---

⁶⁹ Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, s. 288.

⁷⁰ Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, s. 79.

⁷¹ Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, s. 72.

⁷² Yavuz-Zeynep, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri", s. 375-376.

tavrından Ermeni heyeti memnun kalmamıştır⁷³. Londra’da geçirdikleri vakit boyunca adı geçen siyasiler haricinde Çeraz ve Kırımıyan, Argyll Dükü, Shaftesbury Dükü, Lord Carnarvon, John Morley gibi isimlerle de görüşmüştür. Bütün bu isimlerin, davalarına arzuladıkları desteği tam olarak vermeyi taahhüt etmesinin yanı sıra, o dönemde *İngiliz Avam Kamarası’ndaki Ermeni üyesi* olarak anılan genç siyasetçi James Bryce’in da Ermenilere destekte bulunduğu görülmektedir. Öyle ki Bryce, 18 Mart 1878 tarihinde The Times Gazetesi’nde çıkan habere göre “*Ermeni milleti basit bir izleyici olarak kongreye katılmayacak. Kongreye hitap edecekler ve diğer Hristiyanlar için geçerli olan koşulları talep ederek davalarını savunacaklar.*” demiştir⁷⁴. Nitekim Bryce, Ermeni halkının davasında başarıya ulaşabilmesi adına gerekli desteği vermeye ileriki dönemlerde de devam edecektir.

Devletadamlarıyla görüşmelerini gerçekleştiren Kırımıyan ve Çeraz, meselelerinin gündemde kalması adına büyük çabalar sarf etmiştir. Delegelerin siyasi alanda adımlar attıkları gibi, Ermeni meselesi dâhilinde bir kamuoyu yaratmak adına çeşitli toplantılara katıldıkları ve din adamlarını ziyaret ettikleri de görülmektedir. Örneğin bu iki Ermeni 19 Mayıs Pazar günü London-Wall’daki Yunan cemaatinin misafiri olmuştur. Müteakibinde heyet üyeleri 22 Mayıs günü Aborijinleri Koruma Derneği’nin kırkinci toplantısına da katılmıştır. Justice Fry’ın başkanlığını yaptığı bu toplantıda Kırımıyan da Ermenice bir konuşma gerçekleştirmiş, Minas Çeraz ise onun aracılığını üstlenmiştir. İngiltere’de hoş karşılanan Ermeni heyeti daha sonra W. Denton’un davetiyle bir ayine katılım sağlamıştır. Moor-lane’de bulunan St. Bartholomew Kilisesi’nin papazı olan bu isim, heyet ile bir araya gelmesi neticesinde “*Hristiyanlar olarak görevimiz Ermenileri desteklemek*” sözünü dile getirmiştir⁷⁵.

Ermeni heyeti Londra’dan ayrılmadan yaklaşık on gün önce Berlin Kongresi evvelindeki siyasi faaliyetlerine hız kazandırmıştır. Bu süre içerisinde Kırımıyan ve Çeraz’ın Almanya Büyükelçisi Kont Münster ile ikinci bir görüşme yaptıkları bilinmektedir. Görüşme esnasında Münster’ın ümit verici sözleri ile heyetin heyecanının arttığı görülmektedir. Bismarck’ın “*Osmanlı boyundurluğu altında kalmış*

⁷³ Parsamyan, *Istoriya Armyamskogo Naroda*, s. 288.

⁷⁴ Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, s. 79.

⁷⁵ Yavuz-İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”, s. 377-379.

Hristiyanları kurtarma işiyle meşgul olacağını” dile getiren Münster, heyetin Berlin’de bir başarı kazanabileceğini ifade etmiştir. Bu görüşmenin ardından heyetin ümitlerini tazeleyen bir takım gelişmeler daha yaşanmıştır. Örneğin İngiliz parlamentosunda Ermeniler ile ilgili görüşmeler gündeme gelmeye başlamıştır. John Kennaway Haziran ayında Avam Kamarası’nda gerçekleşen bir oturumda hükümete diğer Hristiyan halklar gibi Ermenilerin de gündeme getirilip getirilmeyeceğini sormuştur. Kennaway’in bu sorusuna karşılık meselenin Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesi dâhilinde Berlin Kongresi’nde diğer ülkelerin de katılımıyla gündeme getirileceği cevabı verilmiştir.Devamında Shaftesbury Kontu, Kırımıyan ve Çeraz’ın şikâyetlerini dile getirerek, 16. maddenin Ermenileri korumadığını hatta memnun bile etmediğini ifade etmiştir. Gündeme getirilen Ermeni meselesi hakkında diğer meclis üyeleri de görüşlerini belirtmiştir. Lord Granville ve Lord Carnarvon Ermenilere dair sempatisini dile getirirken, Lord Salisbury iddiaların doğruluğunun kesin olmadığını ifade etmiştir⁷⁶.

Çeraz ve Kırımıyan’ın Berlin Kongresi evvelinde yaklaşık üç ay süren siyasi ziyaretleri çeşitli sonuçlar doğurmuştur. Avrupa ülkeleri Ermeni halkının Ayastefanos Antlaşması’ndaki memnuniyetsizliğini görerek, yeni hedefin otonom bir yönetim olduğunu anlamıştır. Ancak Ermeni heyetinin bu isteğine karşı farklı bakış açıları olduğu görülmektedir. Ermenilerin talebine karşı İtalya hükümeti sıcak bakarken, Fransa’nın da meseleye sempati duyduğu ancak önlerine daha gerçekçi ve uygulanabilir bir proje konulmasını istediği anlaşılmaktadır. Bu iki devlete nazaran İngiltere ise daha çekimser davranıyordu. Ermenilerin özerk bir yönetime sahip olması hakkında görüş ayrılığına sahip olan bu devlette ağırlıklı düşünce Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünün bozulmaması yönündeydi.

İngiltere’deki faaliyetlerini tamamlamalarının ardından Kırımıyan ve Çeraz, kongrenin toplanmasına az bir müddet kala Londra’dan Berlin’e hareket etmiştir. 8 Haziran’da şehirden ayrılan heyet delegeleri Paris üzerinden Berlin şehrine geçmiştir. Ancak ne

---

⁷⁶ Yavuz- İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”, s. 380.

Kırımyan ile Çeraz'ın, ne de diğer delegelerin Almanca bilmemesi sebebiyle yanlarına Paris'ten Beyleryan isimli bir Ermeni de katılmıştı⁷⁷.

1.2.2.Berlin Kongresi'nin Toplanması ve Patrikhane Heyetinin Kongredeki Çabaları

Berlin Kongresi 13 Haziran 1878 tarihinde toplanarak, 13 Temmuz 1878'e kadar sürecek faaliyetlerine başlamıştır. Kongreye ev sahipliği yapan Almanya Başbakanı Otto von Bismarck ise kongrenin başkanlık görevini üstlenmiştir. Kongrede Osmanlı Devleti'ni Kara Todori ve Mehmet Ali Paşa; İngiltere'yi Disraeli, Salisbury, Russel; Fransa'yı Waddington, Saint-Vallier, Desprez; Rusya'yı Gorçoboff, Cuvalet, Ubril; İtalya'yı Kont Korti, Launay ve son olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu ise Andrassy ile Haymer temsil etmiştir. Ermeni halkını temsilen ise Mıgırdıç Kırımyan başkanlığındaki Ermeni heyeti yerini almıştır⁷⁸.Berlin Kongresi'nin toplanmasından evvel Salisbury, Waddington, Gorçakoff ve Kont Korti ile Ermeni heyetinin görüşmelerde bulunması ve birçoğundan destek sözü alması sebebiyle delegelerin idari muhtariyet statüsünü kazanabilecekleri fikri ile hareket ettikleri görülmektedir.

Berlin Kongresi'nin ilk günlerinde Ermeni heyetinin başlıca görevlerinden biri, dünya güçleri ile temaslarda bulunabilmektir. Heyetin bu yöndeki umutlarının ilkinin Kongre Başkanı Otto von Bismarck ile görüşme arzusu oluşturmaktaydı. Delegasyon üyeleri bu gayeyle harekete geçmiştir ancak bu hedeflerine tam olarak ulaşamamışlardır. Heyet, Alman Komisyonu üyeleri Bulow ve Hohenlohe'nin huzuruna çıkmıştır ancak Bismarck ile temas sağlayamamışlardır. Bunun sebebi ise Bismarck'ın, sekreteri Dr. Bush aracılığı ile kendisinin başkan olarak tarafsız kalması gerektiğini ve bu nedenle Ermeni heyetini kabul edemeyeceğini iletmesiydi⁷⁹.

Londra'da çeşitli bakanlar ve milletvekilleri ile bağlantılar kurulmuş olsa da Ermeni heyeti, Berlin'deki İngiliz temsilcileri ile bir görüşme gerçekleştirmek istemiştir. 17 Haziran 1878 tarihinde İstanbul'dan B. Disraeli ile görüşülmesi gerektiği yönünde bir telgraf alan heyet, ertesi gün Disraeli ve Kont Andassy ile bir araya gelebilmek adına

⁷⁷Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, s. 76.

⁷⁸Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni, 1878-1918*, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1987, s. 14.

⁷⁹Krbekyan, "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse" s. 32-33

başvuruda bulunmuştur. Heyetin bu başvurusuna 20 Haziran günü cevap gelmiştir. İngiliz Başbakanı'nın sekreteri Bay Ostenly tarafından iletilen bilgilere göre Ermeni heyeti yoğun iş yükü sebebiyle kabul edilemeyecekti. Bu olumsuz yanıt üzerine heyet, İngiltere'nin Londra Büyükelçisi olan Melkum Han aracılığıyla bir görüşme ayarlamak istemiş ve Ermeni asıllı bu büyükelçi heyetin isteğine olumlu yanıt vermiştir⁸⁰.

Uzun uğraşlar sonucunda Ermeni heyeti Fransız elçiliğinde İngiltere'nin temsilcileri ile bir araya gelmiştir. Ancak görüşmenin genel atmosferinin heyetin aleyhine olduğu anlaşılmaktadır. Görüşme esnasında İngiltere başbakanı siyasi meselelerin konuşulmayacağını ifade etmiş; ardından Dışişleri Bakanı Salisbury de bu sınırlar içinde heyetle diyaloga girmiştir. *“Ermenistan’da muhtariyet şartları elverişli değildir. Bundan başka Ermenistan gibi büyük bir bölgede pek dağılmış çeşitli milletlerle birçok dinler karışmış ve çoğunluk teşkil edemeyecek bir durumda olan Ermenilerin istedikleri biçimde bir vilayet için merkezi bir nokta bulmak da çok güçtür.”* sözlerini sarf eden Dışişleri Bakanı'nın konuşması Ermeni heyetinin beklentilerini düşük tutması yönünde bir mesaj olmuştur⁸¹. Bu yanıtlara rağmen heyet çabalarını sürdürmeye karar vermiş, Çeraz da burada rol üstlenmiştir.

Heyetin Berlin’de yaptığı her görüşmede tercümanlık vazifesini ifa eden Minas Çeraz, Ermeni Sorunu’na karşı müspet yaklaştığını düşündüğü ve Fransa adına kongreye katılan Dışişleri Bakanı Waddington ile burada yeni bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşme esnasında Çeraz ve Fransız Dışişleri Bakanı arasında geçen diyalogda Çeraz’ın sarf ettiği sözler, bu dönemde Ermeni bir aydının bağımsızlık konusundaki zihin dünyasını ortaya koyması açısından dikkat çekici olmuştur. Waddington Çeraz'a, *“Batı Ermenilerine bağımsızlık verildiği takdirde Doğu Ermenilerinin nasıl bir tavır sergileyeceklerini”* sorması üzerine Çeraz, Doğu Ermenilerinin kardeşlerine kavuşmak isteyeceklerini veya en azından bir kısmının hemen Batı Ermenistan’a geçeceğini söylemiştir⁸². Çeraz’ın bu cümlesi ile asıl gayesinin tam bağımsızlık olduğunu anlamaktayız.

---

⁸⁰ Yavuz-İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”, s. 382-383.

⁸¹ Yavuz-İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”, s. 383.

⁸² Krbekyan, “Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse”,s. 33-34

Ermeni heyetinin faaliyetlerinde dikkat çekici detaylardan bir tanesini Rus hükümetiyle gerçekleştirilen görüşmeler teşkil etmektedir. 28 Haziran günü Rus ordusunun komutanı olan Loris Melikov tarafından heyetin ziyaret edildiği görülmektedir. Yapılan görüşmede Melikov heyete dikkatlerini Kilikya bölgesine vermeleri gerektiğini tavsiye etmiş, ancak bu tavsiye heyet içinde görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Bahusus tavsiyeye sıcak bakan tek isim Horen Narbey olmuştur⁸³. Rus temsilcileri ile yapılan ikinci görüşme ise ertesi gün, 29 Haziran 1878 tarihinde Minas Çeraz ve Rus Büyükelçisi P. Arapov'un danışmanının bir araya gelmesi olmuştur. Arapov'un danışmanı Çeraz'dan, Ermeni heyetinin Rus karşıtı duyguları olup olmadığını öğrenmeye çalışmıştır ancak kendisinden yalnızca minnet sözü alabilmiştir. Bu ön görüşmenin müteakibinde ertesi gün delegasyon üyeleri, Rus Büyükelçisi P. Ubril'i ziyaret etmek amacıyla harekete geçmiştir. Minas Çeraz ve heyet Ruslara karşı büyük bir sempati duyuyordu, Ruslar da Osmanlı Devleti'nde otoritelerini tesis edebilmek ve pekiştirebilmek amacıyla Ermeni meselesine ilgi duyuyordu. Bu sebeple iki tarafın görüşmesi olumlu geçmiştir. İlerleyen günlerde Gorçakov ile yapılan görüşmede de bu olumlu atmosferin izlerine rastlanacaktır.

30 Haziran günü Minas Çeraz, "son uyarı" olarak niteleyebileceğimiz bir notu İngiltere temsilcisi Salisbury ve Fransa temsilcisi Waddington'a göndermiştir. Bu notta Çeraz, Türk hükümetinin reformların geliştirilmesi ve uygulanması ile sorumlu tutulması durumunda geçmişteki tecrübelerle bakılması gerektiği ve Türk hükümetinden beklenecek hiçbir şey olmadığını kabul edilmesi gerektiğini temsilcilere iletmiştir⁸⁴. Bu görüşmenin ardından Çeraz, Rus temsilcisi Gorçakov ile de bir araya gelmiştir. 6 Temmuz günü sabah 11'de Gorçakov ile görüşme gerçekleştiren Çeraz ve heyet üyeleri Ermeni meselesini masaya yatırmıştır. Heyetin Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin değişmesini istediğini bildiğini ifade eden Gorçakov, bu yönde kendilerine destek vereceğini bildirmiştir. Ancak bu Rus temsilcisi otonom bir yönetim hakkında kâti bir söz veremeyeceğini de bildirmiştir. Heyete *"Biliyorsunuz ki kongrede yalnız değilim, benden başka altı veya dokuz kişi daha var ki bunlardan bazıları size karşılar.*

---

⁸³ Yavuz-İskefiyeli, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri", s. 386

⁸⁴ Krbekyan, "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse", s. 36,39.

Herhalde Ermeniler Rusya'nın muhabbet ve teveccühünü ümit edebilirler” sözlerini söyleyen Gorçakov verebileceği desteğin sınırlarını çizmiştir⁸⁵.

Berlin Kongresi'ndeki genel duruma bakıldığında, kongrenin asıl havasını Lord Beaconsfield önderliğindeki İngiliz heyetinin belirlediği görülmektedir. Özellikle de Ermeni meselesi ile ilgili tartışmalarda Rusya'nın yanı sıra İngilizlerin de ağır bastığı bilinmektedir. Yapılan tartışmalar esnasında ise Ermenilerin durumlarına ilişkin itirazlarını Kongre Başkanı Bismarck'a sunan Ermeni heyeti, Ermeni Ulusal Meclisi ve Patrik adına Ayastefanos Antlaşması'nın 56. maddesi uyarınca Ermenistan'da idari reformlar yapılması konusunun ele alınmasını talep etmiştir. Kırım ve Çeraz söz konusu taleplerini ve itirazlarını ifade ederken, beraberinde yeni bir idari program planını ve *Batı Ermenistan* olarak nitelendirdikleri bölgenin Ermeni nüfusu hakkındaki istatistiklerini de kongreye sunmuştur. Ancak Çeraz ve Kırım'ın söz konusu bütün çabaları, Nubar Paşa'nın da kongreye ayrı bir program sunmasıyla ortaya çıkan bir *çift başlılık* ile karşı karşıya kalmıştır. Ermeni heyetinin programına kıyasla daha ılımlı bir programa sahip olan Nubar Paşa, özerklik fikri yerine Ermenilerin yaşadığı coğrafyada bir Ermeni valinin görevlendirilmesini, bazı adli ıslahatların yapılmasını ve Osmanlı güvenlik güçlerinin yer almadığı dönüşümlerin gerçekleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. *“Ermeniler siyasi bağımsızlık istemiyorlar; sivil özgürlükler, güvenliklerini, mallarını, eşlerinin ve kızlarının onurunu ve son olarak yaşam haklarını güvence altına alacak kurumları istiyorlar.”*⁸⁶.

Taraflar arasında fikri bir çatışma yaşandığı görülmektedir. Bu çatışmanın sonucunda Ermeni Heyeti tam bağımsızlık istemesi sebebiyle, Nubar Paşa'nın önerisini kabul etmemiştir. Bu gelişmenin nihayetinde kongrenin huzuruna önceden hazırlanmış olan ve yedi bölümden oluşan projeleri takdim edilmiştir. Projede yer alan maddeler özetle şu şekildedir:

1.Öneriye ekli haritada Erzurum-Van vilayetleriyle Elazığ sancağından Fırat'a kadar olan yerler “Büyük Ermenistan” olarak gösteriliyordu. Trabzon-Batum arasındaki Rize'nin de Ermenistan ihracat limanı olarak gerekli görüldüğü ileri

---

⁸⁵ Yavuz-İskefiyeli, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri”, s. 389.

⁸⁶Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, s. 288-289.

sürülüyordu. Bu sınırlar içindeki yerler Babîâli tarafından belirlenmiş ve büyük devletler tarafından onaylanmış bir Ermeni genel valinin yönetimine verilecek, vali Erzurum'da oturacak ve bütün icra kuvvetlerinin başı olacak, beş yıl müddetle idare yetkisini haiz bulacaktı.

2.Düzen ve genel güvenliğin koruması ilin kendisinde bulunacağından her yıl il genel gelirlerinin %20'si devlet hazinesine verilecektir.İlin geri kalanı gelirlerinden mülkiye, adliye, jandarma, milis örgütü için gereken ödenek ayrıldıktan sonra gelirler fazlası yollar ve okullar gibi sosyal işlere sarf olunacaktı.

3.Dini mahkemeler ancak Müslümanlar arasındaki davalara bakabilecektir. Bütün hukuk,ticari ve cinayet davaları gerek Hristiyanlar ve gerek Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında meydana gelmiş olsun adli mahkemelerde görülecektir. Bu mahkemelerin reis ve hakimlerini genel vali tayin edecektir.

4.Din ve mezhepler için geniş özgürlükler verilecektir.

5.İl inzibat kuvveti jandarmaya ve gönüllü askerlere dayanacaktır. Jandarma bütün il dâhilinde güvenliğin korunması ve devamıyla meşgul olacaktır. Bunlar genel vali tarafından tayin edilen bir kumandanın emrinde olacak ve Osmanlı Hükümeti bunları istediği gibi kullanmayacaktı.

6.Vilayette bir genel meclis bulunacaktı. Mecliste Müslüman ve Hristiyan halk tarafından seçilen ikişer temsilci olacaktır.Meclis yılda bir defa olmak üzere il merkezinde toplanarak bütçesini tetkik, vergilerin konması ve dağılımını tayin edecekti. Her beş yılda bir kez devlet hazinesine verilecek para bu meclis tarafından kararlaştırılacaktı.

7.Protokolün imzalanmasından üç ay sonra, uygulamaya konulacak hükümler uluslar arası bir komisyon tarafından denetlecekti⁸⁷.

Ermeni heyetinin yukarıda verilen projesinin detaylarına bakılarak bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Bunlardan ilki Ermenilerin bağımsızlık isteğini tam bir şekilde ifade etmeleriydi. Özellikle Ermenilerin yaşadığı “Büyük Ermenistan” olarak adlandırılan coğrafyaya Ermeni bir valinin atanmasının istenmesini bu durumun en büyük göstergesidir. Ancak bu bağımsızlığın tesisinde büyük devletlerin de onayına ihtiyaç duyulması bir iç meselenin dış mesele haline getirilmesini kesinleştirmiştir. Mevzubahis durum haricinde *Büyük Ermenistan* olarak adlandırılan coğrafyada

---

⁸⁷ Zeynep Cumhuriyet, *Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2003, s. 101-102.

devletten askeri açıdan bir ayrışma yapıldığı da göze çarpmaktadır. Ancak heyetin sunduğu bu proje kongrede kabul edilmemiştir.

Çeraz ve Ermeni heyetinin Berlin’de bazı sorunlarla karşılaştığı ve ilk zamanlarda umdukları gelişmelerin yaşanmadığı görülmektedir. Öncelikle Osmanlı Devleti temsilcileri ile bir anlaşmazlık yaşandığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti dâhilinde olan Ermeni Patrikhanesi’nin hükümetten habersizce böyle bir teşebbüste bulunması, devletin iç sorunlarında bir çift başlılık yaşandığını göstermektedir. Bu durumun Osmanlı hükümetinin yabancı ülkeler nezdinde itibarını zedeleyen bir hamle olması sebebiyle Ermeni delegeleri Berlin’deki Türk Büyükelçiliği’ne çağrılmıştır. Tarafların buradaki görüşmesi süresince Osmanlı temsilcileri, Ermeni heyetinden faaliyetlerini durdurmalarını istemiştir. Hükümetin bu şekilde hareket etmesinin sebebi ise tebaasına baskı yapmak değil; meselenin İstanbul’da tartışılması ve Ermenilerin taleplerini hükümetin yerinde çözme isteği idi. Ancak Ermeni heyeti başkanı Kırımıyan’ın bu teklifi reddettiği görülmektedir. Karşılaşılan bu durumun müteakibinde kongredeki Osmanlı heyeti temsilcileri harekete geçmiştir. Osmanlı heyetinde Müşir Mehmed Ali Paşa, Sadullah Bey ve Kara Todori Paşa bulunuyordu. Bu heyetin başkanı olan Kara Todori Paşa, padişah ile temasa geçmiş ve bu durumun Ermenilerin Patriği Nerses Varjabedyan ile görüşülmesi gerektiği konusunda kendisini ikna etmeye çalışmıştır. Ancak Osmanlı’nın bu çabasının da başarısız olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim N. Varjabedyan, padişahın bu isteğini, heyetin Ulusal Meclis tarafından gönderildiğini ve sadece onun geri çağırabileceğini söyleyerek yerine getirmemiştir⁸⁸.

Osmanlı Devleti’nin Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Osmanlı delegasyonunda bulunan Kara Todori Paşa’ya Ermenilerin isteklerinin kabul edilemeyeceğini hâlihazırda bir talimat ile göndermiştir. Bu talimata göre temel sebeplerden biri bölgede anarşi çıkabileceğinin düşünülmesiydi, çünkü Ermenilerin muhtariyet elde etmeyi istediği bölgelerde verilecek eğitim, halkın örf ve adetleriyle uyuşmuyordu. Bu sebeple Hariciye Nazırı, bölgede muhtariyet yerine bölgede zulüm işlerine karışmış Kürtleri ve diğer

---

⁸⁸Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, s. 289; Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 5, İstanbul, 1992, s. 517.

şahısları bulup onlara gerekli cezayı vermek üzere bir komiser gönderileceğini iletmiştir⁸⁹. Ancak heyet bu öneriyi kabul etmemiştir.

1.2.3.Berlin Antlaşması'nın İmzalanması ve Çeraz'ın Tavrı

Berlin Kongresi'nin toplanmasından kısa süre önce Avrupalı büyük devletlerin farklı politikalar izlediği görülmektedir. Örneğin Berlin görüşmelerini sürdüren İngiltere aynı zamanda Kıbrıs'la ilgili görüşmelerini de sürdürüyordu. Bu esnada İngiltere, Rus Çarlığı temsilcileri ile de görüşerek imzalanacak olan yeni antlaşmanın maddelerini kendi menfaatleri doğrultusunda düzenlemeye çalışıyordu⁹⁰. Müteakibinde Rusya ve Fransa delegelerinin yardımıyla Ermeni meselesinin tartışmaya açıldığı görülmektedir. Bu mesele 4 Temmuz 1878 tarihinde, kongrenin on ikinci toplantısında tartışmaya açılmıştır. Ayastafenos Antlaşması'nın 16. maddesi ile elde edilen hakların sürekliliğinin devam etmesi adına yapılan bu oturumda İngiltere'nin temsilcisi olan Lord Salisbury, 16. maddenin yalnızca son satırlarının korunması gerektiğini önermiştir. Salisbury'nin bu önerisine Rus temsilcisi Shuvalov karşı çıkınca, Rus ve İngiliz temsilcilerinin bu meseleyi ayrı bir şekilde tartışmasına karar verilmiş ve mesele ertelenmiştir. Ancak söz konusu meselenin masaya yatırıldığı vakit Ermeni heyetinin tartışmalara katılmasına ve kongre binasına girmelerine izin verilmemiştir. Öyle ki, kongre toplantılarında pek çok temsilci Ermeni delegelerinden uzak durmuştur⁹¹.

Ermeni meselesinin Berlin Kongresi'nde tartışılması, Çeraz ve delegelerin oldukça yoğun duygular yaşamalarına neden olmuştur. Öyle ki Ermeni heyeti delegelerinden S. Papazyan bu günü "*Çeraz ve ben birkaç kez, endişeli ve heyecanlı bir şekilde, kongre binasının önünde yürüdük, Tanrı'dan binlerce masum kurbanın kanı adına ve milyonlarca Ermeninin çığlıklarına acımalarını istedik ve sonra gözlerimizde yaşlarla eve döndük.*" sözleri ile ifade etmiştir. Mevzubahis durumun sebebi ise Osmanlı tebaası Ermenilere istedikleri özerklik yerine, ıslahatlar yapılmasını öngören bir madde verilmesiydi. Söz konusu gelişmenin yaşanmasının ardından Çeraz ve Ermeni heyeti Kongre Başkanı Bismark'ı protesto etmiştir. Yaptıkları protestoda Ermeni heyetinin yasal ve çok ılımlı taleplerinin kongre tarafından kabul edilmemesine dair üzüntüsünü

⁸⁹ Cumhur, *Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü*, s. 104.

⁹⁰ Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009, s. 24

⁹¹ Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, s. 290.

dile getirdiği görülmektedir. Yapılan bu protestoda ise Ermenilerin hayal kırıklığını en iyi ifade eden cümle şu olmuştur: “*Siyasi hırsı olmayan böyle bir ulusun kendi hayatını yaşama ve Ermeni yetkililer tarafından Ermeni topraklarında yönetilme hakkına sahip olacağını düşündük. Ermeniler aldatıldıklarını, haklarının tanınmadığını fark etmiştir...*”⁹².

Berlin Kongresi’nin toplanmasının üzerinden bir ay geçmesinin ardından, 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması resmi olarak imzalanmıştır. Bu antlaşmada Bulgaristan, Girit, Doğu Rumeli, Yunanistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan ve Romanya gibi coğrafyalar hakkında kararların alınmasının yanısıra Ermeniler hakkında da bir madde eklenmiştir⁹³. Mevzubahis maddenin kongre görüşmeleri esnasında, 8 Temmuz 1878 tarihinde hâlihazırda kabul edildiği bilinmektedir. Antlaşmaya 61. madde olarak yansıyan bu maddeye göre “*Bab-ı Âli, Ermenilerin oturdukları illerin yeri gereği gereksinim duyulan düzeltimleri geciktirmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güven ve rahatlarını sağlamayı ve korumayı garanti eder ve bu konuda alacağı önlemleri sırası geldikçe ilgili devletlere bildirecektir.*”⁹⁴. Bu maddeyi takiben Berlin Antlaşması’nın 62. maddesi de dolaylı yoldan Osmanlı Ermenilerini ilgilendirmekteydi. Bu maddeye göre Osmanlı hükümeti halkların din özgürlüklerini tamamıyla koruyacak, din farkı sebebi ile hukuk kuralları hiçbir şekilde çiğnenmeyecek ve devlet atamalarında din farklılığı sebebiyle ayrımcılık katıyen mevzubahis olmayacaktır⁹⁵.

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları mukayese edildiğinde dikkate şayan iki noktanın olduğunu görmekteyiz. Bunlardan ilki, Ermenilerin Berlin Kongresi’nde elde ettiği 61. maddeye bakıldığında Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesinin neredeyse kapsamlı bir tekrarı olduğudur. Ayastefanos Antlaşması’nın 16. maddesinde de Ermenilere sözde Kürt ve Türk saldırılarına karşı koruma vaat edilirken, aynı söz Berlin’de de verilmiştir. İki maddenin arasındaki fark yalnızca şuydu: Ayastefanos Antlaşması’nda Ermeni halklarının garantör devleti Rus Çarlığı iken, Berlin Antlaşması’nda Ermenilerin garantör devleti öncelikle İngiltere olmuştu. Bu gelişmeden Ermenilerin istediği

⁹²Parsamyan, *Istoriya Armyanskogo Naroda*, s. 291.

⁹³Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 515-516.

⁹⁴Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni*, s. 15.

⁹⁵Ayşe Zişan Furat, “Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar’da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü(1878-1918)”, OTAM, Bahar 2013, S: 33, s.73.

hakların, Düvel-i Muazzama arasında adeta Osmanlı Devleti üzerinde bir rant çekişmesi haline geldiğini anlamaktayız. Dikkat çeken diğer bir nokta ise Ermeni Heyeti'nin mühim çalışmalarına rağmen arzuladıkları maddeyi elde edememeleridir. Minas Çeraz ve Mıgırdıç Kırımıyan Avrupa devletlerini ziyaret ederken, bu devletlerden Lübnan sancağındaki duruma benzer bir şekilde idari muhtariyet statüsü istemişti. Ancak bu iki delegenin bağımsızlık yolundaki ilk hedefleri olan muhtariyetin yerini, yine Osmanlı tebaası olarak haklarının, dönemin büyük devletleri tarafından himaye edilmesi almıştı. Mıgırdıç Kırımıyan'ın Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının ardından dile getirdiği sözler, Berlin'e giden Ermeni heyetinin hayal kırıklığını bize açık bir şekilde göstermektedir. Ermeniler için Berlin'deki durumu “*Kongrede insanlar masada oturdular ve üzüm pestili yediler; herkeste demir kaşık olmasına karşın, sadece bizde kâğıt kaşık vardı, onun için bize bir şey kalmadı.*” sözleriyle açıklayan Kırımıyan, bundan sonra “*Demir kepçe*” politikasına geçilmesi gerektiğini düşünmüştür⁹⁶.

Minas Çeraz, Berlin Kongresi'ni müteakiben “*Berlin Kongresi'nde Ne İstifade Eyledik?*” adlı bir eser kaleme almıştır. Çeraz'ın bu yazısı bizim için Ermenilerin milliyetçi fikirlerini bir Ermeni aydınının gözüyle anlamamız açısından oldukça önemlidir. Sözlerine “*Berlin'de Ayastefanos'dan daha çok kazandık.*” diyerek başlayan Çeraz, söz konusu iki antlaşmayı farklı açılardan mukayese ederek Ermenilerin elde ettikleri haklardan bahsetmişti. Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Ermenilerinin yalnızca Rusya'nın himayesinde olduğunu söyleyen Çeraz, Berlin Antlaşması ile artık İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Ermeni meselesi için bir araya geldiğini ifade etmişti. Ayastefanos Antlaşması ile yalnızca Erzurum sakini olan Ermenilerin himayesi ve korunması mevzubahisken, Berlin Antlaşması ile Bab-ı Ali'nin bütün Ermeni sakinlerinin korunması kararlaştırılmıştı. Buna ilaveten Osmanlı tebaası olan bütün Ermeniler için genel ıslahatların yapılması ve Bab-ı Ali tarafından söz konusu ıslahatların sorumluluğunun üstlenilmesi de Berlin Antlaşması'na dâhildi. Minas Çeraz zikredilen bütün kazançlar adına Ermenilerin özellikle Lord Salisbury'e büyük bir minnet borçlu olduğunun da

---

⁹⁶ Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, s. 120-121.

altını çizmeyi ihmal etmemiştir⁹⁷. Çeraz'ın bu sözleriyle Ermeni tebaasının önce Rus, ardından İngiliz desteği ile gayelerine yavaş yavaş ulaştıkları söylenebilir.

Minas Çeraz Avrupa'nın, *Ermenistan* olarak tanımladığı coğrafyaya idari bağımsızlığı vermediğini fakat Ermenilerin bu hedeflerine yavaş yavaş ulaşmasını sağlayabilecek olan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini elde ettiklerini söylemiştir. Bu mefkûreyi gerçekleştirebilmek için herkesin fedakârlık yapması gerektiğini vurgulayan yazar, Berlin Kongresi'nin Ermenilere adeta bir altın madeni verdiğini ve Ermenilerin bunu meydana çıkartmaya çalışması gerektiğinin altını çizmiştir⁹⁸. Bu sözleri ile Çeraz, Ermeni milletine bağımsızlık yolunda milliyetçi fikirler aşılıyarak Ermeni meselesini bir adım ileriye götürecektir.

Berlin Kongresi'nin ardından Ermeni heyeti ile birlikte İstanbul'a dönen Çeraz, Patriklik Genel Sekreteri unvanı ile vazifesine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu esnada Çeraz, Avrupa siyasetleri ile kurduğu temasları kopartmamış ve Osmanlı Ermenileri'nin patriği adına yazışmalarını devam ettirmiştir. Bu yolda Çeraz, 61. maddenin uygulanmasını patriğin isteği üzerine denetleme görevini sürdürmüş ve bu tarihten itibaren ömrünün sonuna kadar kendini Ermeni meselesinin başarıya ulaşmasına adanmıştır.

1.3. Çeraz'ın Özel Elçi Sıfatı ile Patrikhane Tarafından İngiltere'ye Gönderilmesi (1880)

Berlin Antlaşması'nda cemaatinin lehine bir madde elde edilmesinin ardından Türkiye Ermenilerinin Patriği Nerses Varjabedian'ın, Osmanlı sultanına ve elçilerine vaatlerini ve taahhütlerini hatırlatmaktan vazgeçmediği görülmektedir. Bu denemelerinin müteakibinde istediği neticeyi elde edemeyen Varjabedian, Berlin Antlaşması'nın garantörlerinden olan büyük devletlerden birine müracaat etmek istemiştir. Varjabedian bu gayeyle kongreden yaklaşık 20 ay sonra İstanbul Ermeni Patrikliği Genel Sekreteri olan Minas Çeraz'ı, *Özel Elçi* unvanıyla İngiltere'ye politik bir misyon ile göndermiştir.

---

⁹⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Yeni Matbaa, Ankara, 1950, s. 268-269.

⁹⁸ Minas Çeraz'ın Berlin Kongresinden Ne İstifade Eyledik adlı risalesinin özeti için bkz. BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 2.

Çeraz'a verilen görevin sorumlulukları ise İngiliz politikasını yöneten kişilerle görüşmek ve Ermeni davası lehine doğrudan adımlar atabilmektir.

Çeraz, Varjabedyan'ın attığı bu adımın düşmanca bir hareket olarak yorumlanmaması gerektiğini düşünmüştür, buna gerekçe olarak ise Varjabedyan'ın bazı sebeplere sahip olduğunu göstermiştir. Bu sebeplerden en önemlisi, 1878'de W. E. Gladstone'un Kırimyan ve Çeraz'a, İngiliz hükümetinde artık önemli bir konuma sahip olmadığı için Ermeniler adına fazla bir şey yapamayacağını söylemesiydi. Gladstone 1880'de tekrardan başbakan olunca Varjabedyan, İngiltere'ye Berlin beyanını hatırlatması için kendisine sekreterini göndermeyi ve Türkiye'deki Ermeniler lehine ciddi adımlar atmak üzere İngiltere'nin görevini yerine getirmesini istemiştir. Varjabedyan ayrıca Minas Çeraz'a Berlin Antlaşması'nın imzacı güçlerinin Londra'daki elçilerinden de benzer beyanlar almasını tembih etmişti⁹⁹.

Minas Çeraz'ın İngiltere'deki görev süresinin 4 ay süreceğine Patrikhanece karar verilmişti ancak Çeraz bu sürenin sonunda faaliyetlerinin devam etmesi gerektiğini düşünmüş ve Patrikhane'den görev süresinin iki katına çıkartılmasını talep ederek, bu süre zarfında ücretsiz çalışacağını da söylemiştir. Teklifi kabul edilen Çeraz, gerek İngiliz milletvekilleri ve politikacıları, gerekse basın mensupları ile görüşmeler gerçekleştirerek Ermeni meselesi adına gerekli sözleri almış ve dönemin basınında tanınan bir sima haline gelmiştir. Çeraz, Krikor Odyan'ın da desteği ile 8 ay boyunca İngiltere'de aktif bir propaganda faaliyeti ile meşgul olmuştur¹⁰⁰. Çeraz bu görevini gerçekleştirirken İngiliz siyasileri ile gerçekleştirdiği yazışmaları ve görüşmeleri gün gün kaleme alarak, direktörü olduğu *L'Arménie* dergisinde yaklaşık 21 sene sonra yayınlamıştır. Çeraz'ın bu dergisi özellikle Ermeni meselesi adına atılan adımlar, meseleye dair fikirler ve hareketlerin bir yayın organı haline gelmiştir. Çeraz'ın 1901 senesi boyunca seri şeklinde yayınladığı *Une Mission Politique en Angleterre* başlıklı yazısı, Çeraz'ın görevi boyunca attığı bütün adımları anlama açısından araştırmacılar için önemli bir kaynak görevini teşkil etmektedir¹⁰¹.

⁹⁹*L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Janvier 1901, s. 3.

¹⁰⁰*L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Janvier 1901, s. 3.

¹⁰¹ Minas Çeraz'ın İngiltere'deki faaliyetleri için Bkz. "*L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", Janvier-Décembre 1901.

Varjabedyan'ın Özel Elçi seçmesinin ardından 12 Mayıs 1880'de Minas Çeraz, tepki çekmemek adına gizlice İstanbul'dan ayrılarak İngiltere'ye doğru yola çıktı. Kendisini Marsilya'ya götürecek Messageries Maritimes'in Tagus gemisine binen Çeraz, yolculuğunun başında Türk polisine yakalanmaktan korktuğu için kabinine çekilerek Ermeni Patriği'nin verdiği belgeleri yoketmek adına bir süre boyunca kibritini hazırda tutmuştu. 13 Mayıs'ta Çanakkale Boğazı'nı geçen Tagus gemisi 15 Mayıs'ta Türk sularını terkedince Çeraz rahat bir nefes alabilmiştir. 19 Mayıs'ta Marsilya'ya varan Çeraz 15 Vacon Caddesi'nde yer alan Grand Hotel'de bir süre dinlenmiştir. Daha sonra tekrardan yola çıkan Çeraz 21 Mayıs'ta Paris'e geçerek burada Orient Hotel'de yine bir süreliğine konaklamıştır. 22 Mayıs'ta Berlin Kongresi zamanında tanıştığı Fransız gazetecileri ziyaret eden Çeraz, aynı günün akşamında Fransa Cumhurbaşkanı'nın da bulunduğu Opéra Comique'ye geçmiştir. 23 Mayıs'ta Fransa'da bulunan Ermeni kolonisi üyeleri ile görüşmelerde bulunan Çeraz, bu isimler ile Ermeni meselesi hakkında fikir alışverişinde bulunmuştur. Çeraz son olarak 25 Mayıs'ta *Le Temps* gazetesinin müdürü Adrien Hebrard ile görüşerek Ermeni davasına destek vermesi adına kendisinden söz almıştır ¹⁰². Bu görüşmenin ardından Çeraz İngiltere'ye olan yolculuğuna devam etmiş ve nihayetinde 26 Mayıs 1880'de İngiltere'ye varmıştır.

1.3.1.Londra'daki Temasları ve İlk Faaliyetleri

26 Mayıs'ta Londra'ya varan Minas Çeraz, Portland Place'de yer alan Langham Otel'de Edward Pugh tarafından misafir edilmiştir. Avam Kamarası'nın bir üyesi olan James Bryce ile aynı gün içinde ilk görüşmesini yapan Çeraz, kendisine Ermeni Patriği'nin mektubunu iletmiş ve İngiltere'ye gelme amacını ifade etmiştir. İkili arasında Berlin Kongresi zamanından kalma bir bağ olması ve Bryce'ın Ermeni halkına bir yakınlık duyması sebebiyle görüşmenin sonunda Bryce, Çeraz'a ilk günden yardım sözünü vermiştir. 28 Mayıs'ta tekrardan Bryce ile görüşen Çeraz, aynı gün içinde İngiltereDışişleri Bakanı Sanderson ve Lord Granville olarak tanınan George Leveson-Gower ile de görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmede Lord Granville'e Ermeni Patriği'ninmektubunu ileten Çeraz, bu şahsın Patrik Varjabedyan'ın projesine ılımlı bir tepki verdiğini söylemiştir. Söz konusu isimlerle temaslar kurmasının ardından Çeraz, görevinin asıl amacına uygun olarak 29 Mayıs günü İngiltere Başbakanı Gladstone'un

---

¹⁰²L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Janvier 1901, s. 3-4.

sekreteri Hamilton ile iletişim kurmuştur. Bunun sonucunda Patrik Varjabedyan'ın Gladstone'a hitaben kaleme aldığı mektup teslim edilmiştir. Aynı gün içinde İran Büyükelçisi Mirza Melkum Han ile de görüşme fırsatı yakalayan Çeraz, Berlin Kongresi zamanında olduğu gibi yine Melkum Han'dan Ermeni davasına yardım etme sözünü almıştır¹⁰³.

Minas Çeraz Londra'daki ilk günlerinde kurduğu temasları yalnızca İngiliz diplomatlar ile sınırlı tutmamış, Avrupa ülkelerinin elçileri ile de görüşmüştür. Örneğin Çeraz, Londra'da birkaç gün geçirmek için İngiltere'ye gelen Viyana'nın İran Büyükelçisi General Neriman Han ile de 30 Mayıs'ta bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu ikilinin görüşmesinin içeriği hakkında bilgi sahibi olmasak da, Çeraz'ın İran Büyükelçisi'nden de Ermeni davası için destek istediği tahmini yapılabilir. Görevine hız kesmeden devam eden Çeraz, 31 Mayıs 1880 tarihinde Radikal Parti'nin liderlerinden J. Bryce ve Sir Charles W. Dilke ile de görüşmelerde bulunmuştur. İngiltere'nin önemli siyasi figürlerine kendini tanıtan bu Ermeni elçi 1 Haziran günü daha büyük bir grup ile bir araya gelme imkânı yakalamıştır. Söz konusu bu grubun içinde Lord Granville, Lord Tenderden, Sir Charles Dilke ve Gladstone'un sekreterleri olan J. A. Godley ve Primrose bulunmaktaydı. Godley'e Ermenilerin meskûn bulunduğu bazı vilayetlerden Patrikhane'nin almış olduğu haberleri ileten Çeraz, ertesi gün *Pall Mall* gazetesinde bu konu ile ilgili yayınlatacağı haber hakkında da bilgi vermiş, hatta bu haberi Gladstone'un dikkatine sunmasını da kendisinden rica etmiştir. Bu istek üzerine 5 Haziran'da Godley'in Minas Çeraz'a gönderdiği mektuptan, Çeraz ile yaptığı görüşmenin içeriğini ve söz konusu haberi Bay Gladstone'a ilettiğini; buna ilaveten Gladstone'un *Ermenistan*'ın durumu hakkında yayınlanacak olan habere dair soruları olduğunu öğrenmekteyiz¹⁰⁴.

Çeraz'ın *Pall Mall* gazetesinde Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yaşanan gelişmeleri konu alan haberine baktığımızda bazı iddiaların öne sürüldüğü görülmektedir. Yayınlatılan bu habere göre Patrik Nerses Varjabedyan'ın *Ermenistan*'dan Mayıs ayında iki telgraf aldığı ve bu telgraflara göre Ermeni halkına saldırıldığı ifade edilmektedir. *Ermenistan* coğrafyasında yaşanan kıtlık esnasında bölgedeki Kürtlerin

---

¹⁰³L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Janvier 1901, s. 4.

¹⁰⁴L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Janvier 1901, s. 4.

yağma ve istilaya başladıkları aktarılmış; bölgedeki Ermeni çiftçilerin tarlalarında ve evlerinde bile durmaya cesaret edemedikleri bildirilmiştir¹⁰⁵. Çeraz'ın Londra'daki ilk günlerinde aktif bir şekilde basını kullanarak bu denli bir faaliyete girişmesi İngiliz camiasının dikkatini çeken en önemli adımlardan biri olmuştur. Bu adım vesilesiyle Çeraz'ın arzu ettiği desteği almaya başladığı görülmektedir.

Minas Çeraz Londra'da bulunduğu süre zarfında İngiltere'nin tanınan isimleri haricinde bölgedeki Ermenileri de ziyaret ederek davası adına cemaatinden de çeşitli destekler almaya çalışmıştır. 6 Haziran günü Çeraz, İngiltere'ye bağlı olan Hindistan'dan gelen göçmenler ile temas kurmuştur. Seth A. Apcar, A.P. Aganoor, G.P. Melitus ve SS. Bagram gibi Ermeni asıllı vatandaşlar ile görüşen Çeraz'ın yaptığı görüşmenin detayları hakkında tam olarak bir bilgiye ulaşamamak da, bu isimlere Türkiye Ermenilerinin davası için İngiltere Kraliçesi'ne dilekçe verme fikri ileri sürülmüştür. Adı geçen kişilerden destek sözünü alan Çeraz, 7 Haziran günü ise Patrikhane adına fikirlerini sunmak istediği Gladstone'un yakınlarından bir isim olan Bath Markisi John Thynne ile görüşmüştür. Ermenilere karşı bir sempatisi olduğu bilinen Bath Markisi, yapılan bu görüşmede Çeraz'a Türklere menfi yaklaşan çalışmasının bir kopyasını vermiştir: *Bulgaristan İşleriyle İlgili Gözlemler*. İkilinin görüşmesinin ardından James Bryce'in evinde akşam yemeği münasebetiyle ağırlanan Çeraz, burada birçok önemli isimle bir araya gelmiştir: Bath Markisi, *Pall Mall* gazetesinin müdürü John Morley ve Gladstone'un sekreteri W. James. İsmi zikredilen kişilerin burada Çeraz'a en içten şekilde Türkiye Ermenilerinin davasını Gladstone'a önerme sözünü verdiği bilinenler arasında yer almaktadır¹⁰⁶.

5 Haziran günü J.A. Godley'in Gladstone adına Minas Çeraz'a gönderdiği mektuba, Çeraz 7 Haziran günü cevap vermiştir. Gladstone, Çeraz'a gönderdiği mektupta *Ermenistan*'ın durumuna dair soruları olduğunu iletmişti. Minas Çeraz ise bu sorulara cevap olarak birtakım iddialarda bulunarak, Osmanlı Ermenilerinin Türk-İslam yönetimi altında ezildiğini, Kürtlerin ve Çerkezlerin Ermenilere saldırılarda bulunduğunu, hatta bu saldırılara karşı Türk memurların ve yöneticilerin hiçbir müdahalede bulunmayıp, rüşvet alarak olaylara karşı sessiz kaldığını ileri

¹⁰⁵*Pall Mall Gazette*, "The State of Armenia", 2 June 1880, s. 10.

¹⁰⁶*L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Janvier 1901, s. 4.

sürmüştür. Mektubunda “*Şimdiye kadar, Hıristiyanlar, Kur'an'dan ilham alan yetkililerin gözünde gereksiz varlıklardı; şimdi onları tehlikeli varlıklar olarak görüyorlar. Bu yüzden Ermenilere baskı yapan Kürtler açıkça cesaretlendiriliyor.*” ifadesine yer veren Çeraz’ın, Osmanlı Devleti’nin gayr-i resmi bir şekilde Ermeni tebaaya bir kıyım uyguladığı imajını vermek istediği görülmektedir¹⁰⁷. Görevinin ilerleyen günlerinde de Çeraz, din ve millet vurgusu yaptığı aynı dili kullanarak İngiltere’nin duruma müdahale etmesini arzulamıştır.

Çeraz’ın Londra’daki ilk günlerindeki gayelerinden biri de Ermeni meselesinin İngiliz parlamentosunda ciddi bir şekilde ele alınmasını sağlamaktır. Bu yolda Bath Markisi ile 9 Haziran’da bir görüşme gerçekleştiren Çeraz, Ermeni meselesi hakkında söz konusu ismi bilgilendirmiştir. Çeraz’ın bu görüşmedeki asıl amacı, teklifini Lord Carnarvon’un desteklemesi için Lordlar Kamarası’nda Ermeni meselesi hakkında bir konuşma yapılması; hatta İngiltere’nin bu konuşmanın ardından Osmanlı Ermenileri için harekete geçmesiydi. Ancak Çeraz bu görüşmenin neticesinde ertesi gün kötü bir haber almıştır: Lord Carnarvon’un Ermeni meselesiyle ilgili müzakereyi iptali. Bu durum üzerine Çeraz, Lord Salisbury’nin evine gitmiştir ancak bu isim evde olmadığı için kendisiyle görüşmemiştir. Çeraz, hedefine ulaşmak gayesiyle, Berlin Kongresi zamanında Ermeni heyetinin oluşturulması teklifini ileri süren ve kendisinin İngiltere’ye gelmesine yardımcı olan Krikor Odyan ile 11 Haziran günü Lordlar Kamarası’na gitmiştir. Çeraz bu fırsat ile İngiltere’nin önemli dükleri, markileri ve lordları ile görüşmüş; W. Gladstone’a yakın isimler ile temaslar kurmuş ve Ermeni meselesi hakkında görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerin müteakibinde Lordlar Kamarası’nda bir oturum gerçekleşmiş ve bu oturuma çok sayıda izleyici katılmıştır. Bu isimlerden başlıcaları Lord Granville, Argyll Dükü, Lord Salisbury, Bath Marki, Lord Carnarvon ve Lord Shaftesbury idi. Akşam saat beşte, Başkan Lord Selborne, kürsüyü Lord Carnarvon’a vermiştir¹⁰⁸.

Ermeni meselesinin Lordlar Kamarası’nda ele alınması gereken önemli konulardan biri olduğunu düşünen Lord Carnarvon, Berlin Antlaşması’nda Ermenilere bir söz verildiğini ifade etmiştir. Ermenistan’daki durumun eskisinden daha kötü olduğunu

¹⁰⁷L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Janvier 1901, s. 4.

¹⁰⁸L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Février 1901, s. 2.

belirten Lord Carnarvon, Ermenilerin kıtlıktan muzdarip olduğunu, Kürtlerin istilasına uğradıklarını ve köylerini terk ettiklerini dile getirmiştir. Konuyla ilgili olarak komisyonlar tarafından kaleme alınan pek çok rapor olduğunu ancak hiçbir önlem alınmadığının altını çizen bu isim Ermenilerin kendi hükümetlerini kurabilme konusunda yeterli şartların olduğunu da açıklamıştır¹⁰⁹. Meclis üyelerinin coşkulu sözleri ve ona desteği ile sözleri sık sık bölünen Lord Carnarvon'un konuşması sırasında Çeraz, Lord Salisbury'nin bu konuşmadan pek memnun kalmadığını gözlemlemiştir. Liberaller Lord Carnarvon'un sözlerinin bazı bölümlerini vurgulayarak desteklerken, Lord Salisbury yerinden kalkarak konuşmacıyı bölünce, Muhafazakâr Partililerin bu konuşmacıyı desteklediği görülmektedir. Kabine üyesi Argyll Dükü, Lord Salisbury'nin bu atağına karşı "*Bütün bu kötülüklerden siz sorumlusunuz!*" sözlerini söyleyerek savunmaya geçince, Argyll Dükü hükümet partisi tarafından alkışlarla desteklenmiştir. Bu coşkulu konuşmanın ardından Somerset Dükü Ermeni davasının lehine esprili bir konuşma yapmış ve meclis ortamının nabzını düşürmüştür. Ortamın yumuşamasını müteakip Bath Markisi, Ermeni iddiaları lehine oldukça coşkulu bir konuşma yapmış ve liberallerin onu destekleyici sözleri ile konuşması pek çok kez bölmüştür¹¹⁰.

Bath Markisi Anadolu'daki durumun asıl sebebinin Bab-ı Ali'nin halkı korumak veya durumlarını iyileştirmek için çaba göstermemesi olarak açıklamıştır. Pek çok bölgede isyanlar çıktığını ifade eden Bath Markisi, bu isyanların genellikle Bab-ı Ali'nin tahrikleri sonucunda ortaya çıktığını dile getirmiştir¹¹¹. Mecliste bir buçuk saat süren bu tartışmanın ardından altı konuşmacıdan yalnızca bir tanesi Türkiye Ermenilerinin davasına olumsuz bakmıştır: Muhalefetin lideri Lord Salisbury. Meclisteki bu ateşli tartışmanın ardından Londra basını Ermeni meselesi ile bir süre meşgul olmuştur¹¹². Ermeni davası adına istediği ilgiyi kazanmaya başlayan Çeraz, çalışmalarına hız kazandırarak İngiliz gazeteciler, çeşitli ülkelerin elçileri ve Gladstone'a yakın isimler ile görüşmelerine hız kazandırmıştır.

1.3.2. Çeraz Reform Club ve Cobden Club Yemek Davetlerinde

---

¹⁰⁹ House of Lords(HL), "Treaty of Berlin, Article 61-Armenia", Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2020, <https://hansard.parliament.uk/lords/1880-06-11/debates/0396d88a-e5af-44d0-bbb0-b821e393671d/TreatyOfBerlinArticle61%E2%80%9494Armenia> .

¹¹⁰L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Février 1901, s. 2.

¹¹¹House of Lords (HL), "Treaty of Berlin, Article 61-Armenia" .

¹¹²L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Février 1901, s. 2.

Minas Çeraz, Ermeni Patrikhanesi'ni temsilen Londra'ya gelmesinin ardından yaklaşık bir ay içinde çoğu siyasetçi ve meclis üyesine kendisini tanıtmayı başarmıştı. Ancak Çeraz'ın bu kadar kısa bir süre zarfında kazandığı en büyük başarısı Meclis Üyesi W.James'in Reform Club'da evsahipliğini yaptığı akşam yemeğine davet edilmesiydi. 24 Haziran'da Reform Club'da Avam Kamarası Üyesi Charles Dilke'nin kardeşi Ashton Dilke; parlamentonun muhafazakârlarından George Errington; Kırım Savaşı generallerinden Sir Arthur Cunynghame ve oğlu H. Cunynghame; Dışişleri Bakanlığı Doğu Ofisi sekreteri Arthur H. Hardinge; Gladstone'un sırdaşı Malcolm Mac Coll gibi isimlerle bir araya gelen Çeraz, akşam yemeğinde dikkatleri üzerine toplamayı başarmıştır. Söz konusu isimler Çeraz'a destek sözü vermişti; Çeraz'a göre böylelikle Ermeni Davası için önemli bir adım atılmıştı.

Reform Club yemeğinin ardından Minas Çeraz İngiltere'nin saygın din adamlarından biri olan F.S. May ile bir görüşme gerçekleştirmiş, aynı zamanda İngiliz gazetecilere Osmanlı Ermenileri hakkında çeşitli röportajlar vermiştir. Bu süreç esnasında Çeraz için belki de en önemli gelişmelerden biri, İngiltere'de her sene düzenlenen ve yalnızca saygın isimlerin bulunduğu Cobden Club'ta gerçekleşecek olan akşam yemeğine davet edilmesi olmuştur. 6 Temmuz'da Cobden Club Komitesi üyelerinden Richard Gowing tarafından davet mektubunu alan Çeraz, komiteye olumlu bir geri dönüşte bulunmuştur. Cobden Club davetini alan Çeraz, bu organizasyona katılmadan evvel, 7 Temmuz günü Argyll Dükü'nün kızının nişanı vesilesiyle verilen bahçe partisine davet edilmiştir. Düzenlenen bu parti aracılığıyla Çeraz, General Comre Menabréa, Voldora Marki ve eşi, İtalya Büyükelçisi, Alman Büyükelçisi Kont Münster, Başbakan Gladstone'un oğlu Henry Gladstone, General Sir Francis Seymour ve Sutherland dükünün oğlu gibi tanınmış isimlerden oluşan komutanlar ve üst düzey yetkililer ile bir araya gelme şansı elde etti. Davetin ertesi günü ise J. Bryce'in düzenlediği bir partiye katılan Çeraz, ev sahibi tarafından Gladstone'un kızkardeşi ve aynı zamanda büyük bir Ermeni dostu olan Helen Gladstone, İrlanda Bakanı'nın kızı Bayan Forster, Bayan Potter, Bay ve Bayan Winkworth, Robertson Smith ve Albert Dicey Beyler'e tanıştırıldı. Önde gelen İngilizlerle tanışma fırsatını elde eden Çeraz, 6 Temmuz'da davet mektubunu aldığı Cobden Club'daki akşam yemeği davetinde ise günün parlayan yıldızı olacaktır.

Patrik Varjabedian'ın temsilcisi olarak kendisi için düzenlenen resepsiyon ile tanınma ve misyonu adına harekete geçme imkânı bulan bu Özel Elçi, İngiliz Parlamentosu'nun üyelerinin çoğu ile davası hakkında konuşma fırsatı yakalamıştır. Bakanlar Kurulu Başkanı Kont Spencer'in başkanlığında toplanan ve 400 konuğu taşıyan vapurda başlangıçta milletvekili W. James, Yunanistan Mashalatgüzarı J. Gennadius ve 1878'de Londra'da tanıştığı F.W Chesson ile konuşan Çeraz; sonrasında ise Herbert Gladstone ve milletvekili T.B. Potter ile özel görüşmelerde bulunmuştur¹¹³.

Akşam altıda başlayan resmi yemeğin ardından Çeraz burada kısa bir konuşma yapmıştır. Bu akşam yemeğine davet ederek Ermeni milletini onurlandırmak isteyen komiteye başlangıçta teşekkürlerini sunan Çeraz, yurttaşlarının duygularına tercüman olduğunu söyleyerek konuşmasına başlamıştır. *Ermenistan* halkının Asya'nın bir köşesinde kaybolduğunu dile getiren Çeraz, bu halkın “vahşi insanlarla” çevrili olduğunu ve asimile olmaya başladıklarını ileri sürmüştür. *Her türlü özgürlüğün öncüsü olan İngiltere'nin savunduğu ilkenin*, maddi sonuçlarının yanı sıra manevi sonuçlarının oldukça önemli olduğunu vurgulayan Çeraz, bu durumun halklar arasında bir kardeşlik bağı yarattığını ve her insan için ilerlemeyi bir zorunluluk haline getirdiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda Avrupa'da ticaret özgürlüğünü destekleyen ve evrensel olarak uygulanabilir kılmak için çalışan İngilizlerin, Asya'da üretme özgürlüğüne bile sahip olmayan insanlar olduğunu, zeki ve aktif ırkların beşiği olan bu bölgedeki baskının üreticiyi mahvettiğini ve tüketiciyi kıtlığa mahkûm ettiğini unutmamaları gerektiğini de dile getirmiştir. Katılımcıların devamlı kadeh kaldırarak desteklediği bu konuşma ile Çeraz, İngiltere'yi adeta bir kurtarıcı, Ermenileri ise açlığa mahkûm edilmiş ve asimile olmaya yüz tutmuş bir halk olarak betimleyerek, bu önemli insanların Ermenilere karşı büyük bir sempati duymasına sebep olmuştur. Öyle ki Çeraz'ın bu konuşması bir gün sonra *The Observer*'dabile yayınlanmıştır. Bu konuşmanın oldukça dikkat çekmesi üzerine *The Times*, *Standard*, *Daily News*, *Daily Telegraph*, *Daily Chronicle*, *Echo*, *Manchester Guardian*, *Glasgow Herald* ve diğer Londra ve taşra gazeteleri de Çeraz'ın konuşmasını 12 Temmuz günü gazetelerine taşımıştır¹¹⁴. Bu yemek vasıtasıyla pek çok önemli insanın aklında ve kalbinde yer kazanmayı başaran Çeraz, faaliyetlerini aralıksız bir şekilde sürdürmeye devam etmiştir.

¹¹³L'Arménie, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Mars 1901, s. 3.

¹¹⁴L'Arménie, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Mars 1901, s. 4.

1.3.3. Avam Kamarası'nda Ermeni Meselesi Tartışması ve Çeraz'ın Takip Ettiği Siyaset

Minas Çeraz Cobden Club yemeğinden sonra *Pall Mall* gazetesinin müdürü John Morley, Hollanda ve Yunanistan Büyükelçileri, Gladstone'un sekreteri J.A. Godley, İngiltere'nin İstanbul'daki eski büyükelçisi Sir A. H. Layard, milletvekili W. James ve pek çok siyasi isimlerle görüşmelerde bulunmuştur¹¹⁵. Şimdiye değin yaptığı bütün görüşmeleri başarı ile sonuçlanan Çeraz'ın çalışmalarının 23 Temmuz 1880 tarihinde sonuç verdiği görülmektedir. Bu tarih Çeraz'ın Avam Kamarası'na Ermeni meselesini taşıdığı en önemli günlerden biridir. Çeraz öncelikle S. Lynch ve J. Bryce ile bir araya gelerek, akşam gerçekleşecek olan gensoru için *Ermenistan*'dan gelen en son haberler hakkında kendilerini bilgilendirmiştir. Bunun ardından Çeraz görüşmelere katılmak için Avam Kamarası'na gitmiştir. Çeraz'ın en önemli destekçilerinden biri olan J. Bryce saat 9'da konuşmasını yapmaya başlamıştır. Çeraz'a göre *Ermeni meselesi hakkında mükemmel bir konuşma yapan* J. Bryce elindeki kâğıtlardan da yardım alarak Ermeniler ve Ermeni meselesi hakkında bilgiler vermiştir. J. Bryce'in konuşması sık sık alkışlarla bölünmüştür ancak Muhafazakâr Parti'nin bazı üyeleri, Bryce'in meseleden Müslümanları sorumlu tuttuğu cümlelerde ona karşı çıkmıştır. Ermeni meselesi ile ilgili bu konuşmayı özel bir ilgi ile dinleyen H. Gladstone'un tutumu ise Çeraz'ın fazlasıyla dikkatini çekmiştir. Konuşmayı müteakip H. Gladstone ile Charles Dilke, hükümet adına verilecek yanıtlar üzerine görüşmüştür. Görüşmenin ardından Başkan, J. Bryce'in kararlarını okumuş ve C. Dilke bölge adına Türkiye Ermenilerinin davası lehine olan konuşmasını yapmıştır. Dilke'nin ardından Muhafazakâr Partili milletvekili Onslow sert bir konuşma yapmaya başlamıştır. Bu esnada dikkat çekici olan nokta ise H. Gladstone'un Ermenilere yönelik bir saldırıya izin vermemesidir. Bu hareketin üzerine Liberal Parti üyelerinden Sir Wilfrid Lawson da H. Gladstone'a karşı durmuş ve Ermenileri tanımadığını, onların dünyanın en büyük alçaklarından biri olduğunu, hatta İngiltere'nin böyle bir ırk için Bab-ı Ali ile savaşmaması gerektiğini söylemiştir. W. Lawson'un sert çıkışı üzerine meclisteki heyecan artmış ve milletvekillerinin yaptığı konuşmalar adeta birer tartışma havasına bürünmüştür. Muhafazakâr milletvekillerinden biri olan Mac Coan da Müslümanların Doğu Hristiyanlarından daha iyi olduğunu

¹¹⁵L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Avril 1901, s. 3.

savununca J. Bryce araya girmeye çalışmıştır ancak meclis başkanı buna müsaade etmemiştir. Meclisteki ateşin iyice yükselmesinin ardından milletvekili Labouchere konuşmasına başlamıştır. Türklerin Avrupa'dan kovulması gerektiğini söyleyen Labouchere, buna karşın İngiltere'nin Rus Ermenistan'ından vazgeçerek, ülkenin yalnızca kendi işleriyle uğraşması gerektiğini belirtmiştir. Bu konuşmacıyı Muhafazakâr Parti'den olan Ashmead-Bartlett'ın Türkleri savunması takip edince C. Dilke ve H. Gladstone tekrardan Ermenileri savunmaya başlamıştır. Öyle ki Bay Gladstone, destekçilerinin alkışları ile sürekli kesilen bir konuşma yapmıştır. Milletvekillerinin hararetli tartışmalarının ardından başkan saat birde sona eren tartışmaların sonucunu okumuştur ve bütün gece oturumu Ermeni meselesine ayrılmıştır. Bu durumdan oldukça memnun kalan Çeraz, oturumun sonunda kendisini ve Ermeni halkını savunan J. Bryce'a milleti adına sonsuz şükranlarını sunmuştu¹¹⁶. İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri adına harekete geçip geçmemesi üzerine yapılan bu tartışma bir süre boyunca İngiliz kamuoyunun önemli konularından biri olacaktır. Yapılan konuşmalarda Ermenilerin aleyhinde konuşan Wilfrid Lawson'un söylediği sözler gündeme damgasını vurmuş ve Minas Çeraz'ın kendisine karşı bir propaganda başlatmasına sebep olmuştur.

Çeraz, W. Lawson'un meclisteki konuşmasında söylediği sözleri geri alması için 24 Temmuz'da küçük bir kampanya başlatmaya karar vermiştir. Bu gaye ile 26 Temmuz'da J. Bryce ile W. Lawson'un ifadesi ile ilgili bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmenin sonrasında Çeraz, Bayan Bryce, F.S. May ve Strangford Vikontesi ile de görüşmüş; bu isimlerin arasında dikkatini en çok F.S. May çekmiştir. İkili arasında geçen diyalogda söz Ermenilere gelince F.S. May'in "*Bunun benim ve İngiltere'deki birçok insan için tamamen yeni bir millet olduğunu söyleyebilirim. Onları tanımaya ve sevmeye başladım.*" sözlerini söylemesi Çeraz'a görevinin ne kadar önemli olduğunu tekrardan hatırlatmıştır¹¹⁷. Çeraz'ın bazı milletvekillerinin yaptığı konuşmalardan hoşnut olmadığını çevresinde pek çok isim farketmiştir. Bunlardan biri de milletvekili Walter Henry James olmuştur. Çeraz'ın W. H. James'ten 26 Temmuz'da aldığı mektup bize bunu açık bir şekilde göstermektedir. W. Lawson'ın konuşmasının kendisini oldukça üzdüğünü ve çevresinde de büyük bir memnuniyetsizlik yarattığını ifade eden W. H. James, W. Lawson'un sözleri üzerinde kafa yormadan konuştuğunu Çeraz'a

¹¹⁶L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Avril 1901, s. 3-4.

¹¹⁷L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Avril 1901, s. 4.

iletmiştir. Meclis konuşması boyunca söz almak istediğini, ancak adı geçen konuşmacının milletvekillerinden yalnızca Bartlett, Mac Coan ve Labouchere'e müsaade etmesi sebebi ile kendisini savunamadığının da altını çizmiştir. Bu mektuptan anlaşıldığı üzere Çeraz İngiliz siyasetçilerinin bir kısmının desteğini almayı başarmıştı. Bahsi geçen bu mektuba cevaben W. Lawson'a karşı J. Bryce'in konuşmasının son derece mükemmel olduğunu ileten Çeraz, aynı zamanda Bryce'in konuşmasını "*Konstantinopolis'ten Erzurum'a kadar şevkle okunacak ve Ermeniler, tiranlarının zulmüne karşı koymak için yeni bir kuvvet alacak*" sözleri ile betimlemiştir. Buna ilaveten Çeraz "Türk dostu" olarak adlandırdığı bu kişilerin saldırısını zaten beklediğini, bu sebeple gerçekleşen olayların kendisini fazla etkilemediğini de ifade etmiştir¹¹⁸.

Çeraz'ın Avam Kamarası'nda gerçekleşen tartışmanın ardından W. Lawson'ı kendi tarafına çekmeye çalıştığı görülmektedir. Bu durumu 28 Temmuz günü W. Lawson ile yaptığı uzun görüşmeden anlayabilmekteyiz. Diğer halklar gibi Ermenilerin arasında da düzenbazların bulunabileceğini kabul eden Çeraz, buna rağmen bu ırkın medeni halklar kadar saygın olduğunu savunmuştur. Müslümanların, Hristiyan Ermenilere "kanlı zulümler" gerçekleştirdiğini söyleyen Çeraz; Lawson'a sözlerinin Londra, Manchester ve diğer pek çok bölgedeki Ermenilerin, kendilerini hain olarak adlandırmasına çok kızdığını belirtmiştir. Hatta Lawson'a, mecliste söylediği sözlere karşılık bahsi geçen yerlerdeki Ermenilerin kendisinden tazminat istemesini söylediklerini bile iddia etmiştir. Bu sözlere karşılık F. Chesson'dan aldığı mektupta Londra Ermenilerinin konuşmasından memnun kalmadığını hâlihazırda öğrendiğini söyleyen Lawson, Ermenilere böyle sözler sarfetmesini tartışmaların hararetli geçmesine bağlamıştır. Üzerinde siyasi baskıyı hisseden Lawson, Çeraz'a bu durumu düzeltebilmek adına ne yapması gerektiğini sorunca, F.Chesson'a söylediği sözlerden vazgeçtiği bir mektup yazmasını ve bu mektubu yayınlanması gerektiği cevabını almıştır¹¹⁹.

Minas Çeraz ve W. Lawson'un görüşmesinin iki gün ardından beklenen haberin geldiği görülmektedir. Çeraz'ın J. Bryce ve F.W. Chesson ile yaptığı görüşmede W. Lawson'dan istenilen mektubun alındığını öğrenilmiş, ardından F. W. Chesson'a bu

---

¹¹⁸L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Avril 1901, s. 4.

¹¹⁹L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Avril 1901, s. 4.

mektubu basına iletmesi için ısrar etmiştir¹²⁰. Çeraz'ın İngiltere'nin iki önemli ismini arkasına alarak propaganda faaliyetlerini basın yoluyla devam ettirdiği bu şekilde anlaşılmaktadır.

Çeraz, İngiliz basınında Ermeni davası lehine gerçekleştirdiği faaliyetlerini *Daily News* gazetesinde çalışan F.W. Chesson'ın kızı Bayan Chesson'dan pek çok yardım alarak gerçekleştirmiştir. Adı geçen gazetede Ermeni davasına uygun makaleler yayınlayan bu isim, W. Lawson'un mektubunu açık bir şekilde “*Sir Wilfrid Lawson ve Ermeniler*” başlığı ile 31 Temmuz günü yayınlayarak Ermeniler için sempatik bir hava oluşturmaya çalışmıştır. Ermeni milletinin büyük çoğunluğuna, diğer ülkelerin vatandaşlarından daha az saygı duyulduğuna inanmasını sağlayan bazı bilgilere sahip olduğunu, ancak bu durumun ardından oldukça pişman olduğunu ifade eden W. Lawson'un mektubunu okuyan Çeraz, ardından bu kişiye bir mektup göndermiştir. Bu özürden oldukça memnun kalan Çeraz, W. Lawson'a Ermeni halkının artık kendisini cömert arkadaşlarının ve koruyucularının ön saflarında sayacağını söylemiştir. Misyonuna yönelik sağlam adımlar atan Çeraz, P. Soukias'ın Fleet Street Printing Works, Londra, 52 Fleet Street'te basılmış ve 15 sayfadan oluşan *Ermeniler Yabancılar tarafından Yargılandı* isimli broşürünü elde etmiştir. Sir W. Lawson'un konuşmasının yarattığı kötü etkiyi tamamen yok edebilmek için Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası üyelerine, gazetecilere, papazlara, profesörlere ve Londra'nın önemli isimlerine verilmek üzere hazırlanan bu broşür ile Ermenilere yönelik pozitif bir kamuoyu oluşturmaya çaba sarf etmiştir¹²¹. Çeraz'ın bu çalışmasının tamamlanmasının ardından görevinin nihai hedefi üzerine odaklandığı görülmektedir. Bu hedef ise başta İngiltere Başbakanı W.E. Gladstone olmak üzere İngiliz siyasilerin Ermeni davasına yönelik kesin destek sözünü almaktı.

1.3.4. Çeraz'ın Londra'da Gerçekleştirdiği Diğer Görüşmeler

Minas Çeraz, Londra'daki temaslarını ve faaliyetlerini devam ettirdiği esnada İngiltere Başbakanı Gladstone'un akciğerlerinden rahatsızlanarak hastalandığı haberini almıştır. 2 Ağustos günü Gladstone'un sağlık durumunu kontrol etmeyi kendine görev bilmiş ve Downing Street'e onu ziyarete gitmiştir. Gladstone'un hastalığının sıkı bir takipçisi olan

¹²⁰L'Arménie, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Avril 1901, s. 4.

¹²¹L'Arménie, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Avril 1901, s. 4.

Çeraz, söz konusu ziyaretinin oldukça kısa sürmesi sebebiyle 4 Ağustos günü yine Downing Street'e gitmiş; dönemin önemli din adamlarından Malcolm Mac Coll, T. Boyacıyan ve Dr. George Washburn ile Gladstone'a ikinci ziyaretini gerçekleştirmiştir. Çeraz'ın bu ziyareti dışında pek çok isim de Gladstone'u ziyaret etmiş ve bu durum İngiliz basınında önemli bir yer tutmuştur. Örneğin 5 Ağustos 1880 tarihinde *The Times* gazetesi Çeraz ve diğer isimlerin yaptığı ziyareten bahsetmiştir. Çeraz yine aynı gün içinde Gladstone'a bir ziyarette daha bulunmuştur. Bu ziyarete giderken Çeraz'ın yanında bulunan isim oldukça dikkat çekicidir: Fransız Dışişleri Bakanı Waddington¹²². Çeraz, bu ziyaret örneğinde de görüldüğü üzere geçmişteki temaslarını hala devam ettirmeyi ihmal etmemiştir.

Çeraz Londra'da bulunduğu iki buçuk ay içerisinde yukarıda bahsedilenlerin dışında pek çok farklı isimle bağlantılar kurmuştur. Örneğin 8 Ağustos günü ilk defa Rum Kilisesi'ni ziyaret eden Çeraz, bu kilisenin başrahibi olan Makarios Kikotis ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. 12 Ağustos günü ise Çeraz, Hindistan Ofisi'ni ziyaret etmenin yolunu tutmuştur. Daha sonra varlıklı bir bankacı olan Henry Oppenheim'e de bir mektup yazarak amacına uygun davranmıştır. 1878 senesinde Mıgırdıç Kırımıyan ile Berlin Kongresi'ne katıldığını kaleme alarak kendini hatırlatan Çeraz, H. Oppenheim'e bu Ermeni heyetine karşı gösterdiği misafirlik ve samimi karşılaşma için teşekkür ederek mektubuna başlamıştır. Bu samimiyete dayanarak Çeraz, mektubunda H. Oppenheim'den bir randevu isteyerek onunla görüşme talebinde bulunmuştur¹²³.

Çeraz, İngiliz siyasilerinin yanı sıra, çevresi sayesinde yabancı diplomatlar ile de bağlantı kurma fırsatını yakalamıştır. 14 Ağustos günü İran Büyükelçisi Mirza Melkum Han ile görüşen Çeraz ertesi gün ise Bay ve Bayan Chesson ile öğle yemeği yerken İspanya'nın bir şehrinde İngiliz Konsolos Yardımcılığı görevinde bulunan M. March ile tanışmıştır. March'dan Ermenilerin davasına sıcak baktığını duyan Çeraz, bu kişi ile ilerleyen günlerde iletişimini devam ettirecektir. Bu görüşmelerin nihayetinde Çeraz, 12 Ağustos günü H. Oppenheim'e gönderdiği mektuba cevap almıştır. Birkaç hafta

---

¹²²L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Mai 1901, s. 3.

¹²³L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Mai 1901, s. 3.

boyunca Londra’da bulunmayacağını Çeraz’a ileten Oppenheim, Londra’ya geldiğinde kendisi ile görüşmek istediğini mektubunda dile getirmiştir¹²⁴.

16 Ağustos günü yaptığı görüşmeleri F.W. Chesson ve Bulgar Profesör S. Panarétoff ile devam ettiren Çeraz, aynı gün içinde Morley Kontu olan Albert Parker’a da bir mektup göndermiştir. Bu mektubunda İngiliz hükümetine karşı Türkiye Ermenilerini temsil etmekten onur duyduğunu ileten Çeraz, bu isim ile görüşebilmek adına bir randevu talep etmiştir. Çeraz’ın bu mektubuna 17 Ağustos’ta cevap veren Savaş Bakanlığı Müsteşarı Parker, Çeraz’a iki gün sonra Londra’ya döneceğini, Cumartesi günleri hariç öğlen saat dörde kadar Savaş Ofisi’nde olduğunu ve kendisini görmekten memnuniyet duyacağını iletmiştir. Çeraz aynı gün içinde Muhafazakâr milletvekillerinden John H.Kennaway’e de bir mektup yazmıştı¹²⁵. Çeraz’ın buradaki amacı Ermeni meselesinin bir parti meselesi gibi görünmesinden sakınmaktır, bu sebeple muhafazakârlar arasında Ermeni davasına en büyük sempatiyi gösteren bu ismi bir sonraki hedefi olarak seçmiştir. Çeşitli bağlantılar kurma yolunda adımlar atan Çeraz, bu mektubunun ardından Hintli Prens Rampal Singh’e de gönderilmek üzere bir mektup kaleme almış ve bu isimden de yüzyüze bir görüşme talep etmiştir¹²⁶.

18 Ağustos Çarşamba günü Çeraz, T.Boyacıyan ve S. Panarétoff ile bir görüşme daha gerçekleştirmiş ve Prens Aslan d’Abro Pagratide ile de yüz yüze görüşme imkânı bulmuştur. Çeraz bu isimlerle yaptığı görüşmenin ardından birkaç gün önce, kendisine bir mektup göndermiş olduğu J. H. Kennaway’dan yanıt almıştır. Perşembe veya Cuma günü sabah saatlerinde evinde olacağını ileten bu isim, Çeraz’a kendisini görmekten mutluluk duyacağını iletmiştir. Mektup trafiği devam eden Çeraz, daha önceki dönemlerde İstanbul’da tanışmış olduğu Bath Markisi’ne de bir mektup göndermeyi ihmal etmemiştir. Çeraz’ın söz konusu mektubunda Bulgar meselesi üzerinden Ermeni davasına destek istediği görülmektedir. Markisin Bulgar meselesine tarafsız yaklaştığını ve bu bakış açısının Ermeni meselesi adına da yararlı olabileceğinin altını çizen Çeraz, Osmanlı tebaası olan Hristiyanların kurtuluşunun ancak kendisinin desteği sayesinde gerçekleşebileceğini iletmiştir¹²⁷.

---

¹²⁴L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Mai 1901, s. 3.

¹²⁵L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Mai 1901, s. 3.

¹²⁶L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Mai 1901, s. 4.

¹²⁷L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Mai 1901, s. 4.

Çeraz'ın bu mektubundan bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Bunlardan ilki Ermeni meselesine dair İngiliz siyasilerinden ne şekilde yardım istediğidir. İkincisi, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasına karşı adeta bir cellât gibi hareket ettiğini Ermeni örneği dışında, Bulgar örneği ile de ileri sürmesidir. Bu şekilde İngiltere başta olmak üzere Avrupa, Osmanlı Devleti'nin iç meselelerine müdahil olabilecekti.

19 Ağustos gününde Çeraz, Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesini isteyen S. Panaretoff ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede iki tarafın Osmanlı Devleti coğrafyasında yaşayan Bulgar-Ermeni dostluğu hakkında bir sohbet gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Ertesi gün Çeraz, hâlihazırda temasta bulunduğu John H. Kennaway ve Morley Kontu Albert Parker ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Yapılan bu görüşmede Kennaway, Çeraz'a Ermenilerle ilgili bütün konularda Liberal Parti'ye katılma sözü vermiş, Morley Kontu ise Türkiye Ermenilerinin davasına büyük bir sempati duyduğunu ifade etmiştir¹²⁸. Çeraz'ın tüm bu çabalarının Ermeni davasınataraftar kazandırma konusunda olumlu sonuçlar vermeye başladığı söylenebilir.

İngiltere'nin ileri gelen siyasileri ve devlet adamları ile bağlarını güçlendirmeyi arzulayan Çeraz, 25 Ağustos günü Hindistan Ofisi'nde önemli bir isim olan Trelawney Saunders'a göndermek üzere bir mektup kaleme almıştır. Söz konusu mektubunda Çeraz üç kez Hindistan Ofisi'ne kendisini görme amacıyla gittiğini ancak kendisini bulamadığı için bir görüşme talebi olduğunu dile getirmiştir. Çeraz'ın bu görüşme isteğinin temelinde F.W. Chesson'ın kendisini bir Ermeni dostu olarak tanıttasının etkisi olduğunu mektubunda ifade etmesi de dikkat çekicidir.

28 Ağustos günü Çeraz'ın, 18 Ağustos tarihli mektubuna Bath Markisi'nden bir cevap aldığı görülmektedir. Bath Markisi Çeraz ve Krikor Odyan'a yeteri kadar vakit ayıramaması sebebiyle üzgün olduğunu ifade etmekle birlikte, zaman zaman Çeraz hakkındaki haberleri aldığını da iletmiştir. Ermeni milletine olan sempatisinin Türklere karşı olan menfi fikirleri yüzünden olduğu düşünülen bu isim, Bab-ı Ali'nin üstüne düşen görevleri yerine getirmediğini düşündüğünü ifade etmiştir. Mektubunun sonunda ise Çeraz'ın neler yaptığı ve İngiltere'de ne kadar kalacağı hakkında bilgi vermesini

---

¹²⁸L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Mai, 1901, s. 4.

isteyen Bath Markisi, Londra'ya geldiğinde mutlaka kendisiyle görüşeceğini de iletmiştir¹²⁹. Çeraz'ın aldığı bu mektuptan anlaşılacağı üzere Bath Markisi Ermeni davasına olan ilgisini dile getirmiş ve bu davayı takip edeceğini vurgulamıştır. Aynı zamanda Osmanlı yönetimi altında Ermenilerin bir *esaret* yaşadığını söyleyen bu kişi, Ermenilerin zincirlerini kırmak istemelerinin haklı gerekçeleri olduğunu kaydetmiştir.

Çeraz, İngiltere'ye gelişiyle birlikte iletişim halinde olduğu James Bryce ile uzun bir aradan sonra 30 Ağustos günü tekrar yüzyüze bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmesinde Çeraz, Bryce'a Osmanlı padişahının Ermenileri kontrol altında tutabilmek adına bir Kürt birliği kurma planı olduğundan bahsetmiştir. Bu konuya Avam Kamarası'nın dikkatini çekmek istediğini belirten Çeraz, Bryce'dan hususta da destek sözü almıştır. Bununla birlikte Bryce'ın iki kız kardeşi olduğunu bilen Çeraz, büyük kız kardeşine bir mektup yollamayı da ihmal etmemiştir. 30 Ağustos tarihli mektubunda Bryce'ın bir fotoğrafını talep eden Çeraz, Bryce'ın Avam Kamarası'nda Ermeni milletinin haklarını savunduğu için kendisine en büyük hediye olan Bryce'ın bir fotoğrafının olacağı sözleriyle ifade etmiştir. Aynı gün içinde mektubuna cevap verilen Çeraz'ın bu isteği olumlu karşılanmıştır. Acı çeken ve ezilen Ermenilere küçük de olsa yardım edebilmenin ne kadar mutluluk verici olduğunu dile getiren bu isim, Ermeni halkı adına mutlu bir geleceği umut ettiklerini ancak bu geleceğin Ermeni halkı için henüz hazır olmadığını belirterek mektubunu bitirmiştir¹³⁰.

Çeraz, görüşmek istediği yeni isimlerle ilgili geri dönüşlerden birini 31 Ağustos günü almıştır. Din adamlarından Malcolm Mac Coll ile görüşmesinin ardından, T. Saunders, Çeraz'ın 25 Ağustos günü gönderdiği mektubuna cevap vermiştir. Mektubunda Çeraz ile henüz bir görüşme gerçekleştirememiş olmaktan yakınan T. Saunders, hiçbir şeyin dünyanın en eski ırklarından biri olan Ermenilerin temsilcisiyle görüşmenin kendisini daha memnun edemeyeceğini ifade etmiştir¹³¹.

İngiltere'de bulunduğu süre zarfında geniş bir yelpazeden isimlerle görüşmelerde bulunan Çeraz, misyonunda başarıya ulaşabilmek adına din adamları, markisler, kontlar gibi zümrelerin de desteğini almayı ihmal etmemiştir. Aynı zamanda Prens Aslan

---

¹²⁹L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juin 1901, s. 3.

¹³⁰L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juin 1901, s. 3-4.

¹³¹L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juin 1901, s. 4.

d'Abro Pagratide, Mirza Melkum Han gibi yabancı isimlerin yanı sıra T. Saunders ve M. March gibi İngiltere kurumlarında görevli olan önemli siyasi isimlerle de tanışma fırsatı yakalamıştır. Çeraz, kendisine destek oylarının artması ile misyonunun ikinci aşamasına, Osmanlı Ermenilerinin mevcut durumuna dikkat çekmek adına basını kullanarak Avam Kamarası'nın desteğini almaya geçmiştir.

1.3.4.1. Doğu Vilayetlerinde İsyân Çıkması ve Çeraz'ın Takip Ettiği Siyaset

İngiltere'ye Özel Elçi vazifesiyle gönderilen Çeraz'ın İngiltere'de bulunduğu süre boyunca faaliyetleri ile Ermeni davasına taraftar kazanmaya çalıştığı görülmektedir. Çeraz'ın bu faaliyetlerinde öne çıkarttığı ilk husus ise Osmanlı Devleti'nin Ermeni tebaayı kontrol etmek amacıyla bir Kürt Askeri Birliği kurma niyetinde olduğu iddiasıydı. Bu iddiayı tamamlayan ikinci önemli husus ise Osmanlı Devleti'nin Doğu topraklarında çıkan Ermeni ayaklanmasını kullanarak Avam Kamarası üyelerinden bir oturum talep etme arzusu olmuştur.

Çeraz belirlemiş olduğu politikasına yönelik ilk adımını 30 Ağustos günü J. Bryce ile yaptığı görüşmede Osmanlı padişahının Ermenileri kontrol altında tutmak adına bir Kürt birliği kurmayı planladığını açıklaması ile başlamış ve ardından 2 Eylül'den itibaren bu yönde kulis faaliyetlerini hayata geçirmiştir. 2 Eylül'de *Daily News* gazetesi, Bryce'in Avam Kamarası'nda "Kürt birliği" sorununu gündeme getireceğini açıklamıştır¹³². Nitekim bu tarihte Bryce'in Avam Kamarası'nda verdiği konuşmada Ermeni meselesine geniş çaplı bir yer verdiği görülmektedir. Bryce Ayastefanos Antlaşması'nda Ermenilerin koruyuculuğunun Rusya'ya verildiğini ancak Berlin Antlaşması'nın imzalanmasıyla Rusya'nın yanı sıra İngiltere de dâhil olmak üzere Avrupalı güçlerin de Ermenilerin koruyuculuğunu üstlendiğini hatırlatmıştır. Anadolu'da Müslümanların fanatik bir şekilde hareket ettiğini belirten Bryce, Bab-ı Ali'nin bu fanatizmi körüklediğini söylemiştir. Bunun neticesinde Bryce Ermenilerin yaşadığı bölgelerde Kürt şeflerin Hristiyan nüfusa karşı örgütlendiğini belirtmiş; Yunan meselesine nasıl yaklaşıldıysa Ermeni meselesi ile de acilen ilgilenilmesi gerektiğinin

---

¹³²L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juin 1901, s. 4.

altını çizmiştir¹³³. Bu konuşma sayesinde Avam Kamarası'nın dikkati Ermeni meselesine çekilmiş ve Çeraz'ın davası lehine destekçi arayışı hızlanmıştır.

Bunu müteakip 3 Eylül tarihinde Çeraz, İngiliz siyasileri ile planı doğrultusunda toplu bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmenin içinde C. Dilke, J. Bryce, Bay Forster ve Çeraz'ın kısa bir zaman önce meclisteki konuşmasından dolayı kendisine propaganda faaliyeti yürüttüğü Wilfrid Lawson yer almıştır. Bu görüşmenin ardından Çeraz'ın 5 Eylül günü Rampal Singh ile de bir araya geldiği bilinmektedir¹³⁴.

Çeraz'ın 9 Eylül 1880 tarihinden itibaren faaliyetlerine hız kazandırdığı görülmektedir. Bunun ana sebebi ise İngiliz basınının Osmanlı Ermenilerinden bahsediyor olması ve kamuoyunun dikkatini bu duruma vermesiydi. Bu tarihte çoğu İngiliz gazetesi Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bir isyanın patlak verdiğini içeren haberler yayınlamış, buna müteakip Çeraz çeşitli isimler ile görüşmelerde ve yazışmalarda bulunarak bu durumu lehine kullanmıştır. Özellikle Doğu vilayetlerinde isyanın yükseldiği ve isyanın temel sebebinin Ermeni köylerine Kürt saldırılarının gerçekleşmesi olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu isyan Eylül ayının başlarında İngiliz basınında büyük bir yankı uyandırmasa da ilerleyen günlerde konu ile ilgili çeşitli yorumlar ortaya çıkacaktı. Örneğin 18 Eylül 1880 tarihinde *Aberdeen Free Press*'de yer alan ve Van'daki İngiliz Konsolosu tarafından doğrulanan habere göre Kürtler tarafından otuz Ermeni köyü harap hale getirilmişti¹³⁵. 23 Eylül 1880 tarihinde *London Daily News*'da yer alan habere göre isyan sonucunda Ermeniler Doğubayazıt ve Eleşkirt'te yer alan Kürt köylerine saldırmıştır¹³⁶. Bu konu ile ilgili haberler gerek yerel gerek ulusal gazetelerde geniş çerçevede uzun bir süre boyunca yer almıştır. Basının ilgisini göz önüne alan Çeraz, İngiliz siyasilerine konu ile ilgili mektuplar yazarak Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere'nin desteğini bir baskı aracı olarak kullanmayı hedeflemiştir¹³⁷.

---

¹³³ House of Commons (HC), "The Eastern Question-Observations", Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2020, <https://hansard.parliament.uk/commons/1880-09-02/debates/ebfb94-8adc-4cf9-9d64-1fe91fc3129b/Observations>.

¹³⁴ *L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juin 1901, s. 4.

¹³⁵ *Aberdeen Free Press*, "The Persecution of the Armenians", 18 September 1880, s. 5.

¹³⁶ *London Daily News*, "The Rising of the Armenians" 23 September 1880, s. 6.

¹³⁷ Konu ile ilgili daha detaylı bilgi almak için bkz. Glasgow Evening Post, Londonderry Sentinel, Irvine Times, Banbury Advertiser, Cornish & Devon Post.

10 Eylül günü Çeraz, Bath Markisi'ne bir mektup yazarak bazı noktaların üzerinde durmuştur. Bab-ı Ali'nin Makyavelist bir politika uyguladığını iddia eden Çeraz, Hristiyan halkların açıkça yok edilmeye çalışıldığını kaleme almıştır. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin dini esaslı bir kıyım yaptığı görüşü ortaya atılmıştır. Yalnızca *Daily Telegraph* gazetesinde 9 Eylül'de yayınlanan bir habere dayanan Çeraz, bu yolla mektubunda Ermeni isyanına meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır. Mektubuna bu habere göre Ermeni tebaanın yaşadığı coğrafyada bir isyanının patlak verdiğini ileten Çeraz, Van Valisi'nin bölgeye bir asker bile göndermediğini kaleme almıştır. Bu durumun Ermenilerin üzerine bir "Kürt birliği" gönderilmesine sebep olacağını ileten Çeraz, nihayetinde Ermenilerin kendilerini savunabilecek silahları olmadığını, doğal olarak binlerce kişinin katledileceğini eklemiştir¹³⁸.

Çeraz mektubunda söz konusu haberin doğruluğunu henüz Ermeni Patrikhanesi'nden teyit etmediğini dile getirmesine rağmen J. Bryce'a bu iddiayı ilettiğini Bath Markisi'ne söylemiş; ardından bu iddiasının Gladstone'a iletilmesi hususunda kendisinden bir ricada bulunmuştur. Bu durum haricinde Çeraz, ertesi gün İngiliz gazetecilerle *Daily Telegraph* gazetesinin yayınladığı haberin kritiğini yapmak üzere bir görüşme de gerçekleştirmiştir. Söz konusu haber üzerine Lord Carnarvon'a da bir mektup gönderen Çeraz, Ermeni isyanı ile ilgili bir bilgilendirme yapmak istediğini dile getirmiş, ancak yine konu hakkında bir gazete haberi dışında dayanak gösterememiştir. Çeraz mektubunda J. Bryce'ın tavsiyesi üzerine kendisine *The Times* gazetesi tarafından çoğaltılan ve ciddi bir Ermeni isyanını duyurduğunu ilettiği Erzurum'dan bir yazışmanın raporunu bildirmek istediğini kaleme almıştır. İngiliz hükümetinin ve halkın Ermenilere uygulanan *baskıya* sık sık dikkat çektiğini ileten Çeraz, Ermenilerin bu çaresizliğinin artık kimseye şaşkıncı gelmediğini söylemiştir¹³⁹.

Çeraz Ermeni isyanını İngiliz siyasilerine tanıtma ve bu yolla İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmesi gayesi ile faaliyetlerine devam etmiştir. Örneğin Çeraz, 13 Eylül günü Dışişleri Bakanı Lord Granville'ye gönderilmek üzere bir mektup kaleme almıştır. Lord Carnarvon'a da

---

¹³⁸L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juillet 1901, s. 3.

¹³⁹L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juillet 1901, s. 3.

iletteği gibi *The Times* gazetesinin evvelsi günkü haberini direkt mektubunda ileten eraz, bu haberi kendisine bildirmenin görevi olduğunu da yazmıřtır¹⁴⁰.

Minas eraz'ın Ermeni isyanı ile ilgili çeşitli isimlere verdiği bilgiler arasında farklılıklar olduğu da dikkate şayan bir durumdur. Lord Carnarvon'a gönderdiği mektupta Ermenilerin silahsız olduğunu ileten eraz, Lord Granville'ye gönderdiği mektupta ise tersi bir durumdan bahsetmiştir. Bu mektupta Ermenilerin silahlandığını ve Kürt köylerini yaktığını ifade etmesi oldukça tutarsız bir adım olarak görülmektedir. Gönderilen mektuplardaki farklılığın ardındaki gayenin, Avrupa'da Osmanlı karştı bir atmosfer oluşturmak olduğu söylenebilir. Ancak eraz mektubunda bu silahlanmanın meşru kaynağını Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasındaki gecikmeye ve iddia ettiği "Kürt Birliği'nin oluşturulması planına" bağlamıştır. Bütün bu nedenlerle Ermenilerin kendi güvenliklerini sağlamayı kendilerine görev bildiklerini ileten eraz, mektubunun sonunda İngiltere ve Berlin Antlaşması'nın diğer imzacı güçlerinin derhal harekete geçmemesi durumunda Hristiyanların Asya'da başıbozuklar tarafından kitlesel bir katliama uğrayacağı iddiasını ortaya atmış ve aynı mektubu Başbakan Gladstone'a da gndermiřtir¹⁴¹.

eraz, İngiltere'de bir propaganda faaliyeti gerçekleştirerek destek almaya çalışsa da, 14 Eylül günü Bath Markisi'ne gönderdiği mektuba aldığı yanıt pek beklediği şekilde olmamıştı. Mektubunda *Daily Telegraph* gazetesindeki haberlere çok önem atfetmemesi gerektiğini belirten Bath Markisi, Gladstone'a bu konu ile ilgili memnuniyetle yazacağını ancak bu konuda gazetede yer alan sade bir rapordan daha fazlası olması gerektiğini iletmiştir. Bu sebeple markis, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dikkat çekilemeyeceğini üstü kapalı bir şekilde belirtmiřtir¹⁴².

eraz'ın kendisini İngiltere'ye zel Elçi unvanıyla gönderen Patrik Nerses Varjabedyan'dan Gladstone, Lord Granville ve C. Dilke'ye mektuplar göndermesini istemesi *L'Armnie* dergisinde yazılanlar haricinde dikkate şayan bir durum olarak göze çarpmaktadır. Ermeni cemaati adına yaptıkları için Varjabedyan'a teşekkürlerini sunan eraz, çabalarının sürdürülmesi gerektiğini ve *Türk Ermenistanı*'na Lübnan'dakine

---

¹⁴⁰*L'Armnie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juillet 1901, s. 3.

¹⁴¹*L'Armnie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juillet 1901, s. 3.

¹⁴²*L'Armnie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juillet 1901, s. 3.

benzer özerk bir yönetim verilmesi gerekildiğini tekrarlamıştır. Bu istek üzerine Türkiye Ermenilerinin Patriği, Çeraz'a 18 Eylül 1880 tarihinde Lord Granville ve C. Dilke'ye verilmesi gereken mektupları göndermiş, Başbakan Gladstone'a da ayrı bir mektup göndereceğini yazmıştır¹⁴³.

İngiltere'deki kulis faaliyetlerine aralıksız devam eden Çeraz'ın 22 Eylül günü N. Varjabedian'ın W.E. Gladstone'a yazdığı mektupları elde ettiği görülmektedir. Varjabedian, kaleme aldığı mektupları göndermesinin yanı sıra, İstanbul'a gelmek üzere olan James Bryce'ı ağırlamak için aldığı önlemleri de Çeraz'a iletmiştir. Patrik, Çeraz'a aynı zamanda Londra'da yayınlanmak üzere Fransızca kaleme aldığı ve Ermeni meselesi hakkında olan uzun bir makaleyi göndermişti. Ancak İngiliz gazetecilerin bu tür bir yayının faydasına inanmadığını belirten Çeraz, söz konusu yazının daha sonra İstanbul'da yayınlandığını iletmektedir. Patriğin Çeraz'a gönderdiği Ermenice notta *Türk hükümeti tarafından kendisine yöneltilen zulümlerden* bahsettiği, hatta Sultan'ın yazışmalarını engellemeye çalıştığını iddia ettiği de görülmektedir¹⁴⁴. 26 Eylül gününe gelindiğinde ise Çeraz, R. Vernon ile de bir görüşme gerçekleştirmiştir. R. Vernon Paris'te Türkçe, Fransızca, Yunanca ve Ermenice dillerinde yayınlanan Türk-Fransız gazetesi *İttihad*'ın müdürü idi. Yaptığı bu ziyaret ve 1-3 Ekim tarihleri arasında İngiliz gazeteciler ile görüşmesi basının desteğini alma konusunda Çeraz'ın büyük çaba sarf ettiğinin göstergesidir¹⁴⁵.

Osmanlı Devleti'nin Doğu topraklarında çıkan hadiseler üzerine Minas Çeraz'ın Londra'daki faaliyetleri sonucunda söz konusu durum, basın başta olmak üzere İngiliz siyaset camiasında da merak uyandırıcı bir konu haline gelmiştir. Bu sırada Osmanlı coğrafyasına seyahat eden, James Bryce yolculuğu esnasında Çeraz'a mektuplar göndererek kendisini bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir. 27 Eylül günü İzmir'den Çeraz'a bir mektup gönderen Bryce, Ermeni halkı arasında tanınan bir isim olmasına oldukça şaşırılmış ve mutlu olmuştur. 28 Eylül Salı günü Ermeni Patriği ile görüşmeyi umduğunu belirten Bryce, Ermeni halkının yaşadığı bölgelerdeki isyanı göremediğini Çeraz'a iletmiştir. Bölgedeki konsoloslukta Binbaşı Trotter ve Albay Wilson'u gördüğünü ve adı geçen isimler ile Ermeni halkının durumunu görüşmeyi umduğunu

¹⁴³L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Juillet 1901, s. 3.

¹⁴⁴L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Août 1901, s. 3.

¹⁴⁵L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Août 1901, s. 3.

belirten Bryce, Çeraz'a tüm dikkatini İngiliz basınına vermesi gerektiği yönünde telkinde bulunmuştur¹⁴⁶.

Başbakan Gladstone'a yakın bir isim ve aynı zamanda Avam Kamarası'nda milletvekili olan bir siyasinin Çeraz ile Ermeni meselesi hakkında bu denli haberleşmesi ve iddiaların doğruluk durumunu gözlemleyebilmek amacıyla İstanbul'a giderek Ermeni Patriği ile görüşmeyi arzulamasında Çeraz'ın takip ettiği siyasetinin önemli bir rolü olduğunu söylememiz gerekir. Böylelikle Çeraz İngiltere'deki misyonunu Bryce'in da tavsiyesi üzerine basın üzerinden yürütmeye devam etmiştir. Örneğin 28 Eylül günü İngiliz editör Sir James Thomas Knowles'a bir mektupla beraber *Ermeniler* başlıklı bir yazı göndermişti. Mektubunda Ermeni meselesinin gündemde olmasına rağmen Avrupalıların bu milleti yakından tanımadığını ifade eden Çeraz, bu sebeple Ermeniler hakkında bir yazı kaleme aldığını iletmiştir. Bu makalenin okuyucular üzerinde Ermenilere dair bir merak uyandırabileceğini düşünen Çeraz, J. T. Knowles'dan yazısının yayınlanmasını rica etmiştir¹⁴⁷. Çeraz'ın kaleme aldığı bu makalenin ilerleyen dönemlerde yurtdışında Ermeniler hakkında verdiği konferansların ana metnini teşkil ettiği görülmektedir. İngiltere, Fransa ve Hollanda'da aynı başlık altında Ermeni milletinin bağımsızlık idealine kavuşması adına Çeraz, konferansları ile gerek basında adından sıklıkla bahsettirecek, gerekse çeşitli devlet adamlarının desteğini kazanacaktır. Çeraz İngiltere'deki görevi boyunca yalnızca siyasi bağlantılar kurmamış, aynı zamanda kamuoyunun da nabzını tutmuştur. Bu amaçla Çeraz 6 Ekim'de ilginç bir faaliyete girişmiştir. İngiltere'de Türklere yönelik tavrın nasıl olduğunu araştırmak için başına fesini takan Çeraz, Hyde Park'ta yürüyüşe çıkmıştır. Çeraz görünüşü sebebiyle çeşitli tepkilerle karşılaşmıştır. Örneğin bir polis memuru Lord Beaconsfield'i Çeraz'a övmüş ve Başbakan Gladstone'un uyguladığı politikayı ağır bir şekilde eleştirmiştir. Bu konuşmanın ardından bir tüccar Doğu'da savaşın patlayıp patlamayacağını Çeraz'a sormuştur. En dikkat çekici tepkilerden biri de Çeraz'ın sözleri ile *kadınların bir barbar görmüş gibi gülümsemesidir*¹⁴⁸.

Bu esnada Çeraz, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni tebaası adına araştırmalarda bulunacak bir komite oluşturma çabası içine de girmiştir. Bu gaye ile 19 Ekim'de

¹⁴⁶L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Aôut 1901, s. 3.

¹⁴⁷L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Aôut 1901, s. 4.

¹⁴⁸L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Aôut 1901, s. 4.

İngiliz hayırseverlerden E. Langford ve eşi ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Söz konusu isimlerle *Ermenistan'ın aç halkı* adına görüştüğünü belirten Çeraz, bu isimleri Lady Strangford'un çalışmalarına yardımcı olacak bir alt komite kurmak için ikna etmeyi denemiştir. Söz konusu komiteyi oluşturma yolundaki hedefine emin adımlarla ulaşmayı amaçlayan Çeraz'ın buna müteakip görüşmelerini devam ettirdiği görülmektedir. 20 Ekim'de İtalyan hayırseverlerden J. Bertioli ve 21 Ekim'de İrlandalı hayırseverlerden M. Roch ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu temaslarının ardından Çeraz ertesi gün İngiliz siyasilerinden Chesson ve King ile görüşmelerde bulunarak kendisine verilen desteği pekiştirmeyi amaçlamıştır¹⁴⁹.

Londra'daki faaliyetleri esnasında Çeraz, yabancı diplomatlarla da bağlantılar kurmayı ihmal etmemiştir. Bu gayeyle Yunan Kralı'nın Orta Elçisi olan Contostavlos'a bir mektup göndermiştir. Mektubunda Doğu'daki Yunanlılarla aynı özlem ve isteği duyan bir halkın temsilcisi olarak yazdığını belirten Çeraz, Yunanlıların kahraman ülkesinin kendisine ilham verdiğini bildirmesini müteakip, bir Ermeni olarak bu değerli halkın temsilcisi ile bir görüşme gerçekleştirmek istediği belirtmiştir. Ertesi gün aldığı olumlu cevap üzerine 27 Ekim günü bir saat süren bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Söz konusu görüşmede elçi Contostavlos'un Çeraz'a cesaretlendirici bir konuşma yaptığı da anlaşılmaktadır¹⁵⁰.

Basın-yayın aracılığıyla Ermenilere yönelik olumlu bir kamuoyu yaratabilmek adına faaliyetlerini sürdüren Çeraz, 28 Ekim günü 34 Paternoster Row Caddesi'nde yer alan Strahan'ın yayınevinden bir yanıt mektubu almıştır. *Ermeniler* başlıklı yazısının yayınlanması adına bu isim ile temas kurmaya çalışan Çeraz'ın aldığı cevapta ise gayesine ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Bu durumun sebebi Strahan'ın *Ermeniler* başlıklı makaleyi ilgiyle okuduğunu ancak bu makalenin okuyucu kitlelerine hitap etmediğini ifade etmiş olmasıdır¹⁵¹. Çeraz mevzubahis makalesini İngiltere'deki görevi esnasında yayınlattıramamıştır ancak hayatının ilerleyen yıllarında bu makaleyi baz alarak çeşitli konferanslar verecek ve bu durum tanınırlığının artmasını sağlayacaktır.

---

¹⁴⁹L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Août 1901, s. 4.

¹⁵⁰L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Septembre 1901, s. 3.

¹⁵¹L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Septembre 1901, s. 3.

Minas Çeraz Londra’da Özel Elçi unvanı ile geçirdiği beşinci ayın ardından, Ermeni isyanı haberleri sebebiyle söz konusu durumu gözlemleyebilmek adına İstanbul’a giden ve nihayetinde Londra’ya geri dönen J. Bryce ile de 8 Kasım günü bir görüşme gerçekleştirmiştir. Osmanlı Ermenileri arasında bir *kurtarıcı* olarak tanınmaya başlayan bu isim yapılan görüşmede daha çok İstanbul’da temas kurduğu Nerses Varjabedian ve diğer önemli Ermeni isimleri ile gerçekleştirdiği görüşmelerden bahsetmiştir. Kadıköy ruhani liderinin kendisi adına bir ziyafet verdiğinden bahseden Bryce, burada Constant Paşa, Dr. Servicen ve Garabed Şahbaz Efendi gibi isimlerin bulunduğunu da Çeraz’a iletmiştir. Çeraz bu görüşmenin ertesi gününde ise İçişleri Bakanı W.V. Harcourt ile bir araya gelmiştir. Bu ismin *soylu bir tabiata sahip* olduğunu düşünen Çeraz, yaptıkları görüşmede bakanın tavrından oldukça etkilenmiş olacak ki, *L’Arménie* dergisinde Harcourt’dan “*Gladstone Kabinesi’nin bütün üyeleri gibi, Türklerden nefret ediyor ve Ermenilere sempati duyuyor*” sözleriyle bahsetmiştir. Çeraz, İngiliz siyasi figürleri ile temasını sıcak tutarak, önceki günlerde Ermeni meselesi adına Avam Kamarası’nda bir oturum istediğini ifade etmişti. Bu isteğinden vazgeçmeyen Çeraz, Gladstone kabinesinin bir üyesi olan milletvekili John Bright’a da 11 Kasım günü konu ile ilgili bir mektup yazmıştır¹⁵². Yine Gladstone hükümetinin milletvekillerinden biri olan John George Dodson ile de 16 Kasım günü temasa geçen Çeraz, bu isimden de Avam Kamarası’nda Ermeni meselesinin ele alınmasını istemiştir¹⁵³.

Görüşme gerçekleştirmek istediği isimlerle mektuplaşan Çeraz’ın 17 Kasım günü isteklerine cevap aldığı görülmektedir. J. Bright ile iletişime geçen Çeraz, bu isimden 18 Kasım günü saat 11’de Alexandra Otel’de bir görüşme gerçekleştirebilmek adına davet almıştır. 16 Kasım gününde ise Çeraz’ın J. G. Dodson’dan da bir cevap aldığı görülmektedir. Dodson’ın yazdığı mektupta Çeraz’ı 22 Kasım Salı günü Whitehall’da yer alan Yerel Yönetim Kurulu’na davet ettiği görülmektedir. Bu şekilde Çeraz, milletvekilleri grubu içinde yeni bağlantılar kurabilme fırsatını yakalamıştır. Nitekim 18 Kasım günü Çeraz, John Bright ile görüşmesini gerçekleştirmiştir. İkisinin söz konusu görüşmesinde Ermeni sorununun varlığını kabul eden J. Bright’ın Ermeni davasını her zaman desteklediğini ve iktidarda olduğu sürece de davalarını destekleyeceğinin güvencesini Çeraz’a verdiği görülmektedir. Gladstone kabinesine mensup olan bu

---

¹⁵²L’Arménie, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Septembre 1901, s. 4.

¹⁵³L’Arménie, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Septembre 1901, s. 4.

milletvekillerinin destek sözünü alan Çeraz, misyonunun bir sonraki aşamasına geçmeyi planlamıştır. Bu aşama ise Başbakan Gladstone ile yüzyüze bir görüşme gerçekleştirebilmektir. Nihayetinde Başbakan Gladstone'a da bir mektup yazan Çeraz, Ermeni meselesinin görüşülebilmesi adına kendisinden bir randevu talep etmiştir¹⁵⁴. Talebi olumlu karşılanan Çeraz, böylece resmi görevinin en önemli adımını atmaya başlamıştır.

1.3.4.2. İngiltere Başbakanı W.E. Gladstone İle Görüşmesi

Son günlerde Ermeni meselesinin İngiliz parlamentosunda görüşülmesi için çeşitli çabalarda bulunan Çeraz'ın 22 Kasım günü oldukça yoğun geçmiştir. Çeşitli isimlerle görüşmeler yapan Çeraz, uzun zamandır yüz yüze bir görüşme gerçekleştirmek istediği Başbakan Gladstone de bu tarihte bir araya gelme imkânı bulmuştur. Günü James Bryce, F. W. Chesson ve Errington ile bir görüşme gerçekleştirerek açan Çeraz, daha sonra Rus General Novikoff'un eşini ziyaret etmiştir. Bayan Novikoff ve Sırbistan'da Türklerle savaşan Subay Kireff'in kardeşi daha sonra Çeraz'ı, Türk dostu olan tarihçi Kinglake'e tanıtmıştır. Çeraz adı geçen isimlerle gerçekleştirdiği görüşmesinin ardından Gladstone'un resmi konutuna gitmiştir¹⁵⁵.

Downing Street'e giden Çeraz öncelikle J. A. Godley tarafından karşılanmıştır. Ancak Godley, Gladstone'un Sandriham'dan henüz geldiğini, yorgunluktan tükendiğini ve kendisi ile görüşebilecek durumda olmadığını iletmiştir. Yine de Çeraz kartvizitini Gladstone'ye iletme isteğinde bulunmuş ve bir süre bekletilmiştir. Çeraz bekleyişinin ardından Başbakan'ın kendisi ile görüşmek için geldiğini öğrenmiştir. Konuşmasına Çeraz'ı iki buçuk sene önce Piskopos Kırimyan eşliğinde gördüğünü hatırladığını söyleyerek başlayan Gladstone, Çeraz'dan eski Patrik Kırimyan hakkındaki havadisleri istemiştir. Sualine cevap aldıktan sonra Gladstone, Çeraz'a Ermeni ruhbanına üye olup olmadığını sormuş ve Çeraz'dan olumsuz yanıt almıştır. Bu soru karşısında Çeraz herhangi birinin ruhban zümresinden olmadan patriğin genel sekreteri olabileceğini ve İstanbul Patrikliği'nde sivil kişilerin bulunduğunu açıklama gereksinimi duymuştur. Buna müteakip Gladstone, Patriklik ve Ermeni Katogikosluğu üzerine Çeraz'dan ayrıntılı bilgi istemiştir. Kendisine verilen bilgilerin ardından Ermeni

¹⁵⁴L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Septembre 1901, s. 4.

¹⁵⁵L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Septembre 1901, s. 4.

Kilisesi'ne ilişkin tüm konulara büyük ilgi gösterdiğini belirten Gladstone'a Çeraz, Türkiye'deki Ermeniler için yaptığı her şey için Patrik Varjabedyan adına teşekkür etmiştir. Aynı zamanda Çeraz, Bab-ı Ali'nin Ermenilere yönelik reformları uygulaması adına Avrupa'nın gerekli önlemler almaya karar vermesi gerektiğini vurgulamış, yoksa Ermenilerin durumunun çok daha kritik hale geleceğini belirtmiştir¹⁵⁶.

Çeraz'ın sözlerine karşılık Gladstone, Ermenilerin durumunu iyileştirmek adına elinden geleni yapacağını söylemiş ve bunu Patrik Varjabedyan'a iletmesini istemiştir. Ermenilere yönelik çalışmalarının içeride Muhafazakâr Parti'nin muhalefetiyle, dışarıda ise Almanya hükümetinin ilgisizliği ile engellendiğini ifade eden Gladstone, yine de Ermenilerin ümidini kaybetmemesi gerektiğini telkin etmiştir¹⁵⁷. Gladstone'un bu sözlerinden sonra görüşme sona ermiştir. Yaklaşık bir saat süren bu görüşmenin neticesinde İngiliz siyasetinin en büyük isimlerinden birinin Ermeni davası lehine ifadeleri Çeraz için mutluluk verici olmuştu. Ancak ikilinin bu görüşmesinin resmi bir kaydı bulunmaması sebebiyle Çeraz görüşmenin detaylarını *L'Arménie* dergisinde yazma gereği duymuştur.

Minas Çeraz, Başbakan Gladstone ile görüşmesinin ertesi günü, aldığı sözler doğrultusunda Ermeni davasının başarıya ulaşması için gerekli adımları atmaya devam etmiştir. İngiltere parlamentosunda Ermeni davasının görüşülmesini isteyen Çeraz, yeni isimlere bu isteği hakkında mektuplar yazmıştır. Bu isimler içerisinde Lord Granville, Lord Kimberley, Lordlar Kamarası'nın başkanı Lord Selborne ve Westminster Üniversitesi'nin dekanı A.P. Stanley bulunuyordu. Çeraz'ın bahsi geçen mektuplarına son iki isim cevap vermiş ve Çeraz ile birgörüşme gerçekleştirebileceklerini iletmişlerdir. 24 Kasım günü içerisinde ise Çeraz Dışişleri Bakanlığı'nda Lord Granville ile de bir görüşme yapmıştır. Ancak Lord Granville'nin Başbakan Gladstone'a benzer bir dil kullandığını ileten Çeraz, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasını etkisizleştiren kişinin Bismark olduğu cevabını almıştır. Hatta Dışişleri Bakanı, İngiliz hükümetinin talep edilen reformların uygulanmasına yardımcı olmak için Alman hükümetini yanına çekmeye çalışacağını belirtmiştir¹⁵⁸.

---

¹⁵⁶*L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Septembre 1901, s. 4.

¹⁵⁷*L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Septembre 1901, s. 4.

¹⁵⁸*L'Arménie*, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Octobre 1901, s. 3-4.

Gerek İngiltere Başbakanı Gladstone gerekse pek çok bakan ile görüşmeler gerçekleştiren Çeraz, İngiltere’de halkının çıkarlarını gözetmek adına önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu adımlarının sonucunda kayda değer gelişmeler kateden Çeraz, Londra’daki resmi görevinde son aylarına girmişti. Çeraz’ın bu süre zarfında yeni isimlerle bağlantı kurmasının yanı sıra Bab-ı Ali’yi Ermeni reformlarını uygulamaya zorlamak adına son denemelerini gerçekleştirecektir.

1.3.4.3.Londra’daki Son Ayları

25 Kasım günü Çeraz, Ermeni davasını İngiliz parlamentosuna taşımak adına temas kurduğu isimlerden Westminster Üniversitesi’nin dekanı Stanley, eski milletvekili Sir Charles Wingfield, J. Bryce, F.W. Chesson ve yeni bir isim olarak avukat ve reklamcı Percy Bunting ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerin müteakibinde ertesi gün Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Bakanı Lord Northbrook’a Çeraz bir mektup göndermiştir. Mektubunda Lord Granville ve C. Dilke, hatta Başbakan Gladstone ile görüştüğünü belirten Çeraz, Lord Northbrook’tan da bir görüşme talebinde bulunmuştur. İki gün sonra Çeraz, 27 Kasım’da Lord Kimberley tarafından Sömürge Ofisi’ne davet edilmiştir. Çeraz tarafından *Ermenilerin ve Doğu’nun diğer Hristiyan milletlerinin davalarına en çok sempati duyan kişi* olarak nitelendirilen bu ismin, Ermeni davası dışında Kıbrıs meselesine de değindiği görülmektedir¹⁵⁹.

Ermeni davası için hareket eden Çeraz’ın temas kurmak istediği bazı isimlerden istediği desteği alamadığı görülmektedir. Bu isimler arasında A.P. Stanley’in başı çektiği görülmektedir. 27 Kasım’da Çeraz’ın mektubuna cevap veren Stanley, Dışişleri Bakanı’nın onayı olmadan *Ermenistan* ile ilgili işlere müdahale edemeyeceğini, bu sebeple bir görüşme gerçekleştirmenin Çeraz’ın vaktinin kaybolması anlamına geleceğini belirterek onu nazikçe reddetmiştir. Çeraz’ın bu isteğini yinelememesi adına ise mektubuna bunun kat’i kararı olduğunu eklemiştir¹⁶⁰.

Minas Çeraz, Ermeni davasına destek sağlamak amacıyla 29 Kasım tarihinde Dışişleri Bakanı Lord Granville’e hitaben bir mektup daha kaleme almıştır. Mektubunun başında Türkiye Ermenileri için önemsiz olmayan bir noktayı işaret etmek istediğini belirten

¹⁵⁹L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Octobre 1901, s. 4.

¹⁶⁰L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Octobre 1901, s. 4.

Çeraz, *Türk Ermenistanı* olarak bahsettiği coğrafya hakkındaki bilgi vermiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde yer alan konsolosluklarını “*Kürdistan*” başlığı altında topladığını ileten Çeraz, bu durumun *Türk Ermenistanı'nın başkenti Erzurum'da* da yaşandığını, ancak bunun değiştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Çeraz Ermeni halkının bu duruma tepkili olduğunu da “İskoçya'nın İrlanda olmadığı gibi, Ermeni vatanının da Kürdistan olarak adlandırmanın yanlış olduğu düşünülüyor” sözleriyle ifade etmiştir. Binbaşı Trotter'in Ermenilerin bu dikkatsizliğe karşı ne kadar duyarlı olduklarını bildiği de Lord Granville'e iletilmiştir. Çeraz'ın mektubu analiz edildiğinde bu sözlerin siyasi bir hamle olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Çeraz'a göre eğer İngiltere'nin Ermeniler üzerinde çıkarları varsa, Ermenileri yabancılaştırmak kesinlikle İngiltere'nin işine gelmeyecekti. Bu sebepten dolayı İngiltere'nin Doğu vilayetlerindeki konsolosluklarının ismi değiştirilmeliydi. Hatta Çeraz, konsolosluğun isminin “Ermenistan ve Kürdistan” olarak değiştirilmesini dâhi önermiş ve bunun için gerekli emirlerin verileceğinin umuduna sahip olduklarını bildirmiştir¹⁶¹.

Ermeni davasını İngiltere'ye tanıtmanın yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin tebaası olan diğer azınlıklar hakkındaki gelişmeleri de Çeraz'ın takip ettiği görülmektedir. Söz konusu durumun en dikkate şayan örneğini Çeraz'ın 1 Kasım günü Willis's Room'un Yunan dostu toplantısına katılması bize göstermektedir. Lord Rosebery, Arthur Arnold, Yunan Komitesinin Sekreteri Sergeant, Sir George Campbell, Mac Laren, Errington, George Howat ve Chesson'un katılımıyla gerçekleşen bu toplantıda adı geçen isimler Yunan davasına dair konuşmalar gerçekleştirmişlerdir. Oturumun sonunda Çeraz, gerek konuşmacılar gerekse toplantıya dinleyici olarak katılan bazı isimlerle konuşma imkânı bulmuştur. Bu kişilerin arasında Profesör Max Muller, Milletvekili James, Bay Stead, Başrahip Kikotis, Bayan Ubril ve Yunanistan'ın eski mashalatgüzatı J. Gennadius gibi farklı zümrelere mensup isimler yer almıştır. Bu esnada Çeraz, İngiltere'nin ileri gelen bazı isimleriyle bir araya gelemediğini düşündüğünden Londra'da kalma süresini uzatmaya karar vermiştir¹⁶². Bu vesileyle Çeraz'ın Ermeni Patrikhanesi tarafından İngiltere'deki misyonunu tamamlama süresi dört ay olarak planlanmışken, görev süresi dört ay daha uzatılmıştır.

¹⁶¹L'Arménie, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Octobre 1901, s. 4.

¹⁶²L'Arménie, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Novembre 1901, s. 3.

Çeraz Ermenimilletinin durumuna yönelik İngiliz parlamentosunda bir oturum düzenlenmesi adına pek çok adım atmış, ancak böyle bir oturum gerçekleşmediği için destek aramaya devam etmiştir. Bu sebeple önceden iletişim kurduğu A. P. Stanley ile Çeraz'ın 4 Aralık günü bir araya geldiği görülmektedir. Çeraz, İngiltere Kraliçesi Victoria'nın güvenini kazandığı bilinen bu isimden kendisi için Kraliçe ile bir görüşme ayarlamasını istemiştir ancak bu büyük istek karşısında Dekan Stanley bunu gerçekleştiremeyeceğini bildirmiştir. Stanley bu sözlerine karşılık Çeraz, İngiltere Kraliçesi'ne bir mektup yazmaya karar vermiştir¹⁶³.

Ermeni halkının davasını savunmak için Türkiye Ermenileri'nin Patriği Nerses Varjabedian tarafından ikinci kez İngiltere'ye gönderildiğini yazarak mektubuna başlayan Çeraz, şimdiden davası adına Gladstone, Lord Granville ve A. P. Stanley ile bazı görüşmeler gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Bu sözlerinin ardından Çeraz, Kraliyet ve İmparatorluk Majestesi'nden kendisine resmi bir görüşme izni vermesini arzu ettiğini dile getirmiş ve mektubunu övgüler ile sona erdirmiştir¹⁶⁴.

Çeraz, İngiltere Kraliçesi'ne isteğini belirtmesinin ardından görevine hız kesmeden devam etmiştir. Örneğin Çeraz 5 Aralık günü, vilayetlerinde Türkler ve Kürtler tarafından gerçekleştirildiği ileri sürülen *vahşetlere* karşı kraliçeden yardım istemek için Diyarbakır'dan gelen iki Ermeni ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Söz konusu Ermeni temsilcilerine birkaç gün önce kraliçeye bir mektup yazdığını belirten Çeraz, bu iki isme mektubun sonucunu beklemelerini tavsiye etmiştir. Nitekim Çeraz'ın mektubuna 6 Aralık tarihinde kraliçenin özel sekreteri Sir Henry Ponsonby tarafından cevap verilmiştir. Görüşmeler için yapılacak başvuruların kraliçenin büyükelçisi aracılığı ile gerçekleştirilmesi gerektiğini öğrenen Çeraz, aynı zamanda kraliçenin yoğun olduğunun ve kendisinin kabul edilmesinin oldukça zor olduğu cevabını almıştır¹⁶⁵.

İngiltere Kraliçesi ile görüşme isteği reddedilen Çeraz, yine de çalışmalarını sürdürmüştür. 8 Aralık günü Çeraz'ı Savaş Bakanı C.E. Childers misafir etmiştir. Çeraz'ın Savaş Bakanı ile yaptığı bu görüşmede edindiği ilk izlenim bakanın Ermeniler

---

¹⁶³L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Novembre 1901, s. 3.

¹⁶⁴L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Novembre 1901, s. 3.

¹⁶⁵L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Novembre 1901, s. 4.

için endişeli düşünceler içinde bulunmasıdır. Aynı zamanda Çeraz, bakanın Bab-ı Ali'yi ağır bir şekilde eleştirdiğini de görmüştür. Görüşmenin ardından Çeraz, Kasım'da Lord Granville'ye yazdığı mektubuna bir cevap almıştı. Bu mektuba göre Osmanlı'nın doğu bölgesinde yer alan konsolosluğun, söz konusu ülkenin terminolojisine göre adlandırıldığı ve bunun İngiliz Hükümeti'ne bağlı olmadığı iletilmiştir¹⁶⁶. Sonuç olarak Çeraz, Dışişleri Bakanlığı'ndan istediği cevabı alamamış ve *Ermenistan* ismini Doğu illerinde İngiliz Hükümeti'ne kullandırtamamıştır.

İngiliz siyasilerinden destek taahhüdünü elde eden ancak bu desteği hükümetten henüz göremeyen Çeraz, yönteminde bir değişiklik yapmaya karar vermiştir. Bu durumu Nerses Varjabedian'a gönderdiği mektubun içeriğinden görmekteyiz. Mektubunda Çeraz, Varjabedian'a Fransa Cumhurbaşkanı'ndan Ermeni iddiaları lehine aktif müdahalesini isteyen bir yazı taslağı göndermiştir. Ardından Çeraz Patrik'e bu yazıyı imzalamasını, hatta gideceği yere göndermesini de tavsiye etmiştir. Ancak Çeraz mektubuna karşılık farklı bir cevap almıştır. Varjabedian, Çeraz'a İngiltere'deki misyonunu tamamlaması için ilk dört ay boyunca maaşını ödemeye söz vermiş olan finansörlerin taahhütlerini yerine getirmeyeceğini düşünmeye başladığını mektubunda iletmış, bu tahmin de yakın bir tarihte gerçeğe dönüşmüştür. Bu nedenle Çeraz, görevdeki harcamalarının çoğunluğunu kendi cebinden ödemek zorunda kalmıştır¹⁶⁷. Ve kendi isteği ile görev süresini dört ay daha uzatmıştı. Çeraz'ın bu hareketi ile Ermeni davasını başarıya ulaştırma arzusu net bir şekilde görülmektedir.

Çeraz'ın 13 Aralık günü Chelsea Radicals'ın Kensington Belediye Sarayı'nda düzenlenen mitinge katıldığı görülmektedir. Bu mitingte C. Dilke başkanlığında, milletvekilleri Firtfh ve Cohen, çocukları Spicer ve Nieas'ın konuştuğu Çeraz tarafından iletilmektedir. Aynı zamanda bu mitingte yer alan isimler, konuşmalarında Ermeni davası lehine samimi imalarda da bulunmuş, Çeraz da söz konusu eylemleri için kendilerine teşekkürlerini iletmıştır. 15 Aralık gününe gelindiğinde ise Çeraz'ın oldukça yoğun olduğu görülmektedir. J. Bryce'in evine davet edilen Çeraz, burada pek çok konukla bir araya gelmiştir: Rahip Malcolm Mac Coll, Binbaşı Trotter ve Stead, F.W.

---

¹⁶⁶L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Novembre 1901, s. 4.

¹⁶⁷L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Novembre 1901, s. 4.

Chesson ve yayıncı Evans. Yemekte Çeraz söz konusu isimler ile Ermeni davası hakkında konuşma fırsatı elde etmişti¹⁶⁸.

20 Aralık günü Çeraz, Vikontes Ruyg'den davet almış ve isteği üzerine Pazartesi sabahı saat 10'da görüşmeye gitmiştir. Tanışmalarını müteakip Çeraz'a Türkiye'deki Ermenilerin davası adına Londra'da çalıştığını gazetelerden öğrendiğini ileten vikontes, böyle bir işi kadınların yardımı olmadan yapamayacağını belirtmiştir. Ermenilerin lüks bir salon tutması ve önemli gazetecileri, milletvekillerini ve diplomatları bir araya getirmesini tavsiye eden vikontesi ile Çeraz'ın fikirlerinin pek uyuşmadığı anlaşılmaktadır. *Liseden bir maceraperest ile uğraştığını* fark eden Çeraz, vikontes Ruyg'nin teklifini reddetmiştir¹⁶⁹.

İngiltere'deki resmi görevinde Çeraz, Londra'da epey zaman geçirmiştir ancak Aralık ayı, onun şehirdeki son zamanlarıydı. Çeraz yakın bir zamanda İstanbul'a dönüş hazırlıklarına başlayacaktı. Londra'daki son haftasında Çeraz 23 Aralık günü, tiyatro yönetmeni olan J.H. Jennings ile biraraya gelmiştir. Çeraz'ın bu görüşmesinde farklı bir sosyal sınıfa hitap ettiği görülmektedir. Bunun sebebi Ermeni davasını farklı bakış açılarına sahip sınıflara tanıtarak davaya her yönden dikkat çekmektir. Çeraz, adı geçen yönetmenin *Kürtlerin bir Ermeni köyüne saldırısını, genç Ermeni kadınların kaçırlmasını, Avrat Pazarı'ndaki satışlarını, bunların imparatorluk haremine girişlerini* anlatan bir oyunun üzerinde çalıştığını öğrenmiştir¹⁷⁰.

Görevinin son günlerinde Çeraz farklı milletlere mensup isimler ile görüşmeler gerçekleştirmeye devam etmiştir. Bu görüşmeleri 24 Aralık'ta Hollanda Kralı'nın Orta Elçisi Kont Von Bylandt, 25 Aralık'ta Venedikli Mikhitharistlerin öğrencisi ve önemli Ermeni simalarından J. Papazyan ile gerçekleştirmiştir. J. Papazyan'ın evinde düzenlenen yılbaşı yemeği münasebetiyle Çeraz aynı zamanda Samatya'da zil üreten Bay Zilciyan da dâhil olmak üzere birçok İngiliz, Macar ve Ermeni misafir ile görüşme imkânı elde etmiştir. Yemeğin gerçekleşmesinin ardından Çeraz 26 Aralık günü Suriyeli bir doktor olan A. El Haddad ile görüşmüş ve bu kişiden Suriye'deki halkın isyan edebileceğine dair izlenimler edinmiştir. 27 Aralık günü ise Çeraz, Fransız vatanseverlerden T.

¹⁶⁸L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Décembre 1901, s. 3.

¹⁶⁹L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Décembre 1901, s. 3.

¹⁷⁰L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Décembre 1901, s. 3.

Cocquerel ile yüzyüze gelmiştir ancak bu görüşmenin içeriği hakkında bir bilgi bulunmamaktadır¹⁷¹.

İngiltere'deki sekiz aylık faaliyetlerinin ardından çalışmaları sonuçlandıran Minas Çeraz İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne dönmek amacıyla hazırlıklara başlamıştır. Görev süresi boyunca Osmanlı Ermenilerinin çıkarlarını gözeterek Çeraz, İngiltere'nin Ermeni reformları konusunda Bab-ı Ali'ye karşı bir baskı unsuru olmasını amaçlamıştır. Bu yolda basın mensupları, markisler, lordlar, milletvekilleri ve İngiltere Başbakanı ile görüşmeler sağlayan Çeraz davası adına destek sözlerini kazanmıştır. Ancak bu destek sözlerinin bir kesinliği olmadığı görülmektedir. Özellikle de Gladstone ve Lord Granville'nin Ermenilere taahhüt edilen reformların uygulanamamasının sebebinin Almanya'nın desteğini alamamak olarak göstermesi bu durumu destekler niteliktedir. Nihayetinde resmi bir destek almak isteyen Çeraz, Özel Elçi sıfatıyla İngiltere Kraliçesi Victoria ile bir görüşme gerçekleştirmek istese de bu isteğinin reddedilmesi, İngiltere'nin Ermenilerin arzuladığı politikayı tam olarak desteklemediğinin bir göstergesidir. Sonuç olarak Çeraz, görev süresinin bitmesi sebebiyle İstanbul'a dönüş hazırlıklarına başlamıştır.

1.3.4.4.İstanbul'a Dönüşü

Çeraz Londra'dan dönmeden önce, Türkiye Ermenileri'nin Patriği Nerses'in isteği üzerine bir ziyaret gerçekleştirmiştir. 28 Aralık'ta Türkiye'nin mashalatgüzarı olan Kostaki Musurus Paşa ile bir görüşme gerçekleştiren Çeraz, ona Ermeniler tarafından talep edilen reformların iki milletin ortak vatanını yükseltebileceğini anlatmıştır. Çeraz'ın izlenimlerine göre Musurus Paşa söz konusu fikirleri sakinlikle karşılamıştır. Çeraz bu görüşmesini müteakip, İstanbul'a bazı evrakları götürmemek adına bütün yazışmalarını emanet etmek üzere F.W. Chesson'ın yanına gitmiş ve kendisiyle son bir görüşme gerçekleştirmiştir. İkilinin bu görüşmesinde Chesson, Londra'ya gelmiş olan Robert Koleji'nin müdürü G. Washburn'un İstanbul'a döndüğünü kendisine iletmiş, ardından Çeraz'a İstanbul, İzmir ve diğer Türk şehirleri ile ilgili olan Doğu seyahatinin notlarını okumuştur. Görüşmenin sonunda ise Chesson, Çeraz'a Ermeni davasının zafere ulaşması için çabalarının devam edeceğinin sözünü vermiştir. 29 Aralık gününe

---

¹⁷¹L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Décembre 1901, s. 3.

gelindiğinde Çeraz, Londra’da tanıştığı insanların çoğuna veda etmiş ve Londra’dan ayrılmıştır¹⁷².

Çeraz, İngiltere’de Özel Elçi unvanı ile bulunduğu sekiz ay içinde çeşitli zümrelere üye olan isimlerle sayısız görüşmeler gerçekleştirmiş ve bu isimlerin pek çoğundan destek sözü almıştır. Milletvekilleri ve siyasiler başta olmak üzere, elçiler, gazeteciler, lordlar, markisler, vikontlar, vikontesler, hatta farklı milletlere mensup olan doktorlar ve sanatçılarla bile temaslarda bulunan Çeraz, bütün bu süre zarfında Ermeni Patrikhanesi ile iletişimini sürdürerek görevini yerine getirmiştir. Öncelikli gayesi Başbakan Gladstone’a Ermenilere verilen Berlin sözünü hatırlatmak olan Çeraz, bu hedefini başbakan ile yüzyüze görüşerek gerçekleştirmiştir.

Londra’ya sorunsuz bir şekilde gitmek amacıyla İstanbul’dan gizli bir şekilde ayrılan Çeraz, dönüş vaktinde bir sıkıntı ile karşılaşmamak için farklı bir isimle ülkeye girmeyi amaçlamıştır. Bu düşünce ile Roman uyruklu L. Balliozian’dan pasaportunu ödünç alan Çeraz, 29 Aralık günü İngiltere’den ayrılmıştır. Dönüş yolunda ilk durağı Paris olan Çeraz, 30 Aralık günü şehre varmış ve burada Des Capucines Bulvarı’nda yer alan Grand Otel’de bir süre kalmaya karar vermiştir. 31 Aralık günü Doğu’daki durumu merakla takip eden bazı yerel isimlerle bir araya gelen Çeraz, 1 Ocak 1881 tarihinde ise bölgedeki Ermeni kolonisinin milliyetçi fikirlere sahip bazı üyeleri ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bunun ertesi günü ise Çeraz, önceden beri mektuplaştığı isimlerden biri olan Bayan Novikoff’tan *Rusya ve İngiltere* isimli kitabın bir kopyasını almış, aynı zamanda Fransız yayıncı Juliette Adam’a yazması için kendisinden bir tavsiye mektubu da elde etmiştir. Çeraz, J. Adam’a bir görüşme gerçekleştirmek istediğini dile getiren bir mektup kaleme almıştır ancak bu isimden aynı gün gelen cevapla Çeraz isteğinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Geceleyin Paris’ten ayrılacağını ileten Adam, bir sonraki ay Paris’e geleceğini ve kendisi ile o zaman görüşmek istediğini Çeraz’a iletmiştir. Buna cevaben Çeraz ertesi gün, İstanbul’a gecikmeden geri dönmesi gerektiğini yazmış ve kendisine Ermeni davasına sıcak bakmasını tavsiye etmiştir. Paris’te kısa bir vakit geçiren Çeraz, 3 Ocak 1881 günü arkadaşlarına bir veda ziyaretinde bulunarak Paris’ten ayrılmıştır¹⁷³.

---

¹⁷²L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Décembre 1901, s. 3-4.

¹⁷³L’*Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Decembre 1901, s. 4.

Çeraz'ın Paris'ten ayrılmasının ardından yolculuğu 4-8 Ocak günleri arasında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Romanya üzerinden devam etmiştir. Romanya'nın Yergöğü şehrinde Romen yetkilileri tarafından pasaportu incelenen Çeraz bu incelemede bir sıkıntıyla karşılaşmamış ve Romen uyruklu Balliozian olarak yoluna devam etmiştir. Çeraz 9 Ocak'ta İstanbul'a varmıştır ve gümrük incelemesinde birkaç kitabına el konulması dışında sorunsuz bir şekilde başkente gelmiştir. Şehre gelen Çeraz'ın ilk işi, ödünç aldığı pasaportu Londra'ya geri göndermek olmuştur, ardından da gelişini bildirmek üzere İngiltere Elçiliği'ne gitmiştir. Çeraz İstanbul'a varışının ertesi günü ise Lord Granville'nin kendisini gayr-i resmi olarak korumasını tavsiye ettiği İngiltere'nin mashalatgüzarı Aziz John ile bir araya gelmiştir. Uzun bir süre boyunca Ermeni Patrikhanesi'nde olmamasına rağmen, Çeraz'ın azmi, gayreti ve karşılık beklememesinden memnun kalan Nerses Varjabedian'ın bu elçinin pozisyonunu hala Genel Sekreter olarak tutması ise Çeraz'ı dönüşünde mutlu eden durumlardan birini teşkil etmiştir¹⁷⁴.

Minas Çeraz'ın İstanbul'a dönüşünün ardından eski vazifesini tekrardan icra etmesi, kendisinin 1878 ve 1880'de tanışmış olduğu İngiliz siyasetçileri ile ilişkilerine devam edebilme imkânı sunmuştur. Bu ilişkiler genellikle Çeraz'ın Ermeni Patrikhanesi'ni temsilen İngiliz devlet adamları ile yaptığı yazışmalardan oluşacaktır. Bu vesileyle Osmanlı Devleti'nin Ermeni tebaaya yönelik adımlarını İngiltere'ye bildiren Çeraz, Ermeni Patrikhanesi'ne karşı izlenen politikayı adeta raporlar halinde yetkililere göndermiştir.

1.4. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde Genel Sekreter Vazifesine Devam Etmesi ve İngiltere İle Temasları

1881 senesinin başında İstanbul'a dönen Çeraz, Patrikhane'de Genel Sekreter unvanı ile görevine devam ettiği süre zarfında genellikle Patrik ile ilgili görüşmeleri ve mektuplaşmaları yürütmüştür. Patrikhane'de yer alan arşivinin çoğunluğunun I. Dünya Savaşı esnasında Eçmiadzin Kilisesi'ne taşınması sebebiyle mektuplara İstanbul Ermeni

---

¹⁷⁴L'Arménie, "Une Mission Politique en Angleterre", 1 Décembre 1901, s. 4.

Patrikhanesi'nden ulaşılamamıştır ancak mektupların içeriği hakkında günümüzde Foreign Office'de pek çok bilgi içeren belgeler bulunmaktadır.

Çeraz'ın mektupları genel itibariyle Bab-ı Ali ve Patrikhane arasında vuku bulan olaylar bağlamında yazılmıştır. 1881 senesinde Sis Katogikosu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi arasında bir protokol ve yasanın imzalanması hakkında bir gerginlik yaşandığı; bu gerginliğin sebebinin ise Bab-ı Ali'nin Ermenilere verdiği beratın şartlarından kaynaklandığı görülmektedir. Minas Çeraz'ın bu konuyu Lord Dufferin'e ilettiği görülenler arasındadır¹⁷⁵.

Çeraz ile Lord Dufferin'in iletişimde genel itibariyle Çeraz'ın aktif bir rol aldığı görülmektedir. Özellikle Patrikhane ile Osmanlı yönetimi arasındaki problemleri İngiltere'ye bildiren Çeraz'ın böylelikle dış bir destek aradığı görülmektedir. Lord Dufferin'in Lord Granville'e 27 Ağustos 1881 tarihinde İstanbul'dan gönderdiği mektupta özellikle Ermeni cemaatinin durumu ve istekleri hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Ermeni Patriği ve Çeraz ile bir görüşme gerçekleştirdiğini mektubunda ileten bu isim, Patriğin önerilerini oldukça makul bulduğunu belirtmiş; bu sebeple uzlaşma adına kaleme aldığı bir yazıyı Patriğe okuma isteği duymuştur. Bahsi geçen bu yazı hakkında bir bilgi bulunmasa da, Lord Dufferin'in konuşmasının ardından Çeraz, belirtilen görüşlerin Ermeni halkının azami dilek ve beklentilerini doğru bir şekilde ifade ettiğini iletmiştir. Ancak burada Çeraz'ın fikirlerinde bir değişim olduğu görülmektedir. 1880 İngiltere görevi esnasında Çeraz'ın bağımsızlık/muhtariyet kazanma yönündeki fikirlerinin ılımlı bir hal aldığı görülmektedir. Bu durumun bir diğer sebebi ise Patrikhane bünyesinde resmi bir vazifede bulunmasının getirileri de olabilirdi. Çeraz *“Aramızda özerklikten bahseden aşırı ve akli bir karış havada insanlar ve Ermeni ayinine verilecek özerklikten ve özel sivil ayrıcalıklardan bahsedenler var; fakat şimdi bunların hayal olduğunu anlıyoruz.”* sözlerini söyleyerek önceki fikirlerine karşın ilginç bir çıkış yapmıştır. *“Patrik Hazretleri bu tür aşırı tutkuların yatağı olan Van'a, öğütler vermek ve arkadaşlarımızın beklentilerini ılımlaştırmak için tanınan*

---

¹⁷⁵ F.O. 424/123, The Earl of Dufferin to Earl Granville, No. 225, *Further Correspondence Respecting Administrative Reforms in the Asiatic Provinces of Turkey*, Confidential Print: Middle East, May 1882.

ihtiyatlı bir piskopos gönderdi.” sözleriyle konuşmasına devam eden Çeraz, bu şekilde Lord Dufferin’i epeyce şaşırtmıştır¹⁷⁶.

Minas Çeraz, Lord Dufferin ile görüşmesinden kısa bir süre sonra tekrardan kendisi ile temasa geçmiştir. 9 Eylül 1881 tarihinde Lord Dufferin’i bilgilendiren Çeraz, kendisinden bir ricada bulunmuştur. II. Abdülhamid’in huzuruna çıkma niyetinde olan Çeraz, bu isteğin kabul edilmesi adına Lord Dufferin’e aracı olmasını arzuladığını ifade etmiştir. Bu durumun ardından Çeraz, Patriğin bazı isteklerini tekrardan lorda iletmış ve gizli bir belgeyi de kendisine teslim etmiştir¹⁷⁷. İki taraf arasında gerçekleşen iletişimin sonucu olarak Osmanlı Devleti içinde yaşanan bir meselenin bir dış meseleye dönüştürüldüğü yorumuna elde edilen belgeler doğrultusunda ulaşabileceği görülmektedir. Nitekim bu konu ile ilgili bazı örnekleri Minas Çeraz’ın aynı sene içinde Foreign Office ile farklı konularda gerçekleştirdiği temaslarda da rastlayabilmekteyiz.

Lord Dufferin’in 19 Aralık 1881 tarihinde Lord Granville’e gönderdiği gizli mektuptan anlaşıldığı üzere Çeraz, Ermeni Patriği’nin Bab-ı Ali’ye sunacağı şikâyetlerini kendisine bir rapor halinde gönderdiği bilinmektedir. Dokuz maddeden oluşan bu şikâyet listesi pek çok farklı meseleye ilişkin oluşturulmuştur. Söz konusu raporun şikâyet maddeleri aşağıda verilmiştir:

1. *Bab-ı Ali’nin, Patrikhane ve Ermeni Kilisesi’nin haklarına aykırı bir şekilde beratı Sis Katogikosu’na teslim etmesi,*
2. *Bab-ı Ali’nin, Ermenilerin YedikuleHastanesi’nde yüzlerce hastaya vermek üzere Sultanlık tarafından verilen ekmek ve et oranını kaldırması*
3. *Bab-ı Ali’nin ne yarguladığı ne de piskoposluklarına gönderdiği Papaz Krikoris, Papaz Eznik, Papaz Hoosep, Bulanık rahibi ve yardımcını İstanbul’a göndermesi,*
4. *Bab-ı Ali’nin, Türkiye Ermenilerinin başrahibi olmuş Van’ın Başpiskoposu Kırımyan’ı İstanbul’a çağırmakta ısrar etmesi*
5. *Bab-ı Ali’nin hem İstanbul’daki hem de vilayetlerdeki imtiyazları ve Patrikhane Patriği’nin yetkilerini kademeli olarak azaltmayı amaçlaması*
6. *Bab-ı Ali’nin, Patrikhane’nin ve milletin sadakatinden haksız yere şüphelenmesi*

---

¹⁷⁶ F.O. 424/123, The Earl of Dufferin to Earl Granville, No.88, *Further Correspondence Respecting Administrative Reforms in the Asiatic Provinces of Turkey*, Confidential Print: Middle East, May 1882.

¹⁷⁷ F.O. 424/123, The Earl of Dufferin to Earl Granville, No. 111, *Further Correspondence Respecting Administrative Reforms in the Asiatic Provinces of Turkey*, Confidential Print: Middle East, May 1882.

7. Bab-ı Ali'nin vilayet makamlarına talimat vermekle yükümlü olan komiteleri ertelemelerini ve ihtiyaç duydukları kilise ve okulların bakımı için fon toplamalarını ve bu katkılar için verilen makbuzları durdurmalarını emretmesi,
8. Bab-ı Ali'nin, Ermeni tarihinin, resimlerinin ve şarkılarının basılmasını kesinlikle yasaklaması ve aile babası olan talihsiz bir mahkumun ölümüne yol açması,
9. Bab-ı Ali'nin, Patrik'in kendisine söz konusu şikâyetlerin giderilmesi için sözlü ve yazılı olarak yaptığı pek çok iddiayı dikkate almak istememesi¹⁷⁸.

Yukarıda verilen şikâyet listesinden anlaşıldığı üzere İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Osmanlı yönetimi ile yaşadığı sorunların Lord Dufferin'e iletilmesi vesilesiyle 1878'de ortaya çıkan Ermeni sorununun bir dış mesele haline geldiği görülmektedir. Çeraz'ın bu yazışmaları yürütmesi ile Londra'daki bağlantıları devam ettirilmiştir. Aynı zamanda İstanbul Ermeni Patrikhanesi Çeraz aracılığı gerçekleştirdiği bu hamleler ile Avrupalı güçlerden birini desteğini kazanmaya çalışmıştır.

Ermeni davasına yönelik faaliyetlerine İstanbul Ermeni Patrikhanesi bünyesinde başlayan Minas Çeraz, Berlin Kongresi öncesinde Patrikhane heyetinde bulunması vesilesiyle Avrupa'da tanınmaya başlamıştı. İtalya, Fransa ve İngiltere'de siyasi ziyaretlerde bulunan Çeraz, Osmanlı Ermenilerinin mevcut durumlarının iyileştirilmesi ve kendilerine vaad edilen reformların hayata geçirilmesi için adımlarını atmıştır. Bu faaliyetlerinin öğrenilmesi için Berlin Kongresi dönüşünde *Hayastan yev İtalia* isimli eserini kaleme alan Çeraz, yayın faaliyetleri ile meselenin aydınlanmasına katkıda bulunmayı istemiştir. Çeraz'ın bu yollarla artmaya başlayan bu tanınırlığı Osmanlı Devleti içinde de artmış ve Bab-ı Ali'nin dikkatini çekmiştir. Bu sebeple kısa bir süre sonra Çeraz'ın faaliyetlerinin mercek altına alındığı görülecektir. Minas Çeraz'ın bir müddet Patriklik Genel Sekreterliği vazifesini üstlenmesinin ardından yeni açılan Getronakan Ermeni Lisesi'nde müdürlük vazifesine getirilecektir. Bu okuldaki görevini bırakmasının müteakibinde Çeraz hayatının kalanını Ermeni meselesine adamaya karar verecek ve yurtdışında faaliyetlerde bulunacaktır. Söz konusu faaliyetler gerek Bab-ı

---

¹⁷⁸ F.O. 424/123, List of Grievances of Armenian Patriarch Communicated to the Earl of Dufferin by M. Tcheraz, No. 232, *Further Correspondence Respecting Administrative Reforms in the Asiatic Provinces of Turkey*, Confidential Print: Middle East, May 1882.

Ali'nin gerekse Avrupalı güçlerin dikkatini Çeraz'a yöneltmesini sağlayan asıl husus olacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM: MİNAS ÇERAZ'IN BİREYSEL FAALİYETLERİ

2.1. Getronakan Ermeni Lisesi'nde Müdürlük Vazifesi

Minas Çeraz 1878-1886 seneleri arasında Ermeni Patrikhanesi bünyesinde Genel Sekreter unvanı ile görev almıştı. Bir sivil olan Çeraz'ın ruhani zümre arasındaki bu görevini sona erdiren şey, kariyerine öğretmen olarak devam etmeye karar vermesi oldu. Çeraz'ın bu kararı vermesine vesile olan şey ise bugün Karaköy'de bulunan Getronakan Ermeni Lisesi'nin açılması olmuştur.

Tarihi oldukça eskiye dayanan Getronakan Ermeni Lisesi'nin açılmasına 1864 senesinde Patrik Bogos Taktakyan döneminde karar verilmiştir. Galata Ermeni Kilisesi'ne 1864 senesinde gönderdiği bir mektupta, kilisenin yakınındaki Amenapırgıç Mektebi'nin merkezi bir okul haline getirilmesini öneren Taktakyan, bu durumun sebebini ise taşradan İstanbul'a gelen öğrencilerin eğitim ihtiyaçlarının daha iyi karşılanması şeklinde açıklamıştır. Mevzubahis durum üzerine hemen bir girişim yapılsa da 1872 senesinde Çeraz'ın yakınlarından bir isim olan İstevan Papazyan'ın attığı adımla yeni bir bina planının hazırlandığı görülmektedir. Papazyan'ın planına göre mevcut okul, ilköğretim ve yükseköğretim olmak üzere iki kademedede eğitim verecekti; hatta bu plana göre yeni okulda Ermeni okullarında hizmet vermek üzere öğretmenler yetiştirilecekti. Her ne kadar kurulması düşünülen okul hakkındaki planlar yapılsa da, dönemin cismani meclis başkanının hâlihazırdaki plana destek olmaması işin sürüncemede kalmasına sebep oldu¹⁷⁹. Bu nedenle söz konusu lisenin açılışı uzun bir süre gündeme gelmedi.

Patrik Taktakyan'ın görev süresinin bitmesinin ardından yerini alan halefleri Kakmacıyan ve Kırmıyan döneminde Ermeni lisesinin açılması hakkında bir girişim olmadı. Ancak bu makama Nerses Varjabedyan'ın geçmesiyle durumun değiştiği görülmektedir. 1878 senesinde mektebin binasının yapım süreci tekrardan başlamıştır. Dönemin zenginlerinden olan sarraf H. Kapamacıyan'ın okul için beş yüz altın bağışta bulunması ile yapımın hızlandığı anlaşılmaktadır. Ancak okulun yapımı yeterli miktarda

---

¹⁷⁹ Kevork Pamukciyan, "Getronakan Lisesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, C: 11, S: 172, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 7017.

para olmaması sebebiyle istenilen hızda ilerleyememiştir¹⁸⁰. 1882 senesinde Ermeni lisesinin yapımının bitmesi için Patrik Varjabedyan yeni bir girişimde bulunmuştur. 16 Aralık 1882’de döneminin önde gelen Ermenilerini Patrikhane’ye davet ederek bağış toplayan Varjabedyan, bu etkinlik sonucunda patrikhanenin onarımı ve okulun yapımı adına ilk günden 1450 lira toplanmıştır¹⁸¹. Ancak Varjabedyan’ın 26 Ekim 1884 tarihinde vefat etmesi üzerine bu girişiminin bir sonuca ulaştırılması gerektiği düşünülmüştür. Böylece Nerses Varjabedyan adına bir cemiyet kurulmuş ve cemiyetin faaliyetleri sonucunda Getronakan Ermeni Okulu’nun ilk mütevelli heyeti oluşturulmuştur¹⁸².

Okulun açılması için çalışmalar devam ederken Galata’da çıkan bir yangından dolayı bölgedeki Ermeni kilisesine ait bazı gayrimenkullerin yandığı bilinmektedir. Oluşan zarara karşılık sigortadan 1300 altın alınması neticesinde 1886 senesinde yeni mektebin binasının yapımı neredeyse bitmiştir¹⁸³. Nerses Varjabedyan adına kurulan mevzubahis cemiyetin çalışmaları sonucunda Galata Kilisesi’nin yakınındaki bir binada 1886 senesinde *Merkezi* anlamına gelen Getronakan Ermeni Lisesi açılmıştır. Minas Çeraz bu yeni lisenin ilk üç senesinde müdürlük vazifesini icra etmekle beraber, okulun müfredatını da hazırlamıştır¹⁸⁴. Çeraz’ın müdürlük yıllarında öğretmen kadrosunda Tovmas Terziyan, Yeghia Demircibaşıyan gibi isimler de yer almıştır. Çeraz’ın bu lisedeki görev süresi kısa sürse de yöneticilik yıllarında, ileride önemli isimler haline gelen pek çok Ermeni’nin yetiştirildiği görülmektedir. Bu isimlerin başında yazar Yerukhan ve Arşak Çobanyan gelmektedir¹⁸⁵.

Çeraz okuldaki görevi esansında belli aralıklarla Fransa ve Rusya ile Osmanlı coğrafyasında geziler yapmıştı. Hem siyasi hem de eğitsel faaliyetlerini sürdüren Çeraz, enerjisini ve hayatını davasına adanması arzusu ile gönüllü bir şekilde 1889 senesinde

---

¹⁸⁰ Pamukciyan, “Getronakan Lisesi”, s. 7017.

¹⁸¹ Özel Getronagan Ermeni Lisesi, “Tarihçe”, Erişim Tarihi: 22 Ocak 2020, <http://www.getronagan.k12.tr/tr/kurumsal/tarihce> .

¹⁸² Pamukciyan, “Getronakan Lisesi”,s. 7017.

¹⁸³Pamukciyan, “Getronakan Lisesi”, s. 7017.

¹⁸⁴ Kevork A. Sarafian, *History of Education in Armenia*, Press of The La Verne Leader, California, 1930, s. 228-229.

¹⁸⁵*The Heritage of Armenian Literature, Vol. III*, Ed. Agop J. Hacikyan, Wayne State University, Detroit, 2005, s. 658, 682.

müdürlük vazifesinden ayrılmak istemişti¹⁸⁶. Ancak kuruluşundan beri pek çok emeğinin bulunduğu bu okulu bir anda bırakmak istemeyen Çeraz, okulun yeni müdürü olarak seçilen İsviçreli William Philipin'e birkaç hafta boyunca rehberlik etmiş, daha sonra vazifesinden ayrılmıştı. Çeraz'ın liseden ayrılması ve okula Avrupalı bir müdür atanması sonucunda Getronakan Lisesi'nde bir isyan havası oluşmuş bununla birlikte birçok aksaklık görülse de Çeraz vazifesine geri dönmemiştir¹⁸⁷.

Çeraz Getronakan Ermeni Lisesi'nde kısa bir süre müdürlük vazifesini icra etmiş olsa da, bu okulun kendisine pek çok artı kazandırdığı bilinmektedir. Öncelikle okulun kurucu eğitimcisi olmak ve müfredatı belirlemek Çeraz'ın ileriki dönemde King's Collage'daki eğitim kariyeri için büyük bir kolaylık sağlayacaktır. Aynı zamanda Çeraz'ın bazı öğrencileri ile irtibatı kesmediği de ilerleyen yıllarda görülecektir. Örneğin Çeraz'ın öğrencilerinden biri olan Arşak Çobanyan'ın kendisiyle her zaman iletişim halinde olduğu görülmektedir. Minas Çeraz'ın vefatından birkaç sene önce bile Çeraz adına Marsilya'da yapılacak olan kutlamalara katılan A. Çobanyan, Çeraz ile öğrencileri arasında olan iletişimi gösteren en önemli kişilerden biridir.

Müdürlük vazifesini bırakmasının ardından Minas Çeraz, hayatının farklı bir aşamasına geçecektir. Bu aşamayı Çeraz'ın Ermeni davası adına aktif bir çalışma yürütmesi oluşturmuştur. Berlin Kongresi evvelinde yapılan ziyaretler sonucunda pek çok devlet adamı ile tanışma fırsatı bulan Çeraz, ardından 1880 senesinde İngiltere'ye Özel Elçi olarak gitmesi ile pek çok bağlantı elde etmişti. Bu tecrübeleri sayesinde Çeraz yurtdışına çıkma kararı almıştır.

2.2.Yurtdışındaki Faaliyetleri

Hayatının otuz sekiz yılın Osmanlı Devleti'nde geçiren Minas Çeraz, Ermeni tebaanın mevcut durumunun iyileştirilmesi ve idari haklar kazanabilmeleri için asıl faaliyetlerini yurtdışında gerçekleştirmesi gerektiğini anlamıştır. Bu sebeple öncelikle Ermeni milletini yakından tanıyan devletlere gitmesini gerektiğini bilen Çeraz, İngiltere'ye gitme kararı almıştır. II. Abdülhamid yönetimine karşı menfi tutumlar sergilenen bu isim,

---

¹⁸⁶Sarafian, *History of Education in Armenia*, s. 228-229; Marshall, "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", s. 242.

¹⁸⁷ Özel Getronakan Ermeni Lisesi, www.getronagan.k12.tr/tr/kurumsal/tarihce .

Osmanlı Devleti'ni gizli bir şekilde terk ederek, İngiltere'ye iltica etme niyetine girmiştir. Bunun sebeple Çeraz, 1880 senesindeki görevinde bağlantı kurduğu isimlerle tekrardan iletişime geçmiş ve Londra'ya gidebilmiştir.

İngiltere'de bir müddet kalan Çeraz'ın Ermeni meselesini diğer Avrupa ülkelerine de tanıttığı bilinmektedir. Çeraz, aşağıda da bahsedileceği üzere Fransa ve Hollanda'ya giderek davasını savunacaktır. Tanınırlığının artmasının ardından Çeraz'ın Amerika'ya gittiği ve burada çeşitli konferanslar verdiği görülecektir.

Minas Çeraz'ın Avrupa'da ve Amerika'da tanınır bir isim haline gelmesinin asıl sebebinin, verdiği konferanslar ve gerçekleştirdiği basın-yayın faaliyetleri olduğu bilinmektedir. "*Ermeniler, dilleri, tarihleri ve kültürleri*" başlığı ile verdiği konferanslar neticesinde gerek basın gerekse kamuoyu tarafından tanınır hale gelen Çeraz, daha sonra görüşlerini "*L'Arménie/Armenia*" isimli bir dergi çıkartarak açık bir şekilde ifade edecektir. Aynı zamanda Çeraz Uluslararası Oryantalistler Kongresi, Chicago Dinler Parlamentosu ve Lahey Barış Konferansı gibi çeşitli platformlara da temsilci olarak katılarak davası yolunda bahsedileceği üzere önemli adımlar atacaktır.

2.2.1. İngiltere'deki Faaliyetleri (1890-1893)

1878 Berlin Kongresi öncesinde Avrupa devletlerinin başkentlerini ziyaret eden Ermeni delegasyonunda olan Çeraz, gerek bu heyetle yaptığı ziyaretler gerekse kongre esnasında edindiği tecrübe ile dünya siyasetçileri ve siyasetini tanıma fırsatı bulmuştu. Bu ilk tecrübe ve ardından yaptığı İngiltere ziyareti Çeraz'ın Avrupa ülkelerine giderek Ermeni meselesini tanıtmaya konusunda adım atmasının en önemli sebebiydi. Bu yolda öncelikle 1889 senesinde gizlice İngiltere'ye giden Minas Çeraz Londra'ya yerleşmişti. Gerek Patrikhanesi'ndeki görevi gerekse 1880'deki İngiltere'deki ziyareti esnasında temas kurduğu çeşitli isimler ve İngiliz hükümetinin desteğini alan Çeraz, ülkenin en prestijli üniversitelerinden bir olan King's College'da profesör olma imkânı elde etti. Çeraz bu imkânı tanınan bir oryantalist olan Max Müller'in kendisini Ermeni dili kürsüsünü kurması adına teşvik etmesi neticesinde elde etti¹⁸⁸.

---

¹⁸⁸ Marshall, "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", s. 242.

Öğretmenlik tecrübesi olan Çeraz, 1890 yılında Ermeni dili kürsüsünü kurabilmişti. Ancak King's College'da iki yıl sonra, 1892 senesinde ders vermeye başlayabildi. Üniversitenin 1892-93 akademik yılına ait programda Ermeni dilinde eğitim veren tek kişi Minas Çeraz idi¹⁸⁹. 1895 senesindeki ders programında da Çince, Arapça, Farsça, Yunanca, Japonca, Rusça ve Türkçe gibi dil derslerinin yanısıra Ermenice dil dersini kürsüdeki tek hoca olarak Çeraz vermeye devam etti¹⁹⁰. Söz konusu durum üniversitenin 1897, 1898 ve 1899 yıllarına ait akademik programlarda da görülmektedir¹⁹¹.

Minas Çeraz'ın King's College'da bir akademisyen olarak görev almasının, tanınırlığını ve güvenilirliğini arttırdığı görülmektedir. Bu vesileyle Çeraz, dönemin İngiliz gazetelerinde *Profesör Çeraz* olarak anılmaya başlamıştır. Bu tanınırlığın Çeraz için bir diğer avantajı ise çeşitli ülkelerde Ermeniler hakkında rahat bir şekilde konferanslar verebilmesi olmuştur. Özellikle İngiltere, Fransa, Hollanda, Belçika gibi Avrupa ülkelerinde ve ardından Amerika'da bu konferansları gerçekleştirebilmiştir. Çeraz'ın bu konferanslarının aynı eksende devam ettiği görülmektedir¹⁹².

Minas Çeraz, Ermeni dili kürsüsünü kurmasını müteakip *L'Arménie* isimli Londra merkezli dergisini yayın hayatına başlatmıştır. Eğitimci kimliğinin yanına eklediği dergiciliği sayesinde İngiltere'de tanınırlığı daha da arttı. Özellikle de meslektaşları tarafından destek gören Çeraz zaman zaman farklı gazetelerde yayınlattığı mektuplar ile İngiliz siyasilerini Ermeni meselesi lehine kazanmaya çaba gösterdi. Mesela *Bay Gladstone ve Ermeniler* başlığı ile yayınlattığı mektubu İstanbul'da dahi yankı uyandırmıştı. Ermeni davasının büyük destekçilerinden James Bryce'in böyle bir

---

¹⁸⁹Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, *Education Department: Reports from University Colleges Participating, In Accordance with the Treasury Minute Dated 1st July 1899, in the Grant of £15,000 Made by Parliament for "University Colleges in Great Britain"*, London, 1894, s. 136.

¹⁹⁰Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, *Education Department: Reports from University Colleges Participating in the Grant of £15,000 Made by Parliament for "University Colleges in Great Britain"*, London, 1896, s. 135.

¹⁹¹ Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, *Education Department, Reports from University Colleges*, London, 1898, s. 169 ; Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, *Education Department, Reports from University Colleges*, London, 1899, s. 183. ;Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, *Board of Education, Reports from University Collages*, London, 1900, s. 193.

¹⁹² Genellikle "*Ermeniler, Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*" başlığı ile verdiği konferansların detayları için bkz. Bölüm 3.2.6.

mektubu kaleme alması yönünde telkinleri olduğunu ifade eden Çeraz, mektubunda Varak Manastırı ve Toprakkale Kilisesi gibi Ermenilerin bazı dini müesseselerine Müslüman ahalinin çeşitli saldırılar düzenlediklerini iddia etmiştir. Hristiyanlıklarına vurgu yaptığı ve talihsiz Osmanlı Ermenileri dediği soydaşları için Gladstone'dan himaye talep eden Çeraz, Ermenilerin dini yapıları ve ailelerinin onurlarını korumak adına silahlanmaya başladıklarını da Gladstone'a hatırlatmıştır¹⁹³. Söz konusu mektubun basında geniş yankı uyandırması üzerine Gladstone da Çeraz'a kısa bir cevap vermiştir. Öncelikle Ermenilere yönelik müsbet hislerini ifade eden Gladstone, Çeraz'a hitaben İngiltere'nin o ana kadar Osmanlı'ya verdiği desteğin iyileşme yönünde beklenenin tersine büyük bir hayal kırıklığı yarattığını, Osmanlı'nın gelişme sergilemek şöyle dursun daha da kötüye gittiğini ifade etmiştir¹⁹⁴. Şüphesiz İngiltere'de Gladstone gibi çok önemli bir siyasi figürün böyle bir açıklama yapmasında Minas Çeraz'ın çabalarının rolü vardı.

Londra'daki ilk aylarında Çeraz yalnızca İngiliz siyasilere değil, farklı devletlerin yöneticilerine hitaben ettiği mektuplar kaleme almıştır. Bunlardan biri de Londra'daki Ermeni komitesine mensup olan G. Hagopyan ve Manchester Ermenilerinin rahibi olan S. Baronyan'ın imzalarının bulunduğu ve Almanya İmparatoru II. William'a hitaben kaleme alınan açık mektuptu. 10 Ekim 1890 tarihinde *Daily News* gazetesinde yayımlanan mektubunda Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin yaşadığı illerde ihtiyaç duyulan iyileştirmelerin ve reformların yapılması, Çerkezlere ve Kürtlere karşı yerel ahalinin güvenliğinin sağlanması gibi birtakım taahhütlerin garanti edildiği ancak Bab-ı Ali'nin bu konuda hiçbir girişimde bulunmadığını belirten Çeraz, İngiltere'deki Ermeniler olarak mevcut durumdan doğan rahatsızlıklarını dile getirmiştir. İçlerinde Almanya'nın da bulunduğu imzacı güçlerin söz konusu maddenin hayata geçirilmesi adına bir adım atmadığını ifade eden Çeraz, *Ermenistan* olarak adlandırdığı coğrafyada yozlaşmış bir yönetim ve halk arasında büyük bir huzursuzluğun bulunduğunu iddia etmiştir. Yakın zamanda Gladstone tarafından bir cevap almış olsa da Çeraz, İngiltere'nin de mevzubahis durum hakkında bir adım atmadığını; bu sebeple Ermeni

---

¹⁹³ BOA, HR. SFR. 3, 363/49, lef. 2.

¹⁹⁴ *Journal des Débats Politiques et Littéraires*, "Etranger", 17 Septembre 1890, s. 2; *Journal des Villes et des Campagnes*, "Etranger", 18 Septembre 1890, s. 2; *La Justice*, "L'Arménie et M. Gladstone", 22 Septembre 1890, s. 2; *Le Rappel*, "Lettre de M. Gladstone", 18 Septembre 1890, s. 3.

sorununun sert ve sağlam bir temele oturtulabilmesi için Almanya'ya ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir¹⁹⁵.

Ermeni kürsüsünde Profesör unvanıyla eğitim vermeye devam eden Çeraz'ın, siyasileri etkilemeye yönelik faaliyetleri haricinde çeşitli kuruluşlara üye olduğu bunun da gerek kendi tanınırlığı gerekse Ermeni davasına hizmet ettiğini söyleyebiliriz. Örneğin 1891'de Folklor Topluluğu, 1892'de ise Asya Kraliyet Topluluğu'na üye olarak seçilmiştir. Adı geçen topluluklara Çeraz'ın seçilmesi bilimsel İngiliz dergilerine Ermeni isminin girebilmesini sağlamıştır. Folklor Topluluğu'nda Çeraz'ın okuduğu Ermeni hikâyeleri, İngilizler tarafından İrlanda halk masallarına benzetilmiş; Kraliyet Asya Topluluğu'nda ise Saiant-Nova başta olmak üzere Ermeni yazarların İngilizlerce tanınmasına vesile olmuştur. Bilakis Çeraz'ın Saiant-Nova ve onun en iyi dört baskısının Fransızca çevirileri üzerine yaptığı konuşma topluluğun yıllık kitabında bile yer almıştır¹⁹⁶.

İngiltere'deki tanınırlığı gün geçtikçe artan Çeraz 1892 senesinde Londra'da toplanan Uluslararası Oryantalistler Kongresi'ne katılmıştır. Ünlü oryantalist ve filolog Max Müller ve yine ünlü birer filolog olan Profesör Bühler ve Angelo de Gubernatis gibi önemli isimlerle bir araya gelen Çeraz, *Ermenistan temsilcisi* olarak yerini almıştır¹⁹⁷. Çeraz bu kongrede Ermeni mitolojisine ait ayrıntılı bir çalışma da sunmuştur. Bu çalışmada antik ve modern Ermenilerin dinlerinin ortak paydada birleştirildiği bilinmektedir¹⁹⁸.

Çeraz'ın İngiltere'de bulunduğu süre zarfında devlet adamları ile eski bağlantılarını sıkı tutup yeni kişilerle bağlantılar kurmaya devam ettiğini görüyoruz. Örneğin 11 Ekim 1892 tarihinde Rosebery Kontu olarak da bilinen Philip Primrose'a bir mektup göndererek kendisini Osmanlı sınırlarındaki Ermeni halkı hakkında bilgilendirmiştir. Zeytun'da çıkan olayların ardından birkaç Ermeni ruhaninin tutuklandığını, bu kişilerin serbest bırakılması veya yargılamalarının İstanbul'da yapılmasını arzuladıklarını

---

¹⁹⁵ BOA, HR. SFR. 3, 363/55, lef. 2.

¹⁹⁶Alboyacıyan, *Minas Çeraz Er Keankı Ei Gordzi*, s. 274.

¹⁹⁷*Le Figaro*, "Le Congres des Orientalistes", 21 Septembre 1892, s. 5.

¹⁹⁸ Çeraz'ın Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde verdiği konuşma hakkında detaylı bilgi alabilmek için bkz. *Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists*, Vol. II, Ed. E. Delmar Morgan, Committee of the Congress, London, 1893, s. 822-845.

belirten Çeraz, mesele hakkında Primrose'un yardımını talep etmiştir. Tutuklu olan ruhanilerin konu hakkında bir İngiliz ve Fransız'dan oluşan komisyon oluşturulmasını talep ettiklerini bildiren Çeraz; Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Kıbrıs Konvansiyonu çerçevesinde İngiltere'nin Ermenilerin sorunlarının çözülmesi konusunda adım atması için kendisinden yardım talebinde bulunmuştur¹⁹⁹.

Çeraz'ın İngiltere'de iletişim halinde olduğu isimlerden bir tanesi de Lord Rosebery olmuştur. Ermeni meselesinin tarihini bilen bu isme bir mektup gönderen Çeraz, Osmanlı Ermenilerinin aynı diğer halklar gibi haklarına kavuşmak istediklerini iletmiştir. Karadağ ve Yunanistan'ın bu sayede bağımsızlıklarını kazandığını hatırlatan Çeraz, 7 Eylül 1880 tarihinde Osmanlı'ya gönderilen ortak notadan beri farklı bir adım atılmasını belediklerini ifade etmiştir. Öte yandan Çeraz diplomatik bir destek aradığı bu mektupta ilginç ifadeler de yer vermiştir. Son Osmanlı-Rus Harbi'nin ilanından önce Ermenilerin çok acı çektiğini belirten Çeraz, bunun "*Ermenistan Hristiyanları*" için bir *kan vaftizi* olduğunu ifade etmiştir²⁰⁰. Çeraz'ın İngiliz devletadamlarına gönderdiği çoğu mektupta, yukarıda verilen pek çok keskin ve iddialı ifadeleri göze çarpmaktadır. Hatta Çeraz'ın bu ifadeleri sadece mektuplarında değil, verdiği konferanslarında da kullandığı görülmektedir.

Çeraz Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yaşadığı vilayetlerle ilgili çeşitli iddiaları Lord Rosebery'e iletmeye uzun bir süre devam etmiştir. Söz konusu iddialardan biri Zeytun bölgesi başta olmak üzere Maraş, Antep, Kilis ve Halep'te servet sahibi olan veyahut halk üzerinde etkili olan Ermenilere zulümler yapıldığı yönündeydi. Mevzubahis zulümleri bölgede bulunan Arif Paşa'nın yaptığını; Zeytun'daki tutukluların yarı çıplak bir şekilde esaret altında tutulduğunu; hatta bu tutuklulara kıyafet dikmeyi teklif eden üç Ermeni terzinin de hapse atıldığını iddia eden Çeraz, bazı Ermenilerin ise ihtilalci olma iddiasıyla tutuklandıklarını ifade etmiştir. Bu iddialarının ardından Çeraz, İngiltere'nin Kilikya bölgesinde işlenen bu zulümlere son vermesini ümit ettiğini dile getirerek mektubunu sona erdirmiştir²⁰¹.

---

¹⁹⁹ F.O. 424/172, M. Minasse Tchéraz to the Earl of Rosebery, No. 87, *Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey*, Confidential Print: Middle East, 1893,s. 66.

²⁰⁰ F.O. 424/172,M. Minasse Tchéraz to the Earl of Rosebery, No. 90, *Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey*, s. 67.

²⁰¹ F.O. 424/172, Minasse Tchéraz to the Earl of Rosebery, No. 109, *Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey*, s. 87.

Çeraz'ın Ermeni meselesi bağlamında İngiltere'de yürüttüğü politika Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmiştir. Hariciye Nezareti'ne 11 Nisan 1892 tarihinde gönderdiği yazıda Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin durumu hakkında Çeraz tarafından ortaya atılan iddiaların bulunduğu raporların İngiliz parlamentosunda tartışıldığını ileten Londra Büyükelçisi, bu konu hakkında milletvekili Leveson-Gower'in teklifi üzerine bir karar alındığını iletmiştir. Mecliste verilen kararda “*Anadolu’da herhangi bir ıslahat çalışmasının görülmediğinin, Osmanlı alaylarına Kürt askerlerinin alınmasının ve Hristiyan ve yabancı okulların zulüm ve yolsuzluklarla tehdit edilmesinin endişe verici durumlar oluşturduğunun*” kabul edildiği ifadesine yer verilmiştir. Osmanlı bürokrasisi tarafından bu kararın yanlış bir şekilde yorumlandığının ve kararın gerçekleri ifade etmediğinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır²⁰². İngiliz ve Türk devletadamlarının görüşleri her ne kadar farklı olsa da bu karar ve Ermenilerle ilgili durum yabancı basına da yansımıştır. İngiliz milletvekillerinden Aganoor ve Charles Hancock’un İngiliz meclis üyelerine II. Abdülhamid üzerine baskı yapılmasına yönelik düşünceleri basında yer almıştır. Aynı zamanda bu milletvekilleri Osmanlı hükümetinin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmaması, Kürtlerin eylemleri ve Avrupa okullarının işleyişiyle ilgili ciddi açıklamalar yapması gerektiği ifade etmiştir²⁰³.

Güncel haberlerle birlikte Ermeni sorununu İngiliz parlamentosuna taşımak adına Çeraz'ın bazı milletvekilleriyle temasta bulunduğu görülmektedir. Örneğin Van'da Kürt ve Ermenilerin birbirlerine saldırması sonucunda basında birtakım haberler çıkmıştı. Bu haberler doğrultusunda Çeraz, Milletvekili Stewenson'a bir mektup göndererek, Van Valisi Bahri Paşa'nın davranışlarını mecliste kınamasını rica etmiştir. Bu rica doğrultusunda Stewenson, Dışişleri Bakanlığı Devlet Müsteşarı ile iletişime geçmiştir. Bu şekilde Stewenson İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'nin yakın zamanda Ermenilerin durumuyla ilgili bir bilgi alıp almadığını öğrenmeye çalışmış ve elde edeceği bilgilere göre bir rota çizmeye karar vermiştir²⁰⁴.

---

²⁰² T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1891-1893) II*, Ankara, 2004, s. 13.

²⁰³ *Le Rappel*, “La Réunion Au Palais de Westminster”, 15 Mai 1892, s. 2.

²⁰⁴ *Le Yıldız*, “Les Persécutions en Arménie”, 11 Mars 1893, s. 4.

Çeraz'ın İngiliz parlamentosunda Ermeniler hakkında alınan kararları müteakip bir süreliğine siyasi faaliyetler bağlamında durgunlaştığı görülmektedir. Bu süre içinde Çeraz, daha çok konferanslar vererek Ermeni davasına destek sağlama çabası içerisinde olmuştur. Mesela 8 Nisan 1893 tarihinde “*Ermeniler: Ülkeleri, Irkları ve Dinleri*” konulu konferansını Great Ormond Caddesi'nde yer alan bir kolejde veren Çeraz, önceki konferanslarında yaptığı gibi burada da benzer bilgileri paylaşmıştır. Konuşmasında öncelikle Ermeni ırkının ortaya çıktığı coğrafyadan bahseden Çeraz, özellikle Ermeni halkı büyük önem arz eden Ağrı Dağı ve çevresi hakkında izleyicileri bilgilendirmiştir. Ardından Ermenilerin Müslüman halkların egemenliği altına girdiğinden bahseden Çeraz, Ermeni dili ve edebiyatını masaya yatırmıştır. Müteakiben İngiliz halkı ile bir bağlantı kurabilmek adına, İngiliz edebiyatının önemli isimleri olan Shakespeare, Young, Byron, Scott ve Dickens gibi yazarların eserlerinin çevirilerinin de Ermeniler arasında yaygın olduğunu konferansının sonunda ifade etmiştir²⁰⁵.

Minas Çeraz İngiltere'de kaldığı yaklaşık iki yıl içinde gerek eğitim gerekse Ermeni davasına yönelik faaliyetlerine aralıksız bir şekilde devam etmiştir. Bir yandan konferanslar verirken bir yandan da İngiliz devletadamları ile görüşmeye devam eden Çeraz, Ermeni halkının durumuyla ilgili iddialarını aktarmayı sürdürmüştür. Mevzubahis durumu Çeraz'ın 18 Nisan 1893 tarihinde Vere Bahçeleri'nden Lord Rosebery'e gönderdiği mektuptan anlamaktayız. Erzurum, Van, Bitlis, Zeytun, Arapgir, Harput, Merzifon, Kayseri, Amasya ve Yozgat gibi bölgelerde Ermeni halkının kanının akıtıldığını iddia eden Çeraz, bu sorunun çözülmesi adına halkının uluslararası bir adım atılmasını beklediğini iletmiştir. Aynı zamanda Çeraz, bahsedilen bölgelerde bulunan Ermenilerin kendilerini Müslümanların saldırılarından koruyamadıklarını iddia etmiştir. Çeraz'a göre iddia edilen durumun temel sebebi Paris ve Berlin Antlaşmalarında verilen taahhüdlere yerine getirilmemesiydi. Açık bir şekilde adeta bir sitem mektubu olan bu yazıda, Berlin Antlaşması'nın 62. maddesine de atıfta bulunan Çeraz, antlaşmada özgürlüğün herkesçe güvence altına alındığını hatırlatma gereği duyduğunu mektubunda belirtmiştir²⁰⁶. Minas Çeraz'ın bu denli bir şekilde Lord Rosebery ile temas

---

²⁰⁵*Leeds Mercury*, “The Armenians and Their Country”, 10 April 1893, s. 2.

²⁰⁶F.O. 424/175, M. Tcheraz to the Earl of Rosebery, No. 46, *Further Correspondence Respecting Asiatic Turkey*, Confidential Print: Middle East, 1894, s. 50.

halinde bulunması bir süre sonra Bab-ı Ali tarafınca öğrenilmiş, bu da Çeraz hakkında tekrardan bir haberleşme yoğunluğunun yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde bu konudaki yazışma yoğunluğunun asıl sebebi Fransız basınında İngiltere Başbakanı Gladstone'un Minas Çeraz'ı makamına kabul ettiği yönünde çıkan haberlerdi. Bu haberlere göre Gladstone, Çeraz'ı İngiliz-Ermeni Derneği'nin diğer üyeleri ile birlikte kabul etmiştir. Söz konusu habere göre Gladstone, Ermenilerin mevcut durumunu inceleyecek ve şartların iyileştirileceğinden emin olacaktı²⁰⁷. Bu yönde haberlerin basına yansması neticesinde Hariciye Nazırı Said Paşa Londra Büyükelçiliği ile iletişime geçmiş ve durum hakkında bilgi almak istemiştir. Said Paşa'nın Londra Büyükelçiliği'nden aldığı mektuba Minas Çeraz ve Londra'da meskûn olan Ermeniler çeşitli baskılar sonucunda Fransız basınına bazı haberler yayınlattırıyordu. Aynı zamanda Çeraz'ın Gladstone ile görüştüğü duyumları hakkında da bir teyit elde etmek isteyen Said Paşa, Lord Rosebery'nin bu görüşmeyi yalanladığını, Gladstone'un bu şahsı makamına dâhi kabul etmediğini, hatta kendisini asla görmemiş olduğunu öğrenmişti²⁰⁸. Said Paşa'ya iletilen duyumlar bu yönde olsa da, Minas Çeraz'ın faaliyetleri Londra Büyükelçiliği tarafından mercek altına alınmıştır.

Minas Çeraz'ın Osmanlı aleyhine gerçekleştirdiği faaliyetlerine devam etmesi nedeniyle Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, Mâbeyn-i Hümâyun Başkâtibi'ne İngiltere'deki Ermeni cemaatinin faaliyetleri hakkında bazı bilgiler iletmiştir. Verilen bu bilgilere göre Çeraz başta olmak üzere Agopyan, Sevasly ve Broussali gibi isimlerde oluşan Londra Ermeni komitesi, bölgedeki diğer Ermenilerin sempatisini kazanmak adına çeşitli faaliyetler yürütüyordu. Bu isimlerin herhangi bir bozgunculuk faaliyetinde bulunmadığı ancak İngiltere'deki Ermenilerden para yardımı aldıklarının öğrenildiği de başkente verilen bilgiler arasında yer alıyordu²⁰⁹.

Minas Çeraz gerek King's College'daki eğitimci kimliği ile gerekse İngiltere'ye gittiği vakit *L'Arménie* dergisini yayınlamaya başlamasıyla ve gerekse siyasi faaliyetlerinin

---

²⁰⁷*Gazette Nationale ou le Moniteur Universel*, “Dernieres Nouvelles Dépêches de l'Agence Havas”, 22 Avril 1893, s. 1; *Journal des Débats Politiques et Littéraires*, “Dernieres Dépêches”, 21 Avril 1893, s. 4.

²⁰⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893) II*, s. 53.

²⁰⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1891-1893) II*, s. 62.

basın tarafından takip edilmesiyle İngiltere'deki yıllarında oldukça tanınan bir isim haline gelmiştir. İngiltere haricinde Fransa ve Hollanda başta olmak üzere Avrupa basını tarafından da tam manasıyla tanınmaya başlanan Çeraz, bu esnada uluslararası bir kongreye katılma imkânı bulmuş ve bu sayede Amerikan kamuoyu içinde de tanınır hale gelme fırsatını elde edebilmiştir.

2.2.2. Amerika'daki Faaliyetleri (1893)

Minas Çeraz'ın İngiltere'ye yerleşmesi ve King's College'da profesör olmasının ardından önemli bir atılım gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu atılım 1893 senesinde Chicago Dünya Dinleri Parlamentosu'na katılmış olmasıdır. İlki düzenlenecek olan bu kongreye *Ermenistan temsilcisi* olarak katılan Çeraz, parlamentoda yaptığı konuşmalarla dikkatleri üzerine çekecek ve Hristiyanlığın altını çizerek din kardeşliği vurgusuyla Ermeni davası adına destek kazanmaya çalışacaktır.

Chicago Dünya Dinleri Parlamentosu'nun çalışma süresini tamamlamasının ardından Çeraz'ın Rhode Island eyaletindeki Ermeni cemaatinden bir davet aldığı bilinmektedir. Bu davet üzerine eyaletin merkezi Providence'ye gidecek olan Çeraz, burada bulunan Brown Üniversitesi'nde bir konferans dâhi verecektir. Yerel basın tarafından hareketleri takip edilen Çeraz, eyalette de tanınan bir isim haline gelecek ve bölgede çeşitli davetler alacaktır. Avrupa kamuoyu tarafından uzun yıllardır tanınan Çeraz, Amerika'da gerek uluslararası bir parlamentoda yer alması gerekse yerel basın tarafından takip edilmesi sebebiyle aşağıda bahsedileceği üzere Ermeni halkını ve kültürünü bu ülkede tanıtmaya imkânını bulacaktır.

2.2.2.1. Chicago Dünya Dinleri Parlamentosu'na Katılımı

1893 senesinde Amerika'nın Chicago kentinde bütün dünya dinleri adına önemli bir organizasyon gerçekleştirildi: *Dünya Dinleri Parlamentosu*. Hristiyanlık'tan Budizm'e kadar bütün dinlerin temsilcilerine kucak açan bu parlamentonun, dünyanın dört bir yanından gelen delegelerin katılımı ile 11-27 Eylül 1893 tarihleri arasında yapılması planlanmıştır²¹⁰. 11 Eylül günü açılışı gerçekleşen bu önemli organizasyonun oldukça

---

²¹⁰Paul Carus, *The Dawn of a New Religious Era*, The Open Court Publishing Company, Chicago, 1916, s. 1.

kozmpolit bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Örneğin konferansa Batı dünyası dışında Çin'in Hristiyan misyoneri Yzo Numura, Japon Budist Tokia gibi isimler de katılmıştır. Parlamentoda dikkat çeken bir diğer isim ise Ermeni Kilisesi adına katılım gösteren Minas Çeraz olmuştur²¹¹.

Çeraz, Chicago Dünya Dinleri Parlamentosu'nda Berlin Kongresi'nde oynadığı aktif rol ve King's Collage'da profesör olması sayesinde oldukça tanınan bir isim haline gelmişti. İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde geçmiş senelerde Genel Sekreterlik vazifesini üstlenmesinin de katkısıyla Çeraz, Ermeni Kilisesi'ni temsil edebilecek donanıma sahipti. Çeraz'ın parlamentoya üye olarak atanmasının ardından Tahkim ve Barış Kongresi'nin başkanı olan Bryan'a gönderdiği bir mektubun basında yayınlanması sebebiyle kendisinin tanınırlığı daha da artmıştır. Ancak dini yönü ile öne çıkan bu parlamentoda Çeraz'ın kaleme aldığı mektubun siyasi yönünün ağırlıklı olduğu görülmektedir. Mektubunda Osmanlı Devleti'nde hâkim dinin Müslümanlık olduğunu ileten Çeraz, bu sebeple Ermenilerin mülkiyeti, onuru ve yaşamının Müslüman halklardan olan Kürtlerin, Türklerin ve Çerkezlerin insafına kaldığını ifade etmiştir. Bu sebeple Paris, Ayastefanos, Kıbrıs ve Berlin Antlaşması'nın imzacı güçlerine çağrıda bulunan Çeraz, Hristiyan Ermeni tebaasının korunması gerektiğinin altını çizmiştir²¹².

Parlamentonun Yönetim Kurulu'na gönderdiği mektubunun yanısıra Çeraz, Ermeni Kilisesi'ne karşı Osmanlı Devleti adına bir Müslüman temsilcinin de parlamentoya katılmasını talep etmiştir. Çeraz'ın bu hamlesinin altında siyasi sebepler yattığı söylenebilir. Ancak II. Abdülhamid'in İslam dininin çoktanrılı dinlerin temsilcileri ile birlikte bulunmasının uygun olmadığını savunarak daveti reddettiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde Çeraz'ın gerçekleştirmek istediği hamle hayata geçirilememiştir. Aslında Patrik Aşıkyan'ın da parlamentoya bir temsilci gönderme hakkı yoktu ve kendisinin parlamentoya bir mektup göndermesi bile yeterli sayılabilirdi²¹³. Ancak Çeraz'ın temsilci olarak kabul edilmesi ışığında yaşanan bu gelişmelerin ardından Çeraz 13 Eylül 1893 günü öğleden sonraki oturumda Luteryenler adına konuşan Dr. Carl von Bergin'in ardından kürsüde yerini alarak parlamentoda Ermeni Kilisesi adına bir konuşma

²¹¹*The Austin Weekly Statesman*, "Congress of Religions", 11 September 1893, s.1

²¹²*Le Yıldız*, "La Question Arménienne", 10 Juin 1893, s. 2; *Le Constitutionnel*, "Lettre de Turquie", 23 Juin 1893, s. 4.

²¹³Alboyacıyan, *Minas Çeraz Er Keankı Ei Gordzi*, s. 275.

gerçekleştirmiştir²¹⁴. Çeraz konuşmasında özellikle Ermeni Hristiyanlarına ve Müslümanlarla olan ilişkilere değinmiş, ayrıca Ermeni Kilisesi'nin tarihini anlatmıştır²¹⁵.

Minas Çeraz'ın parlamentoya Ermeni Kilisesi adına katılmasının Ermeni cemaati, parlamento katılımcıları ve basında kendisine karşı çeşitli yorumların yapılmasına sebep olmuştur. Söz konusu bu durumun pozitif yankılarından birini parlamento sekreteri olan P. Matthews Ayvad'ın 16 Eylül tarihinde İlahiyatçı John Henry Barrows'a yazdığı mektupta açık bir şekilde görmekteyiz. *Mazlum Ermenistan kilisesi* adına konuşmak için Minas Çeraz'dan daha iyi bir temsilci davet edilemeyeceğini dile getiren bu kişi aynı zamanda Çeraz'ı “*Kilise ve Ermenistan tarihinin mükemmel bir öğrencisi, ulusal ve dini hakların cesur şampiyonu, Patrik Varjabedian ve Kırımyan'ın eski sekreteri; inanç, umut ve duyguların dürüst tercümanı*” olarak nitelendirmiştir²¹⁶. Çeraz'ın Ermeni Kilisesi'ni temsil etmek için yeterli niteliğe sahip olduğunu savunan isimlerden biri de *The Tribune*'nin editörü Siragan S. Costikyan olmuştur. *Chicago Daily Tribune* gazetesinde 18 Eylül 1893 tarihinde yayınlanan makalede Costikyan'ın objektif bir şekilde Çeraz'ın Ermeni cemaati içinde önemli bir isim olduğunu belirttiği görülmektedir. Bazı kişilerin ve yayınların “*Profesör Çeraz 5.000.000 Ermeninin lideridir*”, “*Vatandaşlarının temsilcisi mevkisini teslim almaya gitti*” gibi ifadelerde bulunmasına tepki gösteren Costikyan, Çeraz'ın yüksek eğitilmiş bir kişi olduğunu ve çeşitli konularda reform düşüncesine sahip olduğunu ancak Ermenilerin lideri olduğu gibi bir iddiada kesinlikle bulunmadığını ifade etmiştir. Bu ifadesinin ardından Costikyan “*Çeraz'ın hükümete karşı olmasından dolayı Osmanlı sınırlarında oturmasına izin verilmediğini*” ifade etmiştir²¹⁷.

Minas Çeraz'ın Dinler Parlamentosu'na katılması sürecinde Osmanlı yetkililerinin bu konudaki haber trafiğinin de arttığı dikkati çekmektedir. Parlamento'nun toplanmasından önce Minas Çeraz'ın Amerika'ya Ermeni Kilisesi'ni temsilen gideceği haberleri duyulmuş, ancak Ermeni Kilisesi'den söz konusu durum hakkında bir bilgiye sahip

---

²¹⁴*The Hope Pioneer*, “In Many Tongues”, 15 September 1893, s. 2.

²¹⁵ Carus, *The Dawn of a New Religious Era*, s. 16.

²¹⁶*The World's Parliament of Religions Vol. I*, Ed. John Henry Barrows, The Parliament Publishing Company, Chicago, 1893, s. 130.

²¹⁷*Chicago Daily Tribune*, “Voice of the People”, Siragan S. Costikyan, 18 September 1893, s. 10.

olmadığı Osmanlı yönetimine iletilmişti²¹⁸. Kilisenin bu bilgiyi vermesine rağmen 8 Eylül 1893 tarihinde Hariciye Nezareti'ne Washington'dan gönderilen bir tahriratta Çeraz'ın Ermeni milleti adına kongreye katıldığı bilgisi aktarılmış ve Çeraz'ın parlamentoda “*Ermenilerin Müslümanların baskısına maruz kaldıklarını*” iddia edeceği belirtilmiştir. Aynı zamanda *Herald Tribune* gazetesinde yer alan bir haber ile Çeraz'ın Chicago'ya vardığının teyit edildiği de iletilenler arasında yer almıştır²¹⁹.

Dinler Parlamentosu'na katılan pek çok isim gibi Çeraz'ın da burada bir konuşma yaptığı görülmektedir. Dr. Barrows tarafından parlamentoya tanıtılan Çeraz, *Ermenistan* olarak tanımladığı coğrafyadan bahsederek konuşmasına aşağıdaki şekilde başlamıştır:

Eski dünyanın en eski ülkesi olan Ermenistan adına yeni dünyaya selamlar! İki kez insan ırkının beşiği olan Ermenistan adına Amerika halkına selamlar! Dini duygunun ilk kez Adem'in mest olan kalbinde çiçek açtığı Ermenistan adına Dinler Parlamentosu'na selamlar! Cennet bahçesini sulayan Dicle ve Fırat adına; Nuh'un gemisi tarafından taçlandırılan görkemli Ararat adına; Mesih ile neredeyse çağdaş olan kilise adına her birinize selamlar erkek ve kız kardeşlerim.

Başlangıçtaki bu sözleri ile dikkatleri üzerinde toplayan Çeraz, konuşmasına eski Ermenistan'ın, genç Amerika'nın girişimlerini kutsadığını dile getirerek devam etmiştir. Kısa süren konuşmasını Ermenice bir ilahi ile sonlandıran Çeraz'ın, konferansın dokuzuncu günü olan 19 Eylül Salı gününde “*Hoşgörü*” başlığı adı altında kısa bir söylev verdiği; konferansın on altıncı günü olan 26 Eylül Salı günü öğleden sonraki oturumunda ise yine kısa bir konuşma gerçekleştirdiği görülmektedir²²⁰. Çeraz'ın yaptığı bu konuşmaların detaylarının dönemin gazetelerini yansıdığı görülmektedir. Örneğin *Rock Island Daily Argus* gazetesinin 20 Eylül tarihli haberinde Çeraz'ın yaptığı konuşmasına yer verilmiş; Çeraz'ın hoşgörüsüz papazlara sert darbeler indirdiği söylenmiştir²²¹.

Dinler Parlamentosu'na katılan üyeler çeşitli dinlere mensup kimselerdi, bu yüzden parlamentonun haricinde bir *Hristiyan Birliği Kardeşliği* oluşturulmuştu. Bu birliğin

²¹⁸ BOA, Y. A. HUS. 281/103, lef. 3.

²¹⁹ BOA, HR. SYS. 2851/44, lef. 1.

²²⁰ *The World's Parliament of Religions Volume I*, Ed. John Henry Barrows, s. 98, 124.

²²¹ *Rock Island Daily Argus*, “A Paper Read in the World's Parliament at Chicago”, 20 September 1893, s. 1.

kurulmasındaki asıl amaç ise Hristiyanlığa dair işlerin ilerlemesi, dini parlamentoyu karakterize eden birlik ruhunun sürekli bir hale getirilmesi ve Hristiyanlık bazında başlatılacak olan bir bağ oluşturulmasıydı. Birliğe katılmak için imza atan isimlerin içinde J. H. Barrows, Dr. Edward Everett Hale, Piskopos J. K. Vincent, Dr. Lyman Abbott gibi kişilerin yanı sıra Minas Çeraz da bulunuyordu. Birliğe üye olmak amacıyla Çeraz, aynı diğer isimler gibi “*İsa Mesih’in hayatından ve öğretilerinden esinlenerek Tanrı’ya ve diğer dostlarına hizmet etmek isteyenler ile birleşmek amacıyla, bu vesileyle kendimi Hristiyan Birliği Kardeşliği’nin bir üyesi olarak kabul ediyorum.*” yeminini ederek birlik için imzasını atmıştır. Söz konusu kardeşliğin kabul edilmesinin parlamentoda açıklanması büyük bir coşkuya sebep olmuştu²²².

Konferanstaki yaptığı konuşmalar ile Osmanlı tebaası olan Ermenilerin eski bir coğrafyanın halkı olduğunu dile getiren ve bu halkın en eski Hristiyan milletlerden biri olduğunu hatırlatan Çeraz, konuşması ile dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Dini çerçevede kardeşlik vurgusu yapan Çeraz, konferansın ardından imzalanan birlik antlaşmasının imzacılarından biri olarak kendisini göstermeyi başarmıştır. Din esaslı bir platform ve teşkilatlanmanın ardından bu isim, Amerika’da Ermeni davasını tanıtmak adına siyasi odaklı adımlarını atmaya devam etmiştir.

2.2.2.2. Providence Ziyareti ve Konferansları

Chicago Dinler Parlamentosu’nun faaliyetlerini tamamlamasının ardından Çeraz, Providence kentindeki Ermeni cemaatini temsil eden Serrak Samourian’ın daveti üzerine Rhode Island’a gitmeye karar vermiştir. Bölgedeki Narragansett Oteli’nde konaklayan bu isim daha sonra Brown Üniversitesi’nde konferans vermek üzere bir davet daha almıştır. Çeraz’ın gelmesinin onuruna Ermeni kilisesi korusu çeşitli Ermenice şarkılar söylemiş, buna müteakip Çeraz *Ermenistan ve Ermeniler* konulu konferansını vermiştir. Başlangıçta Ermeni dili hakkında bilgi vermek isteyen Çeraz, büyük kara bir tahta üzerine Ermeni alfabesini yazmıştır. Bunu müteakip Çeraz ilginç bir kıyaslama yaparak, İngilizcenin Ermenice fonetiği karşılayan alfabetik karakterlerinin olmadığını ancak kendisinin herhangi bir dildeki her bir kelimeyi Ermeni harflerine mükemmel bir şekilde çevirebildiğini ve bu kelimeleri telaffuz

---

²²²Rock Island Daily Argus, “A Move For Christian Unity”, 22 September 1893, s. 4.

edebileceğini söylemiştir. Bu durum üzerine Çinli bir öğrenci Çeraz'a Çince bir kelime söylemiş, Çeraz ise bunu Ermenice harflerle yazarak Çinli öğrencinin onayını almayı başarmıştır. Çeraz bu girişinin ardından konferansını vermiş; konferansının bitiminde ise tahtaya “*Astvardzbaheh Amerigay Miatsyal Nahankneruh*” yani “*Tanrı Amerika Birleşik Devletleri'ni Korusun*” yazmış ve bunun üzerine izleyiciler tarafından coşkun bir şekilde alkışlanmıştır²²³.

Providence'yi ziyaretinin üçüncü günü olan 7 Ocak 1893 tarihinde Çeraz, yerel bir gazete olan *Providence*'in muhabiriyle uzun bir röportaj yapmış, 8 Ocak gününün akşamında ise bölgedeki bir tiyatro salonunda yine aynı konudaki konferansını vermiştir. Bu konferansta ona neden bütün Ermenilerin aynı görüldüğü gibi ilginç bir soru gelince Çeraz “*Ermenilerin tek bir milliyet nesline sahip olması ve saf bir aile hayatı yaşaması*” cevabını vermiştir. Konferansının ardından Çeraz, Chicago'da aldığı iki madalyayı da seyircilere göstermeyi ihmal etmemiştir. Burada geçirdiği vakitte Çeraz'ın Hınçakçıları konferansta uyarması da önemle üzerinde durulması gereken noktalardan biridir. Hınçak komitecilerine “*şuanda gösteri eyleminde bulunmamalısınız, aksi takdirde insanları tehlikeye sokacaksınız*” uyarısı yapan Çeraz'a, salonda bulunan Nişan Garabedian “*Bu adamı indirelim, bize tehlikeli öğütler veriyor. Sultan Abdülhamid'in canı benim elimde. Eğer istersem onu alırım*” cevabını verdiği görülmektedir. Söz konusu konferansı vermesinin ertesi günü olan 9 Ocak'ta ise Çeraz'ın Worcester'a gittiği görülmektedir. Çeraz öncelikle Bahçe Bitkileri Salonu'nda Profesör Homer'ın başkanlık yaptığı bir oturumda ders vermiştir. Daha sonra Worcester Politeknik Enstitüsü Başkanı T. Fuller'in de içinde bulunduğu Worcester topluluğu Çeraz'a altın bir kalem hediye etmiştir. Çeraz'ın bu hediyeyi kabul etmesinin ardından ise aldığı tepki oldukça ilginçtir: “*Mürekkebiniz azaldığında bu kalemi kanımızla doldururuz!*”²²⁴.

Amerika ziyareti sayesinde Çeraz, tanınırlığını Osmanlı ve Avrupa devletlerinin ötesine taşımıştır. Chicago Dünya Dinleri Parlamentosu'na katılımı ile Ermeni Kilisesi'nin ve Osmanlı Ermenilerinin bir sözcüsü olarak görülmeye başlanan Çeraz, bu vesileyle Ermenilerin dinlerini, kültürlerini ve mevcut durumlarını tanıtabilmeye fırsat

---

²²³Varoujan Karentz, *Mitchnapert(The Citadel) A History of Armenians in Rhone Island*, iUniverse, New York, 2004, s. 36.

²²⁴Karentz, *Mitchnapert(The Citadel)*, s. 38.

bulabilmiştir. Müteakibinde Providence'ye yaptığı ziyaret ile Çeraz bölgedeki Ermeni cemaati ile bağlarını sıkılaştırmıştır. Sonuç itibarıyla Çeraz'ın Amerika'da çeşitli tepkilerle karşılaştığı görülmektedir. Özellikle Dinler Parlamentosu esnasında çoğunlukla Ermeni asıllı Amerikalılardan destek kazanan Çeraz, Providence şehrinde genellikle olumlu geri dönüşler olsa da Hınçakçılar ve Wormcester topluluğunda bazı uç tepkilerle karşılaşmıştır. Görüldüğü üzere Hınçakçılar Osmanlı'ya karşı menfi yorumlarda bulunurken, Wormcester topluluğundan ise ihtilalci yorumlar gelmiştir. Netice itibarıyla Ermeni davasına karşı bir merak uyandıran Çeraz, bölgedeki halkın çoğunun da sempatisini kazanmıştır. Başarılı bir şekilde Amerika'daki faaliyetlerini tamamlayan Çeraz, ardından Avrupa'ya dönmek üzere yola çıkmıştır.

2.2.3. Avrupa'daki Faaliyetleri(1893-1908)

Minas Çeraz kısa bir süre için Amerika'ya gitmesinin ardından tekrardan Londra'ya geri dönmüştür. Çeraz Amerika'da Ermeni meselesini tanıtmaya dair aktif faaliyetlerini İngiltere'de de tekrardan devam ettirmeyi arzulamıştır. *Armenia* dergisinin müdürü ve aynı zamanda profesör kimliğini sayesinde Avrupa kamuoyunun güvenilirliğini kazanmış olan Çeraz, basına Ermeni davası lehine pek çok röportaj vermiştir. Ayrıca İngiltere'ye dönmesinden itibaren Ermeniler ile ilgili verdiği konferansları aktif bir şekilde tekrardan vermeye başlamıştır.

Amerika dönüşünden sonra İngiltere'de iki sene boyunca kalan Çeraz, bu esnada sağlığı ile ilgili bazı problem yaşamıştır. Bu sebepten ötürü taşınmaya karar veren Çeraz, Fransa'ya yerleşecektir. Başlangıçta Paris'e yerleşen Çeraz, İngiltere'de yayın hayatına başlattığı *Armenia* dergisini bu şehirde *L'Arménie* ismi ile yayınlayacaktır. Paris'te bir müddet yaşamasının müteakibinde bir liman şehrinde yaşamanın sağlığı adına daha faydalı olacağına kanaat getiren Çeraz, daha sonra Marsilya'ya taşınacaktır. Çeraz buraya yerleşmesinin ardından zaman zaman farklı ülkelere ziyaretlerde bulursa da ömrünün sonuna kadar bu şehirde yaşayacak ve burada vefat edecektir.

Çeraz Fransa'da bulunduğu esnada *L'Arménie* dergisi aracılığıyla Ermeni davası lehine aktif bir kampanya yürütmekle beraber, uluslararası alanda bu meseleyi gündeme getirmeyi ihmal etmeyecektir. 1899 senesine gelindiğinde Lahey Barış Konferansı'na gönderilmek üzere Bulgaristan'da bulunan Ermeni kolonisi tarafından temsilci olarak

seçilen Çeraz, aşağıda bahsedileceği üzere Hollanda'ya Ermeni meselesini tanıtan bir isim haline gelecektir. Konferans süresi boyunca gerek Flemenk gerek Avrupa basınında ismi sıklıkla geçecek olan Çeraz, aynı zamanda burada da bir konferans vererek Ermenilerin dillerini, kültürlerini ve tarihlerini de tanıtacaktır. Başarılı bir politika izleyecek olan Çeraz daha sonra tekrardan Fransa'ya geri dönecektir.

Ömrünün büyük bir çoğunluğunu çeşitli Avrupa şehirlerinde geçiren Minas Çeraz, II. Meşrutiyetin ilanının ardından bir süreliğine İstanbul'a dönmeye karar verecektir. Öyle ki bu dönemde Çeraz'ın Ermeni Patrikhanesi ile olan bağı tekrardan yenilenecek ve Patrik İzmirliyan ile St. Petersburg şehrine kısa bir seyahat gerçekleştirecektir. Hatta bu misyonunun bitmesinin ardından Çeraz, Ermeni Patrikhanesi'nin desteği ile Meclis-i Mebusan'da Bitlis mebusu olarak seçilecektir. Anlaşılacağı üzere Çeraz gerek Osmanlı Devleti bünyesinde gerekse çeşitli Avrupa ülkelerinde milleti adına aktif bir rol oynayacaktır.

2.2.3.1. 1893 Senesinde İngiltere'ye Geri Dönmesi ve Faaliyetleri

Minas Çeraz, Chicago Dinler Parlamentosu'na katılmak için gittiği Amerika seyahatinin ardından İngiltere'ye geri dönme kararı almıştır. 1893 senesinde Londra'ya dönen Çeraz, bu sefer faaliyetlerini daha çok basın-yayın yoluyla Ermeni meselesine dair bir kamuoyu oluşturmak üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu nedenle İngiliz basınında uzun bir müddet boyunca Çeraz'ın *Osmanlı Devleti'ndeki muhbirlerinden* aldığı duyumlar hakkında pek çok haber çıkmıştır. Çeraz'ın ifadesiyle Osmanlı Devleti'nde *Ermeni tebaaya karşı girişilen faaliyetler* bu dönem boyunca basında geniş bir yer bulmuş ve bizzat onun aktardığı duyumlar özellikle de Sasun'daki olaylar üzerine yoğunlaşmıştır.

Ermeni tebaaya dair basına verdiği demeçler arasında Sasun ile ilgili olanlara bakıldığında Minas Çeraz'ın aldığı duyumları çeşitli muhbirlerinden öğrendiğini kendi ifadelerinden anlıyoruz. Örneğin Çeraz 1894 senesinde Sasun bölgesindeki Ermenilerin yaklaşık bir senedir isyan ettiğini dile getirmiştir. Çeraz bu isyanın temel sebebinin Ermenilerin, Türk ve Kürtlere karşı topraklarını koruma çabası olduğunu iddia etmiştir. Bu durumun neticesinde Türk makamlarının Sasun bölgesinde yeni önlemler aldığını bildiren Çeraz, bu eylemin sonucunda Sasun'u Muş Ovası'ndan ayıran su yolu üzerine hükümetin bir köprü inşa ettirdiğini ancak Sasun Ermenilerinin bu köprüyü yerle bir

ettiğini de aktarmıştır. Açıkça Ermeni halkının isyan ettiğini dile getiren Çeraz, isyanın bastırılabilmesi için Hamidiye Alayları'nın da devreye sokulduğunu iletmiştir. Bu bilgilerin yanı sıra Sasun dışında Osmanlı topraklarının bütün bölgelerinde tamamen bir barış olduğunu söyleyen Çeraz, buna rağmen Sasun halkının isyan etmeye teşvik edildiğini ileri sürmüştür. Görüldüğü üzere kendi içinde bazı tezatlar içeren bu demeçte aslında Sasun bölgesi dışında Ermeniler ile Türkler ve Kürtler arasında bir güvenlik sorunu olmadığı bildirilmiştir. Ancak Çeraz, Sasun'daki karışıklıkları Ayastefanos, Berlin ve Kıbrıs Antlaşmaları'nda öngörülen reformların yürürlüğe konulmamasına dayandırmış ve bu antlaşmaların imzacı güçlerini Sasun Ermenilerinin “*yok edilmesini durdurmak için Sultan'a karşı kolektif bir harekete*” davet etmiştir²²⁵.

Çeraz'ın yayınlattığı dikkate şayan haberlerden bir diğeri 6 Ocak 1895 tarihinde *The Indianapolis Journal* gazetesinde almıştı. Bu habere göre Minas Çeraz'ın Ermeni kaynaklarından aldığı duyumlara göre Boğazkesen'de bulunan ve “bir Kürt eşkiyası olan” Ghendi, işlediği suçlara karşı çıktığı için Apdar adındaki bir Ermeni'yi öldürmüştü. Çeraz'ın kaynaklarının iddiasına göre bu olayı müteakip Sasun bölgesindeki on bir köyde kılıç ve süngü ile erkek, kadın ve çocuk 750 Ermeni katledilmişti. Yaklaşık on dokuz gün boyunca Ermenilerin direnişe geçtiğini ileten Çeraz, Sasun halkının Dördüncü Ordu Birliği'nin Komutanı olan Zeki Paşa tarafından aldatıldığının da iddialar arasında olduğunu kaydetti. Dağa çekilen Sasun halkının Zeki Paşa tarafından kendilerine genel bir af vaat edilmesinin ardından kendilerini “düşmana” teslim ettikleri yönündeki ifadeler de Çeraz'ın muhbirinden öğrendiği bilgiler arasındaydı. Bunların yanısıra Çeraz Türklerin kadınlara tecavüz ettiğini, üç gün boyunca aç bırakıp onlara işkence ettiğini, altmışa yakın genç erkeğin kılıçla katledilip bedenlerinin kuyuya atıldığını, Şenik ve Geliguzan köylerinde bulunan dört Ermeni kilisesinin yakıldığını ve geri kalan otuz üç köyün yağmalanıp yok edildiğini de iddiaları arasında sıralamıştır. Haberin geri kalanında Çeraz iddialarını bir adım daha ileriye götürerek, daha kötü bir senaryo çizmektedir. İddiasına göre Semallı rahip Shannes Türkler tarafından kör edilip bu şekilde dans ettirilmiş, ardından rahip ilahi mırıldanırken bir kılıçla parçalara ayrılmıştı; bunu müteakip Geliguzanlı rahip Bedros

---

²²⁵ BOA, HR. SYS. 2754/12, lef. 2.

esir edilip canlı canlı derisi yüzülmüştü²²⁶. Bu haberde toplu bir kıyım ve vahşet olayları tasviri çizen Çeraz'ın iddialarının Avrupa basınının dikkatini çektiği görülmektedir. Nitekim bu iddialarının devamı da gelmiştir.

Minas Çeraz'ın aktif bir şekilde İngiliz basını vasıtasıyla halkı adına bir kamuoyu oluşturma çabasının bu aşamada başarılı bir noktaya ulaştığı söylenebilir. Öyle ki mevcut durum Osmanlı bürokrasisi içinde de mercek altına alınmıştır. Konu hakkında 7 Ocak 1895 tarihinde Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa'nın Hariciye Nazırı Said Paşa'ya iletildiği bilgilere göre Minas Çeraz çeşitli gazetelerde belli sayılarda ölümler yaşandığını, şiddet ve işkence içerikli durumlar gerçekleştiğini ve Osmanlı birlikleri ile Kürtlerin Ermenilere karşı verdikleri *mücadeleleri* İngiliz basınında anlatıyordu. Çeraz'ın mağdur olduğunu iddia ettiği Ermeniler için koşulların düzeltilmesini istediğini ileten Rüstem Paşa, Çeraz'ın temeli olmayan iddialarının reddedilmesinin bir işe yaramayacağını belirtti²²⁷. Mevzubahis bu durum Çeraz'ın basın ve kamuoyu üzerinde ne denli etkili bir izlenim bıraktığının en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir.

Çeraz'ın Sasun ayaklanması ile ilgili röportajlarında, yukarıda da verildiği üzere, Avrupa'da Osmanlı aleyhine bir kamuoyu oluşturma çabasının olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Çeraz'ın 12 Şubat 1895 tarihli *Manchester Guardian* gazetesinde bu iddialarını devam ettirdiği dikkati çekmektedir. Ermeni Patriği İzmirliyan'ın Sasun'daki komisyonun soruşturmasında hâlihazırda bulunacak bir elçi gönderilmesi gerektiği konusunda ısrar ettiğini ileten Çeraz, aynı zamanda İzmirliyan'ın Avrupa kontrolünde bir Ermeni özerkliğinin ve Ermenilerin durumunun kalıcı olarak bu şekilde iyileştirilebileceğinin üstünde durduğunun da altını çizmiştir. Haberde dikkat çeken detaylardan biri ise hükümetin halktan vergi toplamak adına gerçekleştirildiği iddia edilen olaylar silsilesidir. Örneğin bunlardan biri bir Ermeni köyünde halkın vergi ödemediği gerekçesiyle üç köylünün ayaklarından asıldığı ve arkadaşlarının vergi ödemeleri için yeterli parayı borç vermesine kadar bu pozisyonda tutuldukları iddiasıdır. Buna ilaveten Ermeni siyasi mahkûmlarının ayaklarından asılmak, uzuvlarından bükülmek, etlerinin sıcak demir ile dağlanması suretiyle sık sık işkenceye uğradıkları da

---

²²⁶*Hartlepool Northern Daily Mail*, "The Armenian Horrors", 7 January 1895, s. 2. ; *The Indianapolis Journal*, "Deceived by Zekki", 9 January 1895, s. 5.

²²⁷ BOA, HR. SYS. 2754/53, lef. 1.

iddialar arasında yer alıyordu²²⁸. Çeraz, Osmanlı coğrafyasında gerçekleştiğini ileri sürdüğü olayların daha detaylı olanlarına dair mektuplar aldığını belirtirken muhbirlerinin anlattığına göre Kürtler bölgelerinde meşhur bütün Ermenileri öldürüyorlardı²²⁹. Ancak Çeraz'ın bu iddialarını destekleyecek ve kendisinde olduğunu ifade ettiği mektupları yayınlamadığı görülmektedir.

Çeraz'ın basında ön plana çıkarmaya çalıştığı hususlardan biri de Türk makamlarının *katliama uğrayan Ermenilere* rüşvet teklif ettiği iddiasıdır. Çeraz'a göre Türk hükümeti acı çeken Ermeni ailelerine rüşvet vermek adına her türlü çabayı sarf etmiştir. İddialara göre Türk hükümeti Sasun Ermenilerine birkaç sene boyunca vergi ödemekten kurtulmaları için bazı şartlar koşmuştu. Bu şartların içinde Ermenilerin Kürtlerden elde ettiği ganimetleri iade etmeleri ve Ermenilerin Soruşturma Komisyonu'nda Türklerin yönetimi kötüye kullandığı ile ilgili tüm açıklamalardan uzak durmaları bulunuyordu²³⁰. İngiliz gazetelerinde yayınlattığı söz konusu haberlerden de anlaşıldığı üzere Çeraz, Ermeni davası için elinden geleni yapmıştı. Benzer faaliyetlerine 1895'te gittiği Fransa'da da devam edecek olan Minas Çeraz basınını kamuoyu üzerindeki etkisini farkında olarak hareket etti.

2.2.3.2. Fransa'daki Faaliyetleri

Minas Çeraz Londra'da geçirdiği senelerinden ardından 1895 senesinde Fransa'ya gitti. Önce Paris, ardından Marsilya'da ikamet eden Çeraz burada da İngiltere'dekine benzer faaliyetler yürüttü. Özellikle basına çeşitli röportajlar vererek Fransa'da da tanınırlığını arttıran Çeraz, aynı zamanda konferanslar vermeye ve siyasi isimler ile bağlantılar kurmaya devam etmiştir. Fransa'daki faaliyetlerinde ekseriyetle üzerinde durulması gereken noktalardan bir İngiltere'de yayınladığı *Armeniadergisini* Fransa'da *L'Arménie* ismiyle yayınlamasıdır. Mevzubahis dergi Çeraz'ın Fransa'da *L'Arméniedergisinin* *müdürü* olarak daha fazla tanınmasına vesile olmuştur.

Minas Çeraz'ın Fransa'ya gitmesinin ardından öncelikle eğitimci kimliği ile ön plana çıktığı görülmektedir. Çeraz'ın "*Ermeniler, ülkeleri, tarihleri, dinleri, dilleri ve*

²²⁸*The Manchester Guardian*, "The Alleged Atrocities in Armenia", 12 February 1895, s. 7.

²²⁹*The Bolivar Bulletin*, "More Outrages", 22 February 1895, s. 4.

²³⁰*The New York Times*, "Bribing the Armenians", 23 February 1895, s. 6; *The Sea Coast Echo*, "To Suppress The Cruelty", 2 March 1895, s. 3.

edebiyatı” konulu konferansı Fransız basınının oldukça ilgisini çekmiş olacaktır ki, bu konferansın tanıtımı pek çok gazetede yer almıştır. Çeraz’ın söz konusu konferansını Lille, Nancy, Epinal ve Bar-le-Duc gibi Fransa’nın çeşitli bölgelerinde verdiği ve beğeniler topladığı görülmektedir²³¹. Çeraz en çok ilgi gören konferansını Paris’te 184, Saint-Germain Bulvarı’nda yer alan Coğrafya Derneği’nde gerçekleştirmiştir. Fransız gazetelerine adı *L’Arménie dergisinin direktörü ve Londra Üniversitesi’nin profesörü* olarak yansıyan Çeraz’ın söz konusu konferansını 8 Nisan 1895 Pazartesi akşamı 20.30’da, milletvekili Bazille başkanlığında yapacağı yansıması²³². Aynı başlıktaki sonraki konferansını Lille Coğrafya Derneği’nde veren Çeraz’ı yine büyük bir izleyici kitlesi takip etmiştir. *Ermenistan*’ın dört nesilden beri Müslüman boyunduruğu altında inlediğini söyleyen Çeraz, bir zamanlar medeniyetin merkezi olan bu coğrafyanın artık sadece bir harabe yığını olduğunu ileri sürdü²³³.

Fransız basınında her geçen gün ismi sıklıkla anılan Çeraz, konferanslarının rağbet görmesi sonucunda Belçika Coğrafya Derneği’nde de bir konferans vermeye karar vermiştir. Söz konusu konferansına *Ermenistan* olarak betimlediği coğrafyanın topografik detaylarını anlatmakla başlamıştı. Bu coğrafyanın İran, Rusya ve Türkiye arasında paylaştırıldığını dile getiren Çeraz, bu bölgeyi *Asya’nın Polonyası* olarak nitelendirmiştir. Çeraz bu bölgenin Rus Ermenistanı’nın Aras havzasının neredeyse tamamını kapladığını ve Kars vilayetini de içine aldığını; Türk Ermenistanı’nın Fırat Nehri havzasında bulunan vilayetler ile Erzurum, Diyarbakır ve Van’ı içine aldığını söylemiş; İran Ermenistanı’nın ise Azerbaycan vilayetinin içinde olduğunu belirtmiştir. Ardından Ermenilerin Helen-Roma dönemi ile Doğu Roma İmparatorluğu zamanında üstlendikleri rollerini, Hristiyanlığı kabul etmeleri ve Sasanilere karşı mücadeleleri ile son olarak İslamiyete karşı olan direnişlerini genel hatları ile anlatmıştır. Haçlı Seferleri’nin ardından Ermenilerin Batı Hristiyanlarının sadık yardımcıları olduğunu, ancak daha sonraki dönemlerde Müslümanlar, Moğollar ve Selçuklu Türklerine karşı savaşlar verdiklerinden bahsetmiştir. Bu ifadelerini müteakip Belçikalıların karşısında konuştuğunu anımsayan Çeraz, Haçlı Seferleri sırasında Belçikalıların Ermenilerin yanında savaştığını hatırlatmayı da unutmamıştır. Çeraz bu hatırlatmanın ardından Ani

²³¹*Les Nouvelles D’Orient*, “Conférence de M. Minas Tchéráz”, 1 Avril 1895, s. 6.

²³²*La Lanterne*, “Carnet Du Jour”, 6 Avril 1895, s. 4; *Le Journal*, “Communication”, 6 Avril 1895, s. 5; *La Lanterne*, “Réunions&Avis Divers”, 6 Avril 1895, s. 4; BOA, HR. SYS. 2748/68, lef. 1.

²³³*Le Grand Echo du Nord*, “Lille”, 8 Mai 1895, s. 2.

şehrinin kalıntıları ve manzara fotoğraflarının da bulunduğu bir projeksiyon gösterisi ile konferansını sona erdirmiştir²³⁴. Çeraz'ın mevzubahis konu üzerine sık sık konferanslar vermesi bir süre sonra Osmanlı Devleti tarafından kendisinin mercek altına alınmasına sebep olmuş, ancak durum hakkında bir girişimde bulunulması yerine yalnızca bir haberleşme yoğunluğunun yaşandığı görülmüştür²³⁵.

Çeraz'ın çeşitli yerlerde verdiği konferansların sonucu mahiyetinde iki noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. Bunlardan ilki, Çeraz'ın amacının *Ermenistan* olarak adlandırdığı coğrafyanın varlığının Avrupalı devletler tarafından kabul edilmesini sağlaması; ikincisi ise konferanslarında aynı stratejiyi izleyerek Ermeni halkının *Müslüman boyundurluğu altında ezildiği* imgelemine yaratmaya çalışmasıdır. Bu yolla Çeraz Fransa'da bulunduğu ilk anlardan itibaren öncelikle konferansları, daha sonrasında ise çeşitli yayın organları ile yaptığı röportajları sayesinde Ermeni meselesini gündemde tutabilmeyi başarmıştır. Örneğin Çeraz 7 Haziran 1895 tarihinde *Central News* haber ajansının bir temsilcisi ile görüşme gerçekleştirmiştir. Yapılan görüşmede İngiltere, Fransa ve Rusya'nın II. Abdülhamid'e sunduğu reform planının üzerinde durulduğu görülmektedir. Çeraz plana saygı duyduğunu ancak bazı yönlerden uygulanmasının pek pratik olmadığını ifade etmiştir. Aynı zamanda planda bazı boşluklardan bahsettiği görülmektedir. Özellikle reform planında adaletle ilgili kısmı masaya yatıran Çeraz, mahkemelerin Türk yasa ve yönetmeliklerine tabi tutulmasından dolayı yargının yeterince güvence altına alınmadığını iddia etmiştir. Büyük devletlerin Osmanlı sultanını reform planları dâhilinde Avrupalı bir Yüksek Komiser atamaya zorlamazsa, Çeraz Ermenistan'ın asla huzura kavuşamayacağını iletmiştir. Eğer istenilen gerçekleşmezse Çeraz'a göre yaşanacak olayların rotası belliydi: "*Baskı, isyana neden olacak ve isyan ise katliama*"²³⁶. Minas Çeraz Osmanlı Ermenilerinin durumunun iyileştirilmemesi halinde bir takım karışıklıklar çıkabileceği imajını çizmiştir. Nitekim bir karışıklık halinde devletin olayları bastırabileceği konusundaki savını desteklemek adına aynı temadaki röportajlarını vermeye devam etmiştir.

---

²³⁴ *Compte-Rendu des Actes de la Société*, Société Royale Belge de Géographie, Secrétariat de la Société Royale Belge de Géographie, Bruxelles, 1895, s. 57.

²³⁵ BOA, HR. SFR. 3, 436/41, lef. 1.

²³⁶ BOA, HR. SFR. 3, 433/13, lef. 2.

Minas Çeraz Fransa'da bulunduğu esnada gerek konferans vermek gerekse bazı basın mensupları ile görüşmek için kısa bir süreliğine İngiltere'ye gitmiştir. Konferanslarını yine aynı konu üzerinde veren Çeraz, basına verdiği röportajlarda ise genellikle Berlin Antlaşması ve Ermenilere taahhüt edilen reform planı üzerinde durmuş ve Türk hükümetinin Ermenilere yönelik zulümler yaptığını iddia etmiştir. Çeraz'ın basına verdiği bilgilerin kaynağı genel olarak "aldığı duyumlardan" ibaretti. Örneğin *Glasgow Evening News* gazetesinin 16 Ekim 1895'te yayınladığı bir habere göre Minas Çeraz, Trabzon'da gerçekleşen *katliam* hakkında aldığı duyumlar sonucu *Central Newshaber* ajansının bir temsilcisi ile bir röportaj gerçekleştirmiştir. Çeraz'ın aktardığına göre Van'ın eski valisi olan Bahri Paşa, kimliği bilinmeyen iki kişi tarafından vurulmuş; bunun ardından bütün Türkler bölgeye silahlı bir şekilde inerek Ermenilerin yaşadığı bölgenin bir kısmına saldırmıştır. Türklerin tek bir sokak dışında evlerin pencerelerini taşıdığını, kapıları kırdığını, bölgede meskûn olan kadınları kaçırdığını ve pek çok Ermeni'yi yaralayıp öldürdüğünü ileri süren Çeraz, baskını yapan kişilerin bütün bu hareketlerini Türk polisinin gözü önünde yaptığını iddia etmiştir. Çeraz'ın bu iddialarındaki asıl gaye ise Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmesini istemesidir. Bunu söz konusu haberin devamında açık bir şekilde görmekteyiz. Berlin Antlaşması'nın imzacı güçlerinin müdahale etmemesi halinde reform planlarının gerçekleşmeyeceği ve bu durumun Ermenilerin topyekûn yok olmaları anlamına geleceği şeklindeki ifadeleri Çeraz'ın bu isteğini ortaya koymaktadır²³⁷.

Minas Çeraz Fransa'da bulunduğu süre içinde konferanslar vermek üzere zaman zaman İngiltere'ye gitmiştir. Bu konferanslarından birini Liverpool Coğrafya Derneği üyesi olması vesilesiyle 21 Kasım 1895 tarihinde *Ermeniler, Tarihleri, Coğrafyaları ve Gelenekleri* isimli vermiştir²³⁸. Çeraz bu konferansında da hemen hemen aynı başlıkla verdiği önceki konferanslarında bahsettiği hususları ele almış olmalıdır.

Konferanslarının yanı sıra Çeraz'ın gerek İngiltere'ye gittiği dönemlerde gerekse Fransa'da kaldığı vakitlerde basına Osmanlı Devleti ve Ermeniler hakkında çeşitli demeçler vermeye devam ettiği görülmektedir. *The New York Herald* gazetesinde 4 Aralık 1895 tarihinde yayınlanan bir haberde Minas Çeraz'ın Osmanlı İmparatorluğu

---

²³⁷*Glasgow Evening News*, "The Trebizond Affair", 16 October 1895, s. 2; *The Sheffield Daily Telegraph*, "The Trebizond Affair", 16 October 1895, s. 5.

²³⁸ BOA, HR. SFR. 3, 440/77, lef. 1.

hakkındaki düşüncelerine ve Ermeni meselesi adına neler yapılabileceğine ait fikirlerine yer verilmiştir. Ancak bu haberde dikkat çekici olan ilk nokta Çeraz'ın *Ermeni meseleleri üzerine bir uzman* olarak tanıtılmasıdır. Osmanlı coğrafyasında 37 sene yaşadığı ve Berlin Kongresi'ne giden Ermeni heyetinin delegelerinden biri olduğuvurgulanan Çeraz'ın İngiltere Başbakanı Gladstone ile görüşmek üzere 1880'de İngiltere'ye gönderildiği ifade edilmektedir. Dikkat çekici ikinci nokta ise Çeraz'ın 1891'de "*Trablus'a sürgün edilmemek için*" Londra'ya kaçtığı söylenmesidir²³⁹. Ancak Çeraz'ın 1912 senesinde kaleme aldığı *L'Orient Inédit* kitabının giriş bölümünde yazdığına göre Osmanlı Devleti Çeraz'a sürgün cezası vermemiş, kendi ifadesiyle "*yirmi yıl sürecek gönüllü bir sürgüne gitmişti*"²⁴⁰.

Minas Çeraz'ın gazetecilerle yaptığı görüşmelerde vurguladığı şey Ermeni meselesinin ancak büyük devletlerin müdahalesi ile çözülebileceği ifadesidir. Çeraz'ın büyük devletler ifadesini özellikle İngiltere ve Rusya adına kullanıldığı dikkati çekmektedir. Ancak İngiltere'nin tek başına Doğu'nun en sorunlu bölgesine ulaşamayacağını belirten Çeraz, bölgeye ikili bir müdahalenin yapılması gerektiğinden bahsetmiştir. Çeraz *Büyük Ermenistan* olarak adlandırdığı altı doğu vilayetine Rusya'nın, Kilikya bölgesine ise İngiltere'nin müdahale edebileceğini öne sürmüştür. Her iki devletin de söz konusu vilayetleri geçici olarak Avrupa mandasına verebileceğini ekleyen Çeraz, bu şekilde uzlaşmanın gerçekleşebileceğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün sağlanabileceğini iddia etmiştir. Böyle yapıldığı takdirde Çeraz, İngiltere ve Rusya'nın bahsi geçen bölgeler için karma bir kamu hizmeti, karma bir jandarma teşkilatı ve bir milis kuvveti oluşturmasını ve Lübnan'a benzer bir anayasa verilmesini sağlamaları durumunda bölgede yeni bir kriz yaşanmayacağını ileri sürmüştür²⁴¹. Sonuç olarak Çeraz'ın bütün bu çabasının temele gayesi, öncelikle Ermeni meselesi adına Avrupa'da bir kamuoyu oluşturulmak, ardından bu kamuoyuna bir çözüm önerisi sunmak olmuştur. Çeraz'ın söz konusu çözümü ise Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışılmasını gerektiriyordu. Kısacası Çeraz'ın teklifi Ermeni tebaaya Lübnan benzeri bir özerklik verilmesiydi.

---

²³⁹*The New York Herald*, "Military Occupation", 4 December 1895, s. 1.

²⁴⁰ Bkz. Minas Tchéráz, *L'Orient Inédit*, Ernest Leroux, Paris, 1912.

²⁴¹*The New York Herald*, "Military Occupation", 4 December 1895, s. 1.

Minas Çeraz gazetelere verdiği röportajlar haricinde çeşitli kuruluşlarda konuşmalar yapmaya devam etmiştir. Örneğin 19 Aralık 1895'te Glasgow, Bothwell Caddesi'nde yer alan Hristiyan Enstitüsü'nde gerçekleşen bir toplantıda konuşmacı olan Çeraz, kendi ifadesiyle *zulümler* hakkında ilginç bir ders vermiştir. Çeraz, aynı zamanda bu konuşmada İngiliz hükümetini anarşi durumunun sona ermesi için hızlı önlemler almaya çağırmıştır. Ancak bu konuşmada dikkate şayan olan asıl kısım, Çeraz'ın İngiliz halkını *Ermenistan*'daki hükümetin güvenliğini sağlamak için İngiliz hükümetine karşı harekete geçmelerigerektiğini söylemesi olmuştur. Çeraz Bab-ı Ali'nin *Ermenistan*'daki reformları yapması ve Ermenileri Kürtlere ve Çerkezlere karşı koruması gerektiğini ancak bunların yapılmadığını vurgulamıştır²⁴². Çeraz'ın bu konuşmasından anlaşılacağı üzere Osmanlı yönetimine karşı İngiliz kamuoyu üzerinde menfi bir imaj çizilmek istenmiştir. Çeraz'ın Glasgow'da yaptığı konuşmanın müteakibinde tekrardan Fransa'ya döndüğü ve aynı rotada ilerlediği görülmektedir.

Fransa'ya dönüşünün ardından Çeraz, Ermeniler ve tarihleri konulu konferanslarının yanı sıra bazı toplantılara da katılmıştır. Bunlardan biri 28 Aralık 1895 tarihinde, "*Ermeni katliamlarını*" protesto etmek amacıyla Yurtsever Ermeni Öğrencileri Komitesi tarafından düzenlenmişti. Sosyalist milletvekillerinden Ernest Roche'nin de olduğu bu büyük toplantının başkanlığını ise Fransız politikacı ve ismi Dreyfus olaylarına karışan Henri Rochefort üstlenmiştir. Toplantıda H. Rochefort'un Müslümanların Hristiyanlara karşı çıkmasının bir sorun olmadığını dile getirmesinin üzerine Çeraz, Kürtlerin ve Çerkezlerin Ermenilere yönelik yaptığı *zulümleri* içeren bir konuşma yapmıştır²⁴³. Paris'te yaklaşık 250 kişinin katılımıyla gerçekleşen bu toplantıda Osmanlı Devleti aleyhine konuşmalar yapılması sebebiyle Paris Büyükelçisi Münir Bey, Tevfik Paşa'ya bir telgraf göndererek söz konusu durum hakkında bilgi vermiştir. Bu toplantının ardından Fransa Dışişleri Bakanı ile görüşen Münir Bey, Fransa hükümetinden bu toplantıda Osmanlı aleyhine faaliyette bulunan kişilere kanunen işlem yapılmasını arzuladığını iletmıştır. Bu istek üzerine Fransız Dışişleri Bakanı toplantıyı düzenleyen cemiyetin başkanının Osmanlı tebaasından olduğunu, başta Rochefort olmak üzere toplantıdaki Fransızların zaten Sosyalist oldukları için kendi hükümetleri

---

²⁴²*Glasgow Evening Post*, "The Armenian Atrocities", 20 December 1895, s. 3.

²⁴³*Le Soleil*, "La Question Arménienne a Paris", 29 December 1895, s. 2.

aleyhinde de propoganda yaptıklarını ifade etmiştir. Aynı zamanda Münir Bey, Fransız bakandan söz konusu isimler hakkında gereğinin yapılacağı vaadini de almıştır²⁴⁴.

Aktif bir şekilde Fransa'daki faaliyetlerini sürdüren Çeraz'ın konferanslarına hız kesmeden devam ettiği görülmektedir. Örneğin Çeraz, 17 Şubat 1896 Pazartesi günü Toulouse Coğrafya Derneği'nde *Ermenistan ve Mevcut Durum* başlıklı bir konferans vermiştir. Başkanlığını Dr. Marvaud'un yaptığı bu konferansında Çeraz'ın geçmişteki konferanslarında yaptığı konuşmaların neredeyse aynısını tekrarladığı görülmektedir. *Ermenistan* coğrafyasının iklimi ve konumu, Ağrı Dağı ve bahsi geçen coğrafyanın Türkiye, Rusya ve İran arasında pay edilmesi gibi başlıkları Çeraz'ın tekrardan yinelemesiyle beraber, Nuh'un gemisi ve Hz. İsa ile ilgili efsanelere de konuşmasında yer verdiği görülmektedir. Bu bilgileri müteakip Çeraz, din kardeşliği vurgusunun altını çizmeyi ihmal etmeden, Ermeni Kilisesi'nin Doğu Kilisesi'nin bir parçası olduğunu ve 362 senesinde Eçmiyadzin Kilisesi'nin inşa edildiğini dile getirmiştir²⁴⁵.

Aynı zamanda konferansın dinleyecilerinin genel itibariyle Fransız olmasından dolayı Çeraz iki millet arasında bir bağ kurmak istemiştir. Bu sebeple Fransız edebiyatını metheden Çeraz Corneille, Racine, Moliere, Victor Hugo gibi Fransız yazarların pek çok eserinin kendi dillerine çevrildiğini iletmiştir. Çeraz'ın söz konusu edebi vurguyu 1893 senesinde İngiltere'de verdiği konferanslarda İngiliz yazarları örnek göstererek yaptığını hatırmak gerekir. Böylece aslında Ermenilerin Batı edebiyatını yakından takip eden bir millet olduğunu ortaya koymak istemiştir. Burada da muhtelif konuşmalarında yaptığı gibi Haçlı Seferleri'ne de değinmiştir. Ancak ilgi çekici olan nokta, Çeraz'ın hangi millete konferans veriyorsa, o millet ile bir *kardeşlik bağı* oluşturma çabasıdır. Örneğin yukarıda da ifade edildiği üzere Belçikalılara verdiği konferansta Haçlı Seferleri'nde Belçika ve Ermeni milletinin kanlarının birlikte döküldüğünü ve birlikte savaştıklarını vurgulayan Çeraz, Fransızlara verdiği konferansta da Fransız kanı ve Ermeni kanının savaş alanında birbirine karıştığını dile getirmiştir. Konferansının kalanının seyri eskileriyle aynı olan Çeraz, konferansını yine projeksiyon gösterisi ile sona erdirmiştir. Bu gösterinin içinde *Ermenistan* coğrafyasının

---

²⁴⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri(1879-1918)*, Ankara, 2002, s. 53-54; Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça*, Gökkuşbu, İstanbul, 2005, s. 176.

²⁴⁵ *Bulletin de la Société de Géographie de Toulouse*, No. 3-4, E. Privat Libraire-Editeur, Toulouse, 1896, s. 89-91.

haritası, Ağrı, Kral Tigraness, Eçmiyadzin Kilisesi, Ani şehrinin kalıntıları ve bir *Kürt istilas*ı yer almıştır. Konuşmasının nihayetinde Çeraz, konferans başkanı tarafından onore edilmiş ve dinleyicilerin alkışları ile konuşmasını bitirmiştir²⁴⁶.

Fransa'daki bulunduğu süre zarfında konferanslarına devam eden Çeraz, aynı zamanda edebi kimliğiyle öne çıkma çabası içinde olmuştur. Bu çerçevede Çeraz'ın *Journal des Débats*'da Napolyon ile ilgili yayınladığı kısa hikâyesi oldukça dikkat çekmiştir. Napolyon'un Rusya seferi hakkında Ermenistan'ın popüler efsanelerinden birini ele alan Çeraz, burada Ermeni bir generalin Rus Çarı'na ettiği yardımı anlatmıştır. Hikâye, 700 bin askeri ile Rusya'yı işgal eden Napolyon'un önüne tek bir Rus askeri çıkmadan başkente doğru ilerlemesiyle başlamaktadır²⁴⁷. Buna karşın Rus Çarı çeşitli çareler aramaya başlamış, bu noktada kendisine eski bir Ermeni general Petersburg şehrinin yakılmasını, bu vesileyle düşmanın soğuk ve açlıkla boğuşmaya terkedilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bu plan Çar'a makûl gözükmüş ve uygulanmıştır. Neticesinde kar ve kıtlıktan kırılıp geçen, hatta atlarını yemek zorunda kalan Napolyon'un ordusu, eski Ermeni generalin birlikleri tarafından sarılmış ve esir alınmıştır. Ermeniler tarafından *dünyanın en büyük kralı bir Ermeni generali tarafından yenildi ve esir alındı* şeklinde özetlenen Çeraz'ın kaleminden çıkan bu hikâye oldukça takdir görmüştür²⁴⁸.

Minas Çeraz'ın Fransa'daki söz konusu eylemlerine 1899 senesine doğru bir ara verdiği görülmektedir. Bu durumun temel sebebi ise o sene Hollanda'da düzenlenmesine karar verilen Lahey Barış Konferansı'nın toplanması olmuştur. Berlin Antlaşması'nın imzacı güçlerinden olan Avrupalı devletlerin de katılım sağladığı bu konferansa gitmeye karar veren Çeraz, çeşitli Ermeni kolonileri tarafından temsilci seçilerek burada ön plana çıkacaktır.

2.2.3.3. 1899 Lahey Barış Konferansı ve Çeraz

XIX. yüzyıl pek çok devletin uluslararası barışı korumak ve yeni bir dünya düzeni kurmak için adımlar attığı bir dönem olmuştur. Savaşların engellenemeyeceği bilinen bir gerçek olduğu için, zararı en aza indirmek adına savaş hukuku konusunda yeni

²⁴⁶*Bulletin de la Société de Géographie de Toulouse*, s. 91-94.

²⁴⁷*Journal des Débats Politiques et Littéraires*, "Revue des Revues", 2 Mars 1899, s. 1.

²⁴⁸*Le Grand Echo du Nord*, "Echos de Partout", 13 Septembre 1900, s. 1.

kurallar konmaya çalışılmıştır. Yeni düzenin kurulması yolunda bu yüzyılda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimlerin içinde 1856 Paris Deniz Hukuku Beyannamesi, 1864 Cenevre Sözleşmesi, 1868 Saint-Petersburg Sözleşmesi ve 1871 Washington Sözleşmesi'nin imzalanması en önemlileri olarak sayılabilir²⁴⁹. Ancak söz konusu adımların yeterli gelmemesi neticesinde barışın sağlanması yönünde yeni bir adım atılmasına karar verilmiştir.

Dünya barışını korumak adına 1899 senesinde Lahey'de ilki düzenlenecek olan bir barış konferansının toplanmasına karar verilmiştir. Avrupalı ülkelerin katılacağı bu konferansa Ermeniler de bir delege göndermek istemiştir. Bu isteğin neticesinde Bulgaristan'daki Ermeni kolonileri Minas Çeraz'ı temsilcileri olarak seçmiştir. 20 Mayıs 1899 günü Lahey şehrine varan Çeraz, ertesi gün şehirde düzenlenen bir Anglo-Amerikan toplantısına katılarak şehirdeki faaliyetlerine başlamıştır. Bu toplantıda bir konuşma yapan Çeraz, Lahey Barış Konferansı'nda Alsas-Loren, Ermenistan ve Makedonya'nın sorunlarına adil ve barışçıl bir çözüm getirilmesi gerektiğini, aksi takdirde mevzubahis sorunların büyüyeceğini belirtmiştir²⁵⁰. Barış Konferansı'nın çalışmalarına başlamasının önce Çeraz, büyük devletlerin temsilcilerine mektuplar göndererek davası adına destek kazanmayı amaçlamıştır. Bu amaçla kendisinin Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İngiltere'nin delegelerine mektuplar gönderdiği dikkati çekmektedir. Ancak Çeraz'ın görüşme isteklerine İngiltere'nin temsilcisi olan Julian Pauncafote dışındaki temsilcilerden bir cevap gelmemiş; nitekim İngiliz temsilcisi tarafından da bu görüşme isteği reddedilmiştir²⁵¹.

Minas Çeraz basın ve gazetelerin ne kadar etkili olduğunu bildiği için burada da onlarla yakın temasa geçmişti. Verdiği röportajlar da bir süre sonra çeşitli gazetelerde yayımlandı. Örneğin 21 Mayıs 1899 tarihinde Çeraz'ın *Dagblad* gazetesine verdiği röportaj, basında büyük bir etki yaratmıştır. *Doğudaki Hristiyanların davasının savunucusu, Berlin Kongresi'nin eski delegesi ve Ermenilerin savunucusu* olarak anılan Çeraz, konferans müzakerelerinde Makedonya ve Ermenistan ile ilgili meseleler dışında tüm maddelerin detaylı bir şekilde ele alındığını belirtmiştir. Buna ilaveten Çeraz, Lahey Konferansı'ndaki görevini “*vatandaşlarının kurbanı oldukları zulüm hakkında*

²⁴⁹ M. Yasin Aslan, “Savaş Hukukunun Temel Prensipleri”, *TBB Dergisi*, S: 79, 2008, s. 236-237.

²⁵⁰ *Le Temps*, “La Conférence de la Paix”, 22 Mai 1899, s. 2.

²⁵¹ *L'Arménie*, “La Conférence de la Paix”, 1 Juillet 1899, s. 1.

bir araştırma yapmak üzere konferansa bir memorandum vermek ve Bulgaristan'daki cemaatinin taleplerini konferansa iletmek” olarak tanımlamıştır²⁵².

Lahey'e gelmesinden kısa süre sonra Çeraz'ın gerek basın mensuplarıyla gerekse kongreye katılan delegasyon üyeleriyle bağlantılar kurması bazı kesimlerin dikkatini çekmiştir. Bab-ı Ali tarafından da faaliyetleri takip edilen Çeraz'ın mevcut tutumu basına ağırlıklı olarak sempatik bir şekilde yansımış olsa da, Çeraz'ın davasına ve Ermeni meselesine karşı farklı yorumlar yapıldığı da görülmektedir. Bu örneklerden birine *Revue d'Orient* gazetesinde rastlanmaktadır. Öyle ki gazetenin 22 Haziran 1899 tarihinde yayınlanan ve Ermeni meselesini masaya yatıran bir yazısı Tevfik Paşa tarafından Bab-ı Ali'ye dâhi gönderilmiştir. Yayınlanan bu habere göre Minas Çeraz'ın Barış Konferansı delegelerine Türkiye'deki Ermenilerin durumu hakkında Osmanlı hükümeti aleyhine bir muhtıra sunmak istemesinin duyulmasının ertesi günü Muş'ta birtakım karışıklıklar ortaya çıkmıştı. Muş'taki birkaç Ermeni'nin Türk askeri birliklerine saldırdığını ileten bu haber, Doğu vilayetlerinde yaşanan olayların içyüzüne dikkat çekmek istemiş; bunun sebebini ise İngiliz gazeteleri başta olmak üzere Avrupa basınının Ermenilerin mağduriyeti konulu haberleri yakında basacağı şeklinde göstermiştir. Aynı zamanda yazıda İngiltere'nin son birkaç senedir Ermenilere misafirperver davrandığını hatta para yardımında bile buldukları aktarılırken, Minas Çeraz'ın da himaye edilen isimler arasında yer aldığı belirtilmiştir. Lahey Barış Konferansı'nda evrensel barış üzerine adımlar atıldığı esnada Çeraz'ın Avrupa'yı yeni bir Ermeni sorunuyla tehdit etmek istediğini aktaran bu haber, Ermenilerin yaşadığı Türk illerinde tam da bu sırada yeni ayaklanmalar çıkmasının bir tesadüf olmadığı üzerinde durmuştur. Bu noktada haberde özellikle Çeraz'ın uzun zamandır Ermeni komitesinin aktif liderlerinden biri olduğu, Berlin Kongresi sonrasında komitecileri harekete geçirdiği ve Osmanlı Devleti'ne karşı eylemlerini sürdürebilmek adına Londra'ya kaçtığı vurgulanmıştır. Hatta yazıda Minas Çeraz'ın gerçek bir vatansever olsaydı elde edilen barışı korumaya çalışacağı söylenmiş, azınlıklara nazaran Ermenilerin hala Osmanlı Devleti'nde ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunun altı çizilmiş; hatta en bilinen örneklerin Artin Dadyan Paşa ve Nişan Efendi'nin görevlerine devam ettiği vurgulanmıştır²⁵³.

²⁵²L'Arménie, "La Conférence de la Paix", 1 Juin 1899, s.3.

²⁵³BOA, HR. SYS. 194/81, lef. 4.

Çeraz'ın konferansın ilk günlerinde gerçekleştirdiği faaliyetler çeşitli tepkileri üzerine toplasa da genellikle Ermeni halkına karşı sıcak bakıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle de basından aldığı destekle Çeraz, Ermenilerle ilgili Amsterdam'da bir konferans vermeye niyetlenmişti. Çeraz Amsterdam'da bulunan Ermeni Gençlik Merkezi'nde *Ermenistan ve Ermeniler* konferansını vermeyi planlamıştı ancak bu planın büyük bir engelle karşılaştığı görülmektedir: Çeraz'ın konferans vermesi için Lahey polisinden izin almaması gerekçesiyle Hollanda hükümeti konferansa müsaade etmemişti. Konferansına müsaade edilmemesinin sebebinin gerekli izinlerin alınmaması olduğu belirtilse de yerel basın durumu daha farklı bir perspektifte ele almıştır. Haberlerde asıl sebebin Osmanlı hükümetinin Hollanda hükümetinden konu hakkında taleplerde bulunması olduğu belirtilmiştir²⁵⁴. Dikkat çekici olan bu konu hakkında özellikle de İngiliz basınında çıkan haberlere göre Sultan II. Abdülhamid, Diran Kelekyan isimli özel temsilcisini Lahey'e yollamıştı. Sultanın bu hareketindeki amacı ise Ahmet Rıza ile Minas Çeraz'ın niyetlerini öğrenmek olarak gösterilmiştir. Nitekim bu çerçevedeki haberlerin çoğalmasında Avrupa basını dikkatini Minas Çeraz ve Ermeni davasına daha çok vermiştir²⁵⁵. Örneğin *The Times*, *Le Siécle*, *Dagblad*, *Familieblad*, *Haagsche Couranti Niews Van Den Dag*, *Algemeen Handelsblad* gibi çeşitli yayın organları mevzubahis konu hakkında Hollanda hükümetine şiddetli bir şekilde saldırmıştır²⁵⁶.

Çeraz'ın konferansının engellenmesine dair dikkate şayan örneklerinden birini 5 Haziran 1899 tarihinde *La Cocarde* gazetesinin bir haberi gözler önüne sermektedir. Bu habere göre Minas Çeraz'ın *Ermenistan ve Ermeniler* isimli konferansının engellenmesi, II. Abdülhamid'in yol açtığı "*despotik*" rejimin Osmanlı'da oluşturduğu kalıntıları ortaya koymaktaydı. Ayrıca bu durum, Hollanda ve Osmanlı hükümetinin politik bir pazarlığı olarak yorumlanmış, Çeraz'ın ise bu çıkar ilişkisi arasında kalan bir kurban olduğu belirtilmiştir²⁵⁷.

---

²⁵⁴*Le Siécle*, "A L'Etranger", 3 Juin 1899, s. 1.

²⁵⁵*Leamington Spa Curier*, "Armenia and The Peace Conference", 3 June 1899, s. 2; Fikretin Yavuz-Büşra Beyhan, "Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkış Sürecinde bir Ermeni Aydını: Minas Çeraz ve Yurtdışındaki Faaliyetlerinin Analizi", *Vakanüvis*, Vol. 4, S: 2, Güz 2019, s. 729.

²⁵⁶*L'Arménie*, "La Conférence de la Paix", 1 Août 1899, s. 2.

²⁵⁷*La Cocarde*, "Bulletin de L'Etranger", 5 Juin 1899, s. 3.

Minas Çeraz, Lahey Barış Konferansı Başkanı'na 24 Mayıs 1899 tarihinde Ermeni meselesi ile ilgili isteklerinin yer aldığı bir mektup göndermiştir. Bu mektubunda Ermenistan'da işlenen "*vahşetlerden*" bahsetmiş, bir mutabakat önermiş ve cemaatinin bu konferansa davalarını desteklemek için kendisini seçtiğini dile getirmiştir. Ermenilerin delegesi Çeraz aynı zamanda konferans başkanı de Staal'dan cevabını kendisine iletmesini de istemiştir²⁵⁸. Fakat Barış Konferansı Genel Sekreteri J. Van Eys'in yanıt olarak kendisine gönderdiği mektup hem Çeraz'ın isteklerini karşılamamış hem de basında geniş yer bulmuştu. J. Van Eys, Çeraz'a gönderdiği mektupta Barış Konferansı Başkanı'nın verdiği emirlere göre, herhangi bir siyasi sorun konferans görüşmeleri dışında bırakılacaktı, dolayısıyla Bulgaristan ve Mısır başta olmak üzere Ermeni kolonileri tarafından konferansta görüşülmesi istenen taleplere cevap verilemeyeceği kendisine iletmişti²⁵⁹.

Barış Konferansı Komisyonu'ndan istediği ilgi ve karşılamayı göremeyen Çeraz, siyasi meselelerin masaya yatırılmaması sebebiyle konferansını verebilmek için çalışmalarını hızlandırmıştır. Lahey polisi tarafından engellenen bu isim, konferansı verebilmek için destek arayışına girmiştir. Nihayetinde kısa bir süre içinde bu desteğin İkinci Komisyon üyelerinden olan Dr. Kuyper ve Bay Lieftinck tarafından geldiği görülmektedir²⁶⁰. Sol devrim karşıtı grubun lideri olarak bilinen Dr. Kuyper ve modern bir liberal olarak tanınan Bay Lieftinck'in müdahalesi ile Minas Çeraz Amsterdam'da bir konferans vermenin hazırlıklarına hemen başlamıştır²⁶¹.

Minas Çeraz'ın konferans hazırlıklara dair Osmanlı Devleti'nde de bir haberleşme yoğunluğunun yaşandığı görülmektedir. 6 Haziran 1899 tarihinde Berlin Sefaret-i Seniyesi'nden Bab-ı Ali'ye gönderilen şifreli telgrafta Minas Çeraz'ın Flemenk meclisi üyesi ve hükümete karşı muhalif üyelerden bir tanesi olan Kuyper'in yardımıyla Amsterdam'da Ermeniler hakkında bir konuşma vereceğinin anlaşıldığı bilgisi verilmiştir²⁶². Süregelen durum hakkında Lahey Sefaret-i Seniyesi Mashalatgüzarlığından Hariciye Nezareti'ne 9 Temmuz tarihinde gönderilen bir tahrirata göre ise Minas Çeraz'ın konferansın yedinci gününde bir konuşma

²⁵⁸*Le Constitutionnel*, "L' Arménie a la Conference de la Paix", 4 Juin 1899, s. 2.

²⁵⁹*L'Univers*, "Derniere Heure", 3 Juin 1899, s. 4.

²⁶⁰*L'Aurore*, "La Conférence de la Paix", 5 Juin 1899, s. 3.

²⁶¹*Le Temps*, "La Conférence de la Haye", 5 Juin 1899, s. 1.

²⁶² BOA, Y. PRK. EŞA. 33/28, lef. 1.

gerçekleştirmek istediği; bu konuşmanın gerçekleşmesi adına ise Flemenk meclisinin bazı üyelerinin bir metin sunduğu bilgisi iletilmiştir. Bu yolda bir müzakere gerçekleştiği ve Flemenk meclisinden Dr. Kuyper'in Fransızca bir konuşma yaptığı da Bab-ı Ali'ye verilen bilgilerdendi. Öyle ki Çeraz'ın yukarıda geçen iki ismin desteği ile verdiği konferans da yakından takip edilmiş, burada Çeraz'ın *Ermenistan*'ın coğrafyası ile etnografyasına dair bazı bilgiler verdiği bildirilmiştir²⁶³.

Tüm hazırlıklarını yaptıktan sonra Çeraz, Amsterdam'da konferansını başarılı bir şekilde vermiştir. Genel hatlarıyla eski konferanslarına benzer bir şekilde konuşmasına başlayan Çeraz, devamında Lahey Barış Konferansı'nda engellenmesine de değinerek politik bir duruş sergilemeyi ihmal etmemiştir. "*Ermenistan'dayıkım*" olarak değerlendirdiği olayların asıl sebebinin Avrupa diplomasisinin alaycılığı olduğunu söyleyen Çeraz, Avrupa'nın Türklere Ermenileri ezmek için tam bir yetki verdiğini ifade etmiştir. Lahey Barış Konferansı'nda gerçekleşen polis müdahalesine şaşırıldığını da ekleyen Çeraz, bu müdahalenin asıl sebebinin Hollanda hükümetinin Osmanlı Devleti ile Doğu Hint Adaları'ndaki Müslümanlarla ilgili durumuna bağlamıştır²⁶⁴.

Minas Çeraz'ın konuşmasında değindiği noktalardan biri de Ermenilere verilen taahhütlerdi. Ermenilerin Paris Antlaşması ile umutlandığını ancak sonrasında antlaşmanın "ölü bir mektup" gibi kaldığını ifade eden Çeraz, ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ile inançlarının yeniden tazelendiğini dile getirmiştir. Ancak bu anlaşmanın geçersiz sayılmasından sonra Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini kazandıklarını söyleyen Çeraz, Kıbrıs Antlaşması'na da imza atıldığını fakat burada da taahhütlerin yerine getirilmediğini ifade etmiştir. Çeraz bu sözlerinin sonrasında Sultan II. Abdülhamid'in temel reformları gerçekleştirmeye bile yanaşmadığını, hatta Kürtleri ve Türkleri bir araya getirerek Ermenilere karşı harekete geçirdiğini iddia etmiştir²⁶⁵. İddialarının ardından Hollanda halkına seslenen Çeraz, bu milletten ve Hollanda Kraliçesi'nden Ermenistan halkı adına destek isteyerek konferansını sonlandırmıştır. Milli duyguları coşturan bu konuşması dinleyiciler tarafından coşkuyla ayakta alkışlanmış, ardından Çeraz selamlanmıştır. Yoğun bir

²⁶³BOA, Y. MTV. 193/33, lef. 1.

²⁶⁴ Minas Tchéraz, *Conférence Arménienne a Amsterdam*, Librairie Höveker&Wormser, Amsterdam, 1899, s. 28-29. Eser hakkında daha ayrıntılı bilgi almak için bkz. Üçüncü Bölüm, 3.2.6.

²⁶⁵ Yavuz-Beyhan, "Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkış Sürecinde bir Ermeni Aydını: Minas Çeraz ve Yurtdışındaki Faaliyetlerinin Analizi", s. 730.

ilgiyle karşılaşan Çeraz, sonrasında konferans başkanı Dr. Kuyper'in öncülüğünde "Yaşasın Ermenistan!" sloganı eşliğinde uğurlanmıştır²⁶⁶. Minas Çeraz'ın verdiği konferans vasıtasıyla Ermeni davasını duyurma çabasının başarıya ulaşmış olduğunu söylemeliyiz ki, Hollanda ve Avrupa basını uzun bir süre boyunca bu konferansı manşetlerinden düşürmemiştir. Ayrıca Çeraz'ın bu konuşması Hollandalı siyasetçileri de derinden etkilemiştir. Hollanda'nın en seçkin senatörlerinden biri olan, Himaye Komitesi'nin Başkanı Jonkheer van Asch van Wijck, Minas Çeraz'ı "*acı çekenlerin tercümanı ve bilinmeyen hakların savunucusu*" olarak tanımlamıştır²⁶⁷.

Minas Çeraz'ın Lahey Barış Konferansı'nda büyük devletlere karşı istediği konuşmayı gerçekleştiremediği görülse de sonrasında verdiği konferans vesilesiyle fikirlerini genel bir kitleye aktardığı söylenebilir. Özellikle de Flemenk meclisinin üyesi Dr. Kuyper'in desteği ile bu konferansı gerçekleştirebilen Çeraz, daha sonraki dönemlerde de kendisine olan müteşekkirliliğini sürdürecektir. Öyle ki Lahey Barış Konferansı'ndan iki sene sonra Hollanda'nın Başbakanı seçilen A. Kuyper'i ilk tebrik edenler arasında Minas Çeraz bulunacak ve Ermeni halkının kendisini *yeni Gladstone* olarak kabul ettiğini ifade edecektir²⁶⁸. Aynı şekilde Lahey Barış Konferansı'nın ardından Çeraz'a karşı yapılan polis takibatı hakkındaki durumu da Dr. Kuyper mecliste sürekli hatırlatmayı ihmal etmeyecektir. Konferanstan aylar sonra, Flemenk meclisinde bütçe ile ilgili gerçekleşen tartışmaların ardından Dr. Kuyper'in, hükümeti "eski konukseverlik geleneklerini ihlal ettiği" için suçlamıştır. Konferans zamanı Lahey'e gelen Minas Çeraz'a yönelik polis takibatını hatırlatmış ve bu hareketi kınamıştır²⁶⁹. Görüldüğü üzere Minas Çeraz, Lahey Barış Konferansı'nda istediği başarıyı elde edemese de kurduğu siyasi bağlantılar vesilesiyle sıkça anılan bir isim haline gelmiştir.

Minas Çeraz'ın Hollanda'da gerek Barış Konferansı esnasında gerekse verdiği konferans vesilesiyle Avrupa basınının ve kamuoyunun dikkatini çeken bir isim olmuştur. Ermeni milletini ve mevcut durumlarını Hollanda'ya tanıtan Çeraz çoğunlukla büyük bir sempati ile karşılaşmıştır. Elde ettiği başarının ardından Çeraz'ın tekrardan Marsilya'ya döndüğü bilinmektedir. 1908 senesine kadar siyasi faaliyetlerine

---

²⁶⁶Tchéraz, *Conférence Arménienne a Amsterdam*, s. 29, 32.

²⁶⁷*L'Arménie*, "La Conférence de la Paix", 1 Septembre 1899, s. 1.

²⁶⁸BOA, HR. SYS. 2751/17, lef. 2.

²⁶⁹*Le Temps*, "Nouvelles de L'Etranger", 5 Décembre 1899, s. 2.

ara veren Çeraz, bu esnada *L'Arménie* dergisindeki müdürlük vazifesine yoğunlaşmıştır. Nitekim II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte Çeraz ömrünün otuz sekiz senesini geçirdiği İstanbul'a geri dönmüştür.

2.3. İstanbul'a Dönüşü ve Meşrutiyet'te Mebusluk Yılları

1789 Fransız İhtilali'nin neticesinde zuhur eden milliyetçilik akımı özellikle çok uluslu devletleri etkileyen bir unsur olmuştu. Bu akım neticesinde pek çok millet kendine ait bir ulus-devlet kurma arzusu içine girmişti. İhtilalin sonucunda Osmanlı Devleti de etkilenmiş ve "Osmanlı vatandaşı" kavramı oluşturularak bu akımın etkisinden çıkmaya çalışılmıştır. Bu yolda Tanzimat ve Islahat fermanları ilan edilmiştir. Ancak milliyetçilikle birlikte gelen düşüncelerden biri de modernleşme hareketi olmuştu. Eşitlik ve demokrasi kavramlarının yaygınlaşması neticesinde Sultan II. Abdülhamid döneminde I. Meşrutiyet ilan edilmiştir. Fakat bu demokratik hareketin başarısızlıkla sonuçlanmasına İttihat ve Terakki Cemiyeti ve aydınlar tepki göstermiş, gün geçtikçe demokrasi taraftarları çoğalmıştır. Bu baskıların neticesinde 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edilmiştir²⁷⁰. Bu şekilde Osmanlı Devleti son demokratikleşme hareketini gerçekleştirmiş, tekrardan meclisli yönetim getirilmiştir. Bu yolda başarılı olunması için tamamlanması gereken tek şey seçimlerin yapılması ve mebusların belirlenmesiydi.

Minas Çeraz Osmanlı Devleti'nde demokrasi rüzgârının esmesi ile başkente gelmeye karar vermiş ve bu kararı sonucunda hayatındaki önemli dönüm noktalarından birini yaşamıştır. İstanbul'a döndüğü 1908 senesi içinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi bünyesinde bulunan Ulusal Meclis'te başkanlık vazifesine getirilen Çeraz, cemaati içinde dikkatleri tekrardan toplayarak yeni Patrik İzmirliyan ile yakınlaşmaya başlamıştır. Bu yakınlaşma neticesinde Çeraz'ın İzmirliyan'ın gerçekleştirmeyi planladığı St. Petersburg ziyaretine katılmasına karar verilmiş ve bu ikili 1908 senesinde Rus Çarı'nı ziyaret etmiştir. Aynı zamanda Rusya Başbakanı Stolipin ile de görüşmeler gerçekleştiren Çeraz, Patrik İzmirliyan ile birlikte Ermeni davasına yönelik

---

²⁷⁰ İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Akademik Bakış*, C: 2, S: 3, Kış 2008, s. 212-213, 217.

destek sözü almayı amaçlamıştır. Nitekim görüşmelerde başarılı bir siyaset uygulayan İzmirliyan ve Çeraz aynı sene içinde İstanbul'a geri dönmüştür²⁷¹.

1914 senesine gelindiğinde yapılan seçimler Minas Çeraz'a mebus olma yolunu açtı. Bu seçimlerde Ermeni tebaaya mensup mebusların seçiminde İttihat ve Terakki Fırkası, Ermeni Patrikhanesi ve Ermeni komiteleri etkiliydi. Bu sebeple özellikle de Ermeniler, mebus adaylarını belirleme konusunda Patrikhane'ye danışmıştır. Patrikhanenin adaylarından birisi Hınçaklara mensup olan Minas Çeraz olmuştur. Bitlis Ermeni Temsilciliği Çeraz'a karşı Taşnak topluluğuna mensup olan Armanak Haçikyan'ın adaylığını istemişti. Bunu müteakip Patrik Zaven Efendi'nin başkanlığında bir seçim komisyonu toplanmış ve adayların kesinleştirilmesi istenmiştir. Bu toplantı neticesinde Patrikhane Minas Çeraz'ın Bitlis'ten aday gösterilmesini kati bir şekilde isteyerek ağırlığını ortaya koymuştur²⁷². Patrikhanenin bu yönde bir tavır sergilemesinde Çeraz'ın bir süre Patriklik Genel Sekreteri görevini icra etmesi ve Ermeni milleti adına yararlı faaliyetlerde bulunmuş olması etkili olmuştur.

Çeraz'ın adaylığı onaylanmış olmakla birlikte kendisi bazı sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sıkıntılardan ilki, Çeraz'ın nüfus kaydının taşınması meselesi olmuştur. Adaylığını koruyabilmek adına Çeraz kendi isteğiyle nüfus kaydını İstanbul'dan Muş'a aldırılmıştır. Bu sayede bölgedeki mebus adaylığını koruyabilmiştir²⁷³. İkinci sıkıntı ise Çeraz'ın Hınçaklara mensup olmasıydı, zira Taşnaklar Çeraz'a karşı çıkmıştı. Bu sebeple Çeraz sağlık durumunun iyi olmadığını öne sürerek adaylıktan çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun sebebinin Taşnakların baskısı olduğu anlaşılınca Patrikhane, Minas Çeraz'ın adaylığı konusunda ısrarcı olmuş ve Çeraz Bitlis'ten kati suretle mebus seçilmiştir²⁷⁴.

Çeraz'ın mebus olarak meclisteki faaliyetlerine bakıldığından bir sıkıntı dikkati çeker. Bunun sebebi Çeraz'ın isminin Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri'nde farklı şekillerde yazılmasından kaynaklanmaktadır. Pek çok Ermeni mebusun ismi doğru tercüme edilirken Çeraz'ın adı kayıtlarda genellikle Kiraz veyahut Keraz Efendi şeklinde

²⁷¹Arşak Alboyacıyan, "Minas Çeraz", *Haykakan Sovetakan Hanragıtaran*, C:9, Yerevan, 1983, s. 11.

²⁷²Şaduman Halıcı, "Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", *Tarih Dergisi*, S: 62(2015/2), İstanbul, 2016, s. 165-166.

²⁷³BOA, DH. SN. THR. 52/13, lef. 4.

²⁷⁴Halıcı, "Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", s. 170.

geçmektedir. Ayrıca meclis kayıtlarında bakıldığında Çeraz'ın oturumlara çoğunlukla katılmadığı da dikkati çekmektedir.

Minas Çeraz'ın ismi Meclis-i Mebusan zabıtlarında ilk kez 19 Aralık 1914 (6 Kanunuevvel 1330) tarihinde görülmektedir. Söz konusu günde Bitlis mebuslarından Hasan Lami, Minas Çeraz ile Arap coğrafyasında bulunan Asir bölgesi mebuslarından Abdülvahhap, Şeref Yusuf ve Seyyid Ali Haydar Efendilerin mazbataları kabul edilmiştir. Menteşe(Muğla) mebusu Halil Bey'in başkanlığında toplanan meclis, yapılan oylama ile Minas Çeraz'ın mebusluğunu tasdik etmiştir²⁷⁵. Çeraz mebusluk senelerinde Karabet Tomayan, Dikran Barsamyan, Agop Hırlakyan, Oseb Medetyan, Krikor Zohrab, Vahan Bardizbanyan, Kegam Dergarebetyan gibi Ermeni mebusları ile birlikte görevini icra etmiştir. İkinci dönem Meclis-i Mebusan'ında Çeraz da dâhil olmak üzere yirmi üç Ermeni mebusun olduğu görülmektedir²⁷⁶.

Çeraz'ın mebusluk görevi boyunca mecliste aktif bir rol oynamadığı görülmektedir. Mebusluk döneminin dolmasının ardından Çeraz, sağlık durumunun bozulması sebebiyle tekrardan adaylığını koymamıştır. Bunun devamında Çeraz sağlık durumdan dolayı 1918 senesinde Fransa'ya dönme kararı almıştır. Bir liman şehri olan Marsilya'ya yerleşen Çeraz, ömrünün geri kalan kısmını siyasetten uzak geçirecektir. Bu sebeple Çeraz'ın kendini özellikle yayınfaaliyetlerine verdiği ve Fransa'da bulunan Ermeni cemaati ile bağlarını sıklaştırdığı görülecektir²⁷⁷.

2.4. Marsilya'ya Yerleşmesi, Son Yılları ve Ölümü

İkinci Meclis-i Mebusan'da görev süresinin bitmesinin ardından Minas Çeraz'ın uzun seneler boyunca hayatını sürdürdüğü Fransa'ya geri döndüğü görülmektedir. 1918 senesinden itibaren hayatını bu ülkede sürdüren Çeraz artık siyasi faaliyetlerini sona erdirmiş ve gözlerden uzak bir yaşam sürmeye başlamıştır. Yeni yaşamının bu evresinde Çeraz'ın tekrardan gözler önünde bulunduğu ilk an Arşak Çobanyan'ın onuruna düzenlenen kutlamada yer alması olmuştur. Arşak Çobanyan'ın otuz senelik edebi ve yurtsever faaliyetlerini anmak için Boghos Nubar Paşa, V. Kibaryan ve Minas

²⁷⁵MMZC, D: 3, C:1, İç. S: 2, 6 Kanunuevvel 1330, s. 15; MMZC, D:3, C: 1, İç. S: 3, 8 Kanunuevvel 1330, s. 20.

²⁷⁶ Ahmed Akgündüz vd., *SorularlaErmeni Meselesi*, OSAV, İstanbul, 2008, s. 139.

²⁷⁷ Mikahelyan, *Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gorcovneovteean Yobelean*, s. 12.

Çeraz'ın onursal başkanlığında kurulan komite, 3 Ocak 1924 tarihinde saat sekizde Salle Gaveau'de birçok sanatçının katılımıyla bir tören düzenlemiştir²⁷⁸. Bu törenin ardından Çeraz tekrardan gözlerden irak yaşamına geri dönmüştür.

Minas Çeraz, Ermeni Patrikhanesi'nde Genel Sekreter unvanı ile vazifeye getirilmesinin ardından Ermeni milleti adına önemli girişimlerde bulunmuş ve bu girişimlerini pek çok ülkede sürdürmüştür. Gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse Avrupa'daki Ermeni azınlığı arasında tanınan bir isim haline gelen Çeraz için mevzubahis faaliyetlerinden dolayı 1926 senesinde bir kutlama düzenlendiği görülmektedir. Çeraz'ın "*kamu hizmetinde altmışıncı yılına girmesi* vesilesiyle gerçekleştirilen bu kutlama dünyanın çeşitli şehirlerindeki Ermeni cemaatlerince organize edilmiştir. Bu şehirlerin arasında Paris, Tiflis, Atina, New York, Londra, İstanbul ve Milano gibi önemli kültür merkezleri bulunuyordu. Çeraz adına gerçekleştirilecek kutlamaların yapılması için önemli öndegelen Ermenilerden oluşan bir komite kurulmuştu. Arşak Çobanyan'ın komite başkanı, S. David-Bek'in Sekreter, Krikor Aghaton'un sayman olarak görev aldığı bu komitenin içinde Levon Paşalyan, Avadis Terzibaşyan, A. Gevrek, Vağarşak Mesropyan ve Hovhannes Saatciyan gibi ünlü isimler bulunuyordu²⁷⁹.

Komite çalışmalarını 1926 senesinin ilk aylarında başlamıştır ve özellikle de Çeraz'ın hayatının son senelerini geçirdiği Marsilya şehrinde gerçekleştirilecek olan kutlamalara ayrı bir önem vermişti. Bu çerçevede komite kutlamaların 30 Mayıs 1926 Pazar günü Marsilya'da, Haziran ayının başlarında ise Paris'te gerçekleştirilmesi kararını almıştı²⁸⁰. Öyle ki bu kutlamalar gerek öncesinde gerek sonrasında dönemin basınında da yer bulmuştur. Örneğin Çeraz'ın jübilesinin Marsilya'da kutlanması, bölgenin yerel gazetelerinden *Le Petit Marseillais*'te yer bulmuştu. Marsilya'da H. Selian'ın başkanlığında gerçekleştirilen kutlamada Minas Çeraz sahnede özel bir yere oturtulmuştur. Çeraz'a yardım etmesi amacıyla kutlama esnasında yanında eski öğrencilerinden biri olan yazar Arşak Çobanyan'ın olduğu görülmektedir. Seremoni, öncelikle Ermenice ve daha sonra Fransızca bir konuşma yapan H. Selian'ın katılımı ile

---

²⁷⁸*Journal des Débats Politiques et Littéraires*, "Echos", 29 Décembre 1924, s. 2.

²⁷⁹Mikahelyan, *Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gorcovneovtean Yobelean*, s. 6.

²⁸⁰Mikahelyan, *Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gorcovneovtean Yobelean*, s. 8.

başlamıştır. Ermeni milli marşı olan *Im Hayrenik*'in okunmasının ardından ise kutlamalar akşam yediye kadar devam etmiştir²⁸¹.

Fransa'nın bir liman şehri olan Marsilya'da yaşamını sürdüren Çeraz'ın 1926'dan sonra sağlık durumu daha da kötüye gitmeye başlamıştır. Nitekim kendisi 1929'da, 77 yaşındayken hayata gözlerini yummuştur. Ermeni milletine mal olmuş bir isim olan Çeraz'ın ölümü özellikle Fransa basınında büyük bir yankı uyandırmıştır. Çeraz'ın ölümü "*modern Ermenistan'ın en büyük figürlerinden biri olarak anılacak*" sözleri ile dönemin gazetelerine yansımıştır²⁸². Çeraz'ın vefatının ardından Fransa'da 1 Nisan 1929 tarihinde saat 15.00'de 90. cadde, Stanislas-Torents'de yer alan Ermeni şapelinde ulusal bir cenaze töreni düzenlenmişti. Çeraz'ın cenaze törenine ailesi başta olmak üzere, Ermeni Merkez İdare Kurulu ve Ermeni Genel Refah Birliği gibi topluluklar ile sevenleri katılmıştı²⁸³.

Paris'te naaşı defnedilen Çeraz'ın mezarı 1936 senesinde Erivan'a nakledilmiş ve Nubaraşen bölgesinde inşa edilen bir okulun avlusuna defnedilmiştir. Ancak Sovyet rejimi bir süre sonra duruma karşı çıkmış ve mezarın taşınmasına karar verilmiştir. Minas Çeraz'ın Hınçakçı olduğu bilirse de Sovyet yönetimi duruma sebep olarak Taşnak Komitesi'ne mensup birinin mezarının bölgede bulunmaması gerektiğini göstermiştir. Sonuç olarak Çeraz'ın mezarı okulun bahçesinden çıkarılsa da, günümüzde nereye defnedildiği bilinmemektedir²⁸⁴.

Minas Çeraz hayatını Ermeni meselesine adayan en önemli Ermeni aydınlardan biri olmuştur. İyi bir eğitim almış olan Çeraz, çok dil bilmesi ve eğitimci kimliği sayesinde çağdaşı olan pek çok ismin içinde sivrilmiştir. Öğretmen kimliği ve gazetecilik faaliyetlerinde bulunan Minas Çeraz, tanınırlığını buna borçlu olmuştur. Böylece Çeraz gerek Osmanlı Devleti'nde gerekse İngiltere, Fransa, Hollanda ve Amerika gibi pek çok ülkede Ermeni meselesi lehine başarılı faaliyetler yürütmüştür.

---

²⁸¹*Le Petit Marseillais*, "Le Jubilé de M. Minas Tchéraz", 11 Juin 1926, s.2.

²⁸²*Paris Soir*, "Petit Mémorial des Lettres", 15 Avril 1929, s. 2; *Comodia*, "Petit Courrier Littéraire", 13 Avril 1929, s. 3.

²⁸³*Le Petit Marseillais*, "Avis de Deces", 31 Mars 1929, s. 6.

²⁸⁴Alik Online, "Azgayin", Erişim: 28 Mart 2020, <https://alikonline.ir>.

Ermeni meselesi üzerine çalışmalarını sürdüren Çeraz'ın aynı zamanda yazar kimliğine büründüğü de görülmektedir. İlk makalesini henüz bir öğrenciyken kaleme alan Çeraz, devamında da kalemini soğutmayacaktır. Çeraz'ın eserler, daha çok edebi ve siyasi açıdan sivrilecektir. Nitekim Çeraz'ın yazım hayatını üç dönemde incelemek mümkün olacaktır. İlk dönemde henüz siyasi bir kimliğe bürünmemiş olan Çeraz, Ermeni milletinin dilsel reformları üzerinde durmuştur. Berlin Kongresi'ne gidecek olan Patrikhane heyetine katılmasının ardından ise Çeraz'ın yazım hayatının ikinci aşamasına geçtiği, yani siyasi eserler kaleme aldığı görülmektedir. Bu vesileyle Çeraz gerek önemli siyasiler ile gerçekleştirdiği görüşmeleri ele alacak, gerekse Ermeni milletini tanıtmak adına verdiği konferansları yazılı hale getirecektir. Çeraz'ın yazım hayatının son aşaması ise Ermeni kültürüne yönelik hikâyeler kaleme almasıdır. Görüleceği üzere Minas Çeraz farklı meseleleri ele alarak öğretmen, gazeteci ve siyasi kimliğinin yanı sıra yazar kimliği ile de tanınan bir isim haline gelecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MİNAS ÇERAZ'IN BASIN-YAYIN FAALİYETLERİ

Henüz bir öğrenciyken edebiyat ve Ermeni tarihine merak saran Minas Çeraz hayatını Ermeni davasına adanmış bir entelektüel olarak siyasi ve edebi kitaplar ve makalaleler kaleme almış, dergiler yayınlamıştır. Bu çerçevede Çeraz'ın yazım hayatına ilgisi henüz gençliğinde, Mıgırdıç Beşiktaşlıyan'ın ölümü üzerine yazdığı şiirin Masis'te yayınlanması ile başlamıştı²⁸⁵. Kaleme aldığı şiir ile dikkatleri üzerine çekmeyi başaran Çeraz, on sekiz yaşındayken edebi açıdan büyük bir fırsat yakalamıştır. 1864 senesinde Garabed Şahnazaryan tarafından Manchester'da yayınlanan *Yergrakund* (Yerküre) isimli derginin matbaasının İstanbul'a taşınması ve devamında Nubar-Şahnazaryan Mektebi'ne hediye edilmesi sonucunda 1870 senesinde okulun öğrencileri haftalık bir dergi yayınlamak istemiştir. Bu gelişmenin neticesinde Çeraz henüz on sekiz yaşındayken *Yergrakund* dergisinin editörlüğüne getirilmiştir²⁸⁶. Bu vesileyle yazım hayatına başlayan Minas Çeraz daha sonrasında edebi ve siyasi eserler kaleme almaya başlamıştır. Bu eserler içerisinde *Edebi Yazılar*(1874), *Ulusal Eğitim*(1876), *Berlin Kongresi'nden Ne Kazandık*(1878), *Ermenistan ve İtalya*(1879), *Kalem ve Kılıç*(1881), *Amsterdam'da Ermeni Konferansı*(1899), *Şark Hikâyeleri*(1911), *Yayılanmamış Şark*(1912) ve *Ermeni Şairleri*(1913) yer almaktadır.

Ömrü boyunca çeşitli niteliklerde eserler veren Çeraz, aynı zamanda pek çok farklı dergide de yazılar yayınlamıştır. Bu dergilerden ilki 1891-1898 yılları arasında yayınlanan ve New York menşeli olan *Hayk* (Ermeniler) dergisidir. Siyasi niteliği ağır basan bu dergi Ermeni bağımsızlık isteğine karşı liberal bir yaklaşım benimsemiştir. Ermeni siyasi partilerinin görüşlerine ve Ermeni sorununa genişçe yer veren bu derginin Osmanlı sınırlarına girmesi pek çok kez yasaklanmıştır. Bu dergiye Minas Çeraz'ın da yazılarıyla katkı sağladığı bilinmektedir. Çeraz'ın yazım faaliyetlerinde bulunduğu bir diğer dergi de 1908 senesinde İstanbul'da yayın hayatına başlayan *Hayreniki Knar* (Anavatan Liri)'dir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yayınlanan bu dergide edebi, sanatsal yazıların yanı sıra Ermeni diasporası ile ilgili yazıların da yayınlandığı

²⁸⁵Alboyacıyan, "Minas Çeraz", Haykakan Sovetakan Hanragitaran, s. 12.

²⁸⁶ Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, Aras Yayınları, İstanbul, 2014, s. 44

bilinmektedir. Dergide Minas Çeraz'ın eserlerine ve Avrupa edebiyatına ait eserlerden yaptığı çevirilere de yer verilmiştir²⁸⁷.

Hayatının son senelerini Fransa'nın Marsilya kentinde geçiren Çeraz'ın, bu dönemde kendini yazım hayatına verdiği görülmektedir. Bu vesileyle Çeraz'ın kaleminden çıkan eserlerin pek çok dergide tanıtıldığı da görülenler arasındadır. Bu dergilerin içinde 1917 senesinde Paris'te yayınlanmaya başlayan ve 1919 senesinde Taşnaksutyun Partisi'nin bünyesine geçen *Veradznunt*(Yeniden Doğuş) dergisi bulunmaktadır. Bunun devamında 1920-1921 seneleri arasında yayın hayatı sürdürülen *Oşagan* dergisinde de Çeraz'ın eserlerinin yayınlandığı görülmektedir²⁸⁸.

Minas Çeraz kaleme aldığı eserlerle hem Ermeni meselesi lehine bir kamuoyu yaratmış hem de Ermeni kültürünü Avrupa'ya tanıtmaya fırsatını bulmuştur. Bu esnada Minas Çeraz'ın basın-yayın yoluyla da bir kamuoyu oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. İngiltere ve Fransa'da yayınlanan *Armenia-L'Arménie* isimli bir dergi çıkartacak olan Minas Çeraz, uzun seneler boyunca bu derginin müdürlüğünü yapacaktır. Katıldığı kongreleri ve siyasi görevlerini bu dergide yazı serisi şeklinde yayınlayan Çeraz, bu şekilde Ermeni meselesini ve meseleye olan katkılarını duyurabilme fırsatını bulabilmişti. Uzun seneler boyunca yayınlanan bu derginin Ocak 1906'da yayın hayatına son vermesinin ardından Çeraz çeşitli gazeteler ve dergilerde yazım hayatını sürdürmeye devam edecektir.

3.1. L'Arménie Dergisi'nin Yayın Hayatına Başlaması ve Etkileri

Fransız İhtilali'nin etkisiyle ortaya çıkan milliyetçilik akımı sonucunda Ermenilerin kendi davalarını Avrupa'da tanıtmada en etkili olan eylemler arasında çeşitli kitapların yazılması ve basın-yayın faaliyetlerinin yapılması yer almaktadır. Bu konuda özellikle Fransa, Ermeni halkının Avrupa'daki faaliyetlerinin başkenti haline gelmiştir. XIX. yüzyılın son senelerinde burada Fransızca ve Ermenice pek çok gazetenin ve derginin neşriyata başlandığı görülmektedir²⁸⁹. Bu manada Ermeni meselesini Batı

---

²⁸⁷ Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, s. 61, 97.

²⁸⁸ Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, s. 146, 167.

²⁸⁹ Serkan Yazıcı, "Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan Günümüze Uzanan Ermeni Siyaseti", *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, Ed. Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya, 2006, s. 256

kamuoyuna tanıtmak gayesiyle çıkartılan ilk gazete 1885 senesinde Mıgırdıç Portakalyan tarafından Marsilya’da yayınlanan *Armenia* olmuştur. Bu gazete Armenakan Partisi’nin resmi yayın organı olmakla birlikte, birtakım yayın prensipleri benimsemiştir. Bu prensipler arasında Osmanlı Ermenilerinin mevcut durumu üzerine dikkat çekmek, diasporada yaşayan Ermeniler aracılığıyla Osmanlı Ermenilerine yardım etmek ve milliyetçilik fikrini Ermeniler arasında yaymak bulunmaktaydı²⁹⁰.

Bunun devamında yine Ermeni propogandası öncülerinden biri olan Karabet Agopyan da 1888 senesinde *Hayastan* isimli bir gazete yayınlamaya başlamıştır. Bu gazete, Ermeni Vatanperver Cemiyeti bünyesinde çıkartılmıştır. Basında Ermeni meselesi lehine yayın yapan gazetelerin artmasının beraberinde Minas Çeraz da karşımıza çıkan bir isim olmuştur. Çeraz ilk sayısını 15 Kasım 1889 tarihinde yayınladığı Londra merkezli *L’Arménie* dergisini aynı Agopyan gibi Ermeni Vatanperver Cemiyeti bünyesinde yayınlamaya başlamıştır. Londra’da faaliyet gösteren bu dergi, Çeraz’ın Fransa’ya taşınması vesilesiyle 1898’den itibaren Paris merkezli yayınlanmaya başlayacaktır²⁹¹.

Minas Çeraz gerek uluslararası kongrelerde kendini göstererek gerekse dönemin büyük devletlerinin temsilcileri ile görüşerek Ermeni davasını yabancı kamuoyuna duyurmaya çalıştığı bilinenler arasındadır. Bunlara ilaveten Çeraz *L’Arménie* dergisi ile basın-yayını da etkili bir şekilde kullanıp davası lehine bir yol izlemiştir. Ancak Çeraz’ın bu dergiyi yayınlanmasından kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti’nin Londra Büyükelçiliği harekete geçecektir²⁹².

Londra’da yayın hayatına başlayan *Armenia* dergisinin 1898 senesinden itibaren *L’Arménie* ismiyle Fransa’da yayınlanmaya devam etmesinin dönemin Fransız basınında da dikkatleri çektiği görülmektedir. Bu durum doğal olarak Osmanlı yetkilileri de bundan haberdar olmuştu. Osmanlı Devleti’nin Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, 1 Ocak 1890 tarihinde Bab-ı Ali’ye gönderdiği yazı ile *L’Arménie*’nin

---

²⁹⁰ Halil Özşavlı, “*Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı*”, s. 151.

²⁹¹ Yavuz- Beyhan, Ermeni Sorunu’nun Ortaya Çıkış Sürecinde bir Ermeni Aydını: Minas Çeraz ve Yurtdışındaki Faaliyetlerinin Analizi, s. 733.

²⁹² Fikretin Yavuz, “Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları”, Ed. Bünyamin Kocaoğlu, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İlkadım Belediyesi, Samsun, 2018, s. 95-96.

yayın hayatına başladığını bildirdi. *Daily News* gazetesinin 3 Aralık tarihli sayısında Minas Çeraz'ın Ermenilerin haklarını savunmak amacıyla Fransızca bir gazete yayınlayacağını duyurması ile Osmanlı hariciyesi durumdan haberdar oldu²⁹³. Nitekim bu bilginin ardından Minas Çeraz hakkında yoğun bir yazışma olduğu dikkati çekmektedir. 16 Ocak 1890 tarihinde Hariciye Nezareti'ne Minas Çeraz'ın Londra'da *Armenia* adında bir derginin neşrine başladığı bilgi verilmiştir. Yazıda Çeraz'ın dergide Kürtlerin birtakım Ermeni köylerini yağmaladığı ve bu kişilere çeşitli zulümler yaptığı yönünde iddiaları olduğu aktarılıyordu. Çeraz'ın bu hareketi *vatanperverlik adı altında iftira üzerine kurulu bir olay* şeklinde değerlendiriliyordu²⁹⁴. 1890 senesinin başlarından itibaren uzun bir süre boyunca bu konunun gündemde kaldığı görülmektedir.

Çeraz'ın *L'Arménie* dergisini neşretmeye başlamasının ardından Londra Büyükelçiliği ile Bab-ı Ali bu konu hakkında bazı yazışmalar olduğu dikkati çekmektedir. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşa, Avam Kamarası milletvekillerinden Sir James Ferguson ile bu konu hakkında yaptığı görüşmeyi 13 Şubat 1890 tarihinde Hariciye Nezareti'ne ileterek, mevzubahis durum hakkında bilgi vermişti. Buna göre Büyükelçi, Ferguson'a Minas Çeraz tarafından Londra'da yayın hayatına başlayan derginin bilgisi dâhilinde olup olmadığını sormuştu. Bu soruyu dergiyi görmediğini, hatta ismini bile işitmediğini belirterek cevaplayan Ferguson, sonrasında Çeraz ile ilgili dikkat çekici ifadeler sarfetmiştir. Daha önceki dönemlerde Çeraz'ın yanına gelerek Ermeni meselesi hakkında kendisi ile konuştuğunu ileten Ferguson, bu ismin Osmanlı Devleti'nin düşmanı olmadığını, hatta Ermeni meselesi hakkında Rus müdahalesine başvurmaya bile karşı olduğunu dile getirmiştir. Sözlerine Çeraz'ın istediği şeyler söyleyerek devam eden Ferguson, Çeraz'ın halkı adına gerekli ıslahatların yapılması, özerk bir yönetimin tesis edilmesi ve halkının güvenliğinin sağlanması çaba sarf ettiğini belirtmiştir²⁹⁵.

James Ferguson'un *L'Arménie* dergisinin ismini duymadığını söylemesi ve fakat Çeraz hakkında ayrıntılı bilgiler vermesi elçilik mensuplarının zihninde soru işaretleri bırakmıştı. Bu sebeple derginin sayıları ve basım adresinin bulunması adına çalışmalar başlatılmıştır. Başlangıçta istenen elde edilemese de, sonrasında Londra'daki İran elçisi Melkum Han'ın Rüstem Paşa'ya gazetenin eline geçen bir sayısını vermesi sayesinde

---

²⁹³ BOA, HR.SFR. 3, 363/1, lef. 1.

²⁹⁴ BOA, HR.SFR. 3, 363/2, lef. 1.

²⁹⁵ BOA, HR. SYS., 2823/3, lef. 1.

derginin adresinin öğrenildiği görülmektedir. Bu sayede dergi aboneliği sağlanmış ve *L'Arménie* mercek altına alınmıştır²⁹⁶.

İlerleyen dönemlerde de *L'Arménie* dergisi hakkındaki Osmanlı takibinin izlerine rastlanmaktadır. Örneğin Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'dan Ethem Bey'e gönderilen gizli bir mektupta Vanlı Mıgırdıç ismindeki Ermeni'nin Marsilya'da bulunup bulunmadığı ve bu şahsın *Les Armeniens* adlı bir gazete yayınlayıp yayınlamadığı sorusu yöneltilmiştir. Daha sonra Osmanlı Başkonsolosluğu'ndan Tevfik Paşa'ya 12 Ağustos 1898 tarihinde gönderilen mektuba göre Vanlı Mıgırdıç olarak bahsedilen şahsın aslında Çeraz'ın yakın bir arkadaşı olan Mıgırdıç Portakalyan olduğu ve bu kişinin Paris'te *L'Arménie* başlıklı bir dergi yayınladığı iletilmiştir. Bu bilginin yanı sıra, adı geçen derginin Osmanlı Devleti'nde yayınlanmasının yasak olduğu da verilen ifade ediliyordu. Yazışmanın sonrasında ise aynı başlıkta olan bir derginin Marsilya'da Minas Çeraz tarafından yayımlandığı yer almıştı²⁹⁷.

Minas Çeraz'ın *L'Arménie* dergisinin ilk senelerinde Ermeni meselesi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak ilerleyen senelerde Çeraz, dergide özellikle siyasi görevlerini ve yer aldığı kongreleri duyurmak amacıyla kullanmıştır. Bu vesileyle Çeraz Ermeni davasındaki rolünü öne çıkaran yazı dizileri hazırlamıştır. Örneğin Çeraz'ın 1880 senesinde İngiltere'de Özel Elçi unvanı ile aldığı görev ve 1899 Lahey Barış Konferansı'na katılımı gibi konulara *L'Arménie* dergisinde geniş bir şekilde yer verilmiştir. Bahsi geçen ilk görevini 1901 senesinde 12 ay boyunca seri halinde yayınlayan Çeraz, Lahey Barış Konferansı günlerini de dergide tüm detayları ile yayınlamıştır. Aynı zamanda bu dergi, Çeraz'ın verdiği konferanslar ve yayınladığı kitapların tanıtımının yapılmasında da bir aracı vazifesini görmüştür. Çeraz'ın gerek Berlin sürecinde gerekse sonrasındaki faaliyetleri kaleme alması yayınladığı dergisinin ilgiyle karşılanmasına sebep olmuştur.

L'Arménie dergisi yayın hayatına başlamasının neticesinde Osmanlı Devleti'nde ve Avrupa'da çeşitli tepkilerle karşılaşmıştır. Avrupa basınının ve kamuoyunun

---

²⁹⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1845-1890) I*, Ankara, 2004, s. 204-205.

²⁹⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri(1879-1918)*, s. 122-123.

mevzubahis dergiye ılımlı bakmasının yanı sıra, dergide yer alan haberler sayesinde Ermeni meselesine bir sempati duyulmaya başlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti yönetiminde söz konusu dergi zararlı bulunmuş ve ülkeye girişi yasaklanmıştır. Minas Çeraz dergisinin yasaklanmasının ardından uzun bir süre Osmanlı Devleti'ne geri dönmemiş ve faaliyetlerine yurtdışından devam etmiştir.

3.1.1. L'Arménie'de Yer Alan Haberlerin Analizi ve Yayın Hayatına Son Vermesi

L'Arménie dergisi Minas Çeraz yönetiminde Paris'te uzun seneler yayın hayatına devam etmiştir. Siyasi ve edebi bir dergi başlığı altında yayınlanan *L'Arménie* başlangıçta ağırlıklı olarak Ermeniler ve Osmanlı Devleti hakkında haberlere yer vermiştir. Örneğin derginin 1 Ocak 1899 sayısında Berlin Antlaşması'nda Ermeniler ile ilgili olan 61. madde ve uygulanması hakkında geniş bir yazıya yer verilmiş, bunun haricinde *Yeni Katliamlar* başlıklı bir yazı daha yayınlanmıştır. Mevzubahis bu haberde Türk coğrafyasının doğusunda yer alan ve Ermeni nüfusunun yoğun bir şekilde bulunduğu Bitlis vilayetindeki köylerde Türklerin büyük katliamlar yaptığı iddia edilmiştir²⁹⁸.

Çeraz dergisini, katıldığı uluslararası platformlarda gerçekleştirdiği faaliyetlerini aktarmada ve bu konu hakkında kamuoyu oluşturmada usta bir şekilde kullanmıştır. Örneğin 1899 senesinde Hollanda'nın evsahipliğini yaptığı Lahey Barış Konferansı'na katılan Çeraz, burada karşılaştığı durumları açık bir şekilde kaleme almıştır. Çeraz aynı zamanda ortaya attığı bazı iddiaları, çağdaşı olan gazetelerin haberleri ile de desteklemeye çalışmış, yeri geldiğinde bu haberleri doğrudan aktarmıştır²⁹⁹. Bu şekilde Çeraz'ın iddialarını sağlam temellere oturtmaya çalıştığı söylenebilir.

Minas Çeraz'ın *L'Arménie* dergisinde dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Ermeniler ile ilgili gelişmelere de yer verdiği görülmektedir. Örneğin 1 Ağustos 1900 senesinde yayınlanan bir haberde Çin'de de Ermenilerin katledildiği, hatta bu katliamın bölgedeki Müslümanlar tarafından yapıldığı aktarılmıştır³⁰⁰. Dergide yer alan çoğu yazıda Ermenilerin dünyanın çeşitli bölgelerde sistematik bir şekilde katliama uğradığı, bunları Müslümanların yaptığı yönünde bir algı çabası dikkati çekmektedir.

²⁹⁸*L'Arménie*, "Nouveaux Massacres", 1 Janvier 1899, s. 1.

²⁹⁹*L'Arménie*, "Les Martyrs Arméniens", 1 Mai 1899, s. 1.

³⁰⁰*L'Arménie*, "Massacre d'Arméniens en Chine", 1 Août 1900, s. 2.

Çeraz'ın adı geçen dergide pek çok siyasi içerikli haber yayınlamıştı. Ancak bütün bunların içinde araştırmacılar için en önemli olanı 1901 senesinde *Une Mission Politique en Angleterre* başlığı ile yayınlattığı haber serisidir. Bu seride Çeraz 1880 senesinde İngiltere'ye Özel Elçi görevi ile gittiğinde başından geçenleri gün gün kaleme almıştır. Bu seri bir Ermeni aydınının Ermeni davası için İngiltere'deki çabalarını her ne kadar yazdıklarını doğrudan başka kaynaklarla karşılaştırma imkânı olmasa da anlama açısından son derece önemlidir³⁰¹.

1889senesinde Londra'da yayın hayatına başlayan ve 1898 senesinde Paris'te yayınlamaya devam eden *L'Arménie* dergisi, uzun yıllar boyunca Avrupa basınında zikredilen gazetelerden biri olmuştur. Ancak derginin Ocak 1906 tarihinde yayın hayatının sona erdiği görülmektedir. Yıllar boyunca Çeraz'ın tek başına yayınladığı bu derginin kapanması dönemin Fransız gazetelerinde de yankı bulmuştu³⁰². Derginin yayın hayatına son vermesinin ardından Çeraz'ın daha çok edebiyata yöneldiği görülmektedir. Bu tarihten itibaren Çeraz çeşitli dergilerde Ermeniler ile ilgili kısa hikâyeler ve makaleler yayınlattığının yanı sıra yeni eserler de neşretmiştir.

3.2. Minas Çeraz'ın Eserleri

Gençlik senelerinde ölümüne kadar uzanan yolculuğunda hayatını Ermeni halkının bağımsızlığını kazanmasına adanmış Minas Çeraz, bu süreç içinde pek çok eser ve makale kaleme almıştır. İlk eserlerini daha çok edebiyat ve dilsel meseleler üzerine neşreden Çeraz, daha sonraki dönemde özellikle Ermeni milleti adına attığı siyasi ve politik adımları eserlerinde ele almıştır. *L'Arménie* dergisini kapatmasının ardından ise Çeraz'ın tekrardan edebi eserler kaleme almaya yöneldiği görülmektedir.

3.2.1. Edebi Yazılar ve Ulusal Eğitim Adlı Eserleri

Henüz bir öğrenciyken, öğretmenlerinin etkisinde kaldığı bilinen Minas Çeraz edebiyata ilgi duymuştur. Bu ilginin neticesinde Beşiktaşlıyan'ın ölümü üzerine bir yazı kaleme alan Çeraz, bu yazısını Masis'te yayınlattır. Bu büyük ismi her zaman sevdiği

---

³⁰¹ Bkz. *L'Arménie*, “Une Mission Politique en Angleterre”, 1 Janvier-Décembre 1901.

³⁰² *Le Signal*, “Petites Nouvelles”, 14 Janvier 1906, s. 3; *Le Petit Caporal*, “Petites Nouvelles”, 15 Janvier 1906, s. 3.

bilinen Çeraz, edebi hayatının bir ağıt ile başladığını her zaman ifade etmişti³⁰³. Çeraz'ın yazısı ile dikkatleri çekmesinin ardından, 1870 senesinde dönemin önde gelen Ermeni dergilerinden biri olan *Yergrakunt* dergisinin baş editörlüğüne atanması vesilesiyle yazı hayatına başlamıştır. Bu dergide tecrübe kazanan Çeraz, 1874 senesinde *Edebi Yazılar* (Grakan Portser) isimli ilk eserini yayınlamıştır³⁰⁴. Altmış üç sayfadan oluşan eserde on iki bölüm yer almaktadır³⁰⁵.

Bu eser Çeraz'ın ilk neşriyatı olmasına rağmen Ermeni cemaati içinde büyük bir ilgi yaratmıştır. Söz konusu dönemde eski Ermenice, Ermeni kilisesinde ve okullarında kullanılan baskın bir dildi ve bazı kelimeler modern Ermenice ile içiçe geçmişti. İstanbul ve Tiflis bölgesinde konuşulan modern Ermeni lehçelerinin sayısı ise yalnızca iki taneydi. Çeraz, Ermeniceyi söz konusu bu durumdan kurtarmayı ve tüm Ermenileri tek bir lehçe kullanmaya itmeyi arzuluyordu. Nitekim Çeraz bu isteğine uygun bir şekilde, modern Ermenicenin çeşitli lehçelerini tek bir edebi dil olarak birleştirme fikrini sunduğu bu eserini kaleme almış ve başarılı bir çalışma ortaya koymuştur. Önerilen reformlarını gösterebilmek adına dilbilgisine yönelik bir taslak çıkartan Çeraz, Ermenilerin tek bir lehçe kullanmasının Ermeni halkının gelişimini hızlandıracağını ve cemaat içindeki dayanışmayı güçlendireceğini ifade etmiştir³⁰⁶. Eserin Ermeni dili haricinde de çeşitli konulara değindiği görülmektedir. Bu konuların içinde Çeraz'ın seçtiği söylevler, atasözleri, mektuplar ve edebi-eleştirel makaleler yer almaktadır³⁰⁷.

Ermeni dili üzerine yenilikler yapılmasını savunan Minas Çeraz'ın mevzubahis konu hakkında kaleme aldığı ikinci eseri 1876 senesinde İstanbul'da neşredilen *Ulusal Eğitim* (Azgayin Dastiarakutin) adlı çalışmasıdır³⁰⁸. Eğitimci kimliğiyle kariyerinin ilk senelerini dil reformuna adayan Çeraz'ın *Edebi Yazılar* kitabını yayınlamasından iki sene sonra bu eserini kaleme alması Ermeni cemaati içinde dikkat çekmiştir. Çeraz'ın bu eserde daha çok kilise tarafından yazılı ve edebi bir dil olarak kullanılan *Krapar*'ın egemenliğine karşı daha modern bir dil olan *Aşkharpar*'ı savunduğu görülmektedir. Bilakis Çeraz ulusal bir kiliseye, dile ve tarihe sahip olan Ermenilerin, bu

---

³⁰³ Minas Çeraz, *Grakan Pordzer*, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1874, s. 7-11.

³⁰⁴ Marshall , “Minas Cheraz, A Biographical Sketch”, s. 241.

³⁰⁵ Çeraz, *Grakan Pordzer*, s. 7-63.

³⁰⁶ Marshall , “Minas Cheraz, A Biographical Sketch”, s. 241.

³⁰⁷ Alboyacıyan, “Minas Çeraz”, *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, s. 12.

³⁰⁸ Bkz. Minas Çeraz, *Azgayin Tasdiaragutyun*, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1876.

konuları Ermeni devlet okullarındaki milli eğitimin temeli haline getirmelerini de öne sürmüştür³⁰⁹.

216 sayfadan oluşan eser, Patrikhane bünyesinde bulunan Eğitim Konseyi'nde gerçekleşen on altı oturumda yapılan konuşmalar üzerine yazılmıştır. Bu sebeple eser on altı bölümden oluşmuştur. 1873 ve 1874 senelerinde gerçekleşen oturumlarda yaptığı konuşmaları derleyen Çeraz, burada Ermeni halkının eğitiminin hangi esaslara dayanması gerektiğini savunmuştur³¹⁰.

İyi bir eğitim almış ve bir öğretmen kimliğine sahip olan Minas Çeraz, söz konusu iki eseriyle aydın kişiliğini göstermektedir. Dil ve eğitim konusunda milliyetçi fikirlere sahip olan Çeraz, aynı zamanda Ermenilerin modernleşmesi gerektiğini savunuyordu. Ona göre çağa uygun bir Ermenice ile kilise etkisinden kurtulunacaktı. Buna ek olarak Ermeni okullarının kendi tarihlerini ve kültürlerini eğitimin merkezine koymaları sayesinde milli bir bilinç oluşacaktı.

Minas Çeraz'ın eğitim ve edebiyat merkezli olan kariyerinin 1878 senesinde değiştiği görülmektedir. Bu sene içerisinde Çeraz İstanbul Ermeni Patrikhanesi bünyesinde Genel Sekreterlik vazifesine gelerek sonrasında Berlin Kongresi'ne giden Ermeni heyetinin içinde yer almıştır. Bu vesileyle Çeraz Berlin Kongresi evvelinde çeşitli ülkelerde devletadamları ile yaptıkları görüşmeleri ve kongre sonrasındaki gelişmeleri kaleme alacaktır.

3.2.2. Berlin Kongresi'nden Ne Kazandık ve Ermenistan ve İtalya Adlı Eserleri

Ayastefanos Antlaşması'nın geçerliliğini yitirmesinin ardından Avrupalı devletler 1878 senesinde Almanya'nın Berlin şehrinde bir kongre düzenlemeye karar vermişti. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu sebeple Ermeni Kilisesi bir heyet teşkil ederek Berlin Kongresi'nde Ermeniler için bir madde elde edebilmek gayesiyle harekete geçmişti³¹¹. Bu heyette yer alan Minas Çeraz, heyetin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini elde ettikten sonra İstanbul'a dönmüştür. Dönüşünün ardından Çeraz, Berlin'deki faaliyetleri hakkında bilgi verdiği ve 29 sayfadan oluşan *Berlin*

³⁰⁹Marshall, "Minas Cheraz", s. 241.

³¹⁰Çeraz, *Azgayin Tasdiaragutyun*, s. 40-54.

³¹¹ Bkz. Birinci Bölüm, 1.1.1.

Kongresi'nden Ne Kazandık(*Te İnç Şahetsank Berlini Vehajoğoven*) isimli eserini kaleme almıştır³¹². Oldukça dikkat çekici olan bu eser hızlı bir şekilde basıma geçmiştir. Hatta İngiliz Hükümeti, bu eserin tercümesini Mavi Kitap'ta *Şark Meselesi* ile ilgili olan kısma eklemiştir³¹³.

Eserinin başlangıcında Mıgırdıç Kırimyan başkanlığında bir Ermeni heyetinin kurulduğundan bahseden Çeraz, kendisinin de bu heyete dâhil edilmesi ve heyetin daha hızlı bir şekilde gayesine ulaşabilmek amacıyla iki ayrı koldan hareket ettiği hakkında bilgi vererek esere giriş yapmıştır. 20 Mart 1878 tarihinde İstanbul'dan heyetin hareket ettiğini bildiren Çeraz, heyetin çeşitli Avrupa ülkelerinin temsilcileri ile görüştüğünü detayları ile anlatmıştır³¹⁴. Söz konusu eserde Ermeni heyetinin yaptığı bütün görüşmelerin bu denli detaylı verilmesinin sebebi ise Çeraz'ın Ermeni Patrikhanesi ve heyeti hakkında olumsuz fikirler oluşmasını engellemek istemesiydi. Aynı zamanda Çeraz Ermeni milleti adına neler yaptıklarını gözler önüne sermek istemişti³¹⁵.

Eserde verilen bütün bilgilere rağmen en can alıcı kısım Çeraz'ın "*Berlin'de Ayastafanos'tan daha çok kazandık*" cümlesi ile giriş yaptığı bölüm olmuştur. Çeraz bu bölümde Ayastafanos Antlaşması ile Berlin Antlaşması'nı mukayese ederek önce Rus ve sonra İngiliz hükümetlerince Ermeni tebaaya verilen maddeler hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Ayastefanos Antlaşması ile Türkiye Ermenilerini yalnızca Rusya'nın himaye ettiğini belirten Çeraz, Berlin Antlaşması ile bu durumun değiştiğini ifade etmiştir. Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın da artık Ermenilere vaad edilen ıslahatların garantörü olduğu ve ıslahatların Ermenilerin yaşadığı bütün vilayetlerde uygulanacak olmasının Ayastefanos'a göre bir zafer olduğunun altı çizilmiştir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin kazanılmasında İngiltere'nin büyük bir rol oynadığını belirten Çeraz, bu durumun sebebinin İngiltere'nin Rusya'nın Doğu bölgesinde güçlenmesini istememesi olarak göstermiştir. Bu vesileyle Ermenilerin ve İngilizlerin çıkarları uyuşmaktaydı. Çeraz bu zaferin elde edilmesinde etkin bir rol oynayan Lord

---

³¹² Bir nüshası Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'nde bulunan bu eser ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Minas Çeraz, *Te İnç Şahetsank Berlini Vehajoğoven*, Dndesyan Dbagrutyun, İstanbul, 1878.

³¹³ Marshall, "Minas Cheraz", s. 241.

³¹⁴ BOA, Y.PRK.A. 3/25, lef. 2.

³¹⁵ Çeraz, *Te İnç Şahetsank Berlini Vehajoğoven*, s. 5-6.

Salisbury'e minnetlerini sunmayı da ihmal etmemiştir. Ayastefanos Antlaşması'na göre Ermeni meselesinin kapanmış sayılacağını söyleyen Çeraz, aslında Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine göre meselenin henüz açılmamış olduğunu söylemiştir³¹⁶.

Çeraz eserinde aynı zamanda Ermeni meselesinin masaya getirilmesinin sebebini Rus ordusunun Ermenilerin yaşadığı topraklara kadar gelmesi olduğunu söyleyenlere de cevap vermiştir. Ermeni meselesinin aslında Ermeni halkının mevcut durumu ve uğradıkları *mezalim* sebebiyle doğduğunun altı çizilmiştir. Yine de Berlin Antlaşması ile Ermenilerin büyük bir lütuf kazandığını söyleyen Çeraz, artık Osmanlı Devleti'nin Ermeniler sebebiyle Avrupa'ya hesap vereceğini iletmiştir. Eğer Avrupalı devletler yapılan ıslahatları yeterli bulmazsa Osmanlı Devleti daha geniş tedbirler almak zorunda kalacaktı. Çeraz'a göre Berlin Antlaşması "*Ayastafanosun 16. maddesini 61. maddeye çevirten bir şey olmakla kalmamış, öyle esaslar koymuştur ki, o esaslar üzerinde Ermeniler vatanlarını ve yurtlarını*" kurabilirdi³¹⁷.

Minas Çeraz Berlin Kongresi evvelindeki ve sonrasındaki faaliyetlerini anlattığı bu eserinde Osmanlı Ermenilerinin büyük bir zafer kazandığını kesin bir dille kaleme almıştır. Eserde İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın desteğinin kazanılmasına ilaveten Ermeni milletinin bağımsızlığı adına 61. maddenin kazanılmasının önemi oldukça vurgulanmıştır. Çeraz'ın bu eserinin oldukça ilgi görmesi sonucunda devam niteliğindeki bir eser daha kaleme aldığı görülmektedir. Çeraz'ın yine siyasi bir bakış açısıyla kaleme aldığı bu eseri *Ermenistan ve İtalya* (Hayastan yev Italia) adlı risalesi olacaktır.

Çeraz *Ermenistan ve İtalya* adlı eserini yine Ermeni Patrikhanesi'nin oluşturduğu heyette yer alması vesilesiyle kaleme almıştır. 1878 Berlin Kongresi öncesinde Ermeni meselesi lehine Avrupalı devletlerden destek kazanmak gayesiyle öncelikle İtalya, sonrasında Fransa ve İngiltere'ye Mıgırdıç Kırimyan ile heyetin bir parçası olarak giden Çeraz, İtalya'daki gözlemlerini ve yaşadıkları olayları İstanbul'a döndüğü vakitte bir

---

³¹⁶ Çeraz, *Te İnş Şahetsank Berlini Vehojogoven*, s. 18-19; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 268.

³¹⁷ Çeraz, *Te İnş Şahetsank Berlini Vehojogoven*, s. 20-21; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 269-270.

eser haline getirmiştir. Kırk sekiz sayfadan oluşan eserde Çeraz öncelikle on sekiz sayfalık bir giriş kısmını müteakip Ermeni heyetinin teşkilinden Fransa'ya geçişlerine kadar olan süreci anlatmıştır³¹⁸.

Ermeni milleti adına bir heyet kurulmasını *milletinin tarihsel hayatı boyunca yaşadığı benzersiz bir oluşum* olarak niteleyen Çeraz, eserini Ermeni milletinin yüzyıllardır kaydedilmiş en önemli hikâyesi olarak betimlemiştir. Bu davanın tanıklarının gerçeği olduğu gibi anlatmaları gerektiğini düşündüğünden eserini kaleme aldığını belirten Çeraz, yazdıklarının bir spekülasyon olmadığını, bu gezisini yalnızca ulusal davası açısından değil, ulusal bir bakış açısıyla paylaştığını ifade etmiştir. Aynı zamanda Çeraz, Patrik Nerses Varjabedian'ın da hadiseleri kaydederek hikâyesini tamamlayacağını da kaydetmiştir³¹⁹.

Eserine 20 Mart günü İstanbul'dan ayrıldıklarını belirterek başlayan Çeraz, 31 Mart tarihinde Paris'e vardıkları ana kadar olan süreci anlatmaktadır. Mıgırdıç Kırımyan ile birlikte İstanbul'dan gizlice ayrılmasının ardından bir gemi vasıtasıyla Akdeniz üzerinden Brindisi'ye varan Çeraz, Roma'ya varmıştır. Müteakibinde bu iki isim İtalya Dışişleri Bakanı Kont Korti ile görüşmüş ve destek sözünü almıştır. Bu gelişmenin müteakibinde Çeraz ve Kırımyan tekrar hazırlıklara başlamış ve Fransa hükümeti ile görüşmek üzere Paris'e yola çıkmıştır³²⁰.

Ermeni heyetinin İtalya'da bulunduğu süre içerisinde gerçekleştirdiği görüşmeleri anlatan bu eser 1879 senesinde İstanbul'da Aramyan matbaasında basılmıştı. Ancak eserin bir süre sonra yasaklandığı kaydedilmektedir³²¹. Eserin bir nüshası günümüzde Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'nde bulunmaktadır³²².

Minas Çeraz'ın kaleme aldığı siyasi eserlerden en önemlileri Berlin Kongresi'nden Ne Kazandık ve Ermenistan ve İtalya'dır. Bu iki eser de Minas Çeraz'ın Ermeni milleti adına attığı adımların en mühim göstergelerinden biridir. Çeraz bu eserlerini kaleme

---

³¹⁸ Bkz. Minas Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1879.

³¹⁹ Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, s. 5-6.

³²⁰ Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, s. 23-42.

³²¹ Marshall, "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", s. 242.

³²² Bir nüshası Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'nde bulunan bu eser ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Minas Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1879.

aldıktan sonra siyasi faaliyetlerine devam etmekle beraber, aynı zamanda edebi çalışmalarını da devam ettirecektir.

3.2.3.Kalem ve Kılıç ve Amsterdam'da Ermeni Konferansı Adlı Eserleri

Eğitimci ve edebi kimliği ile kariyerine başlayan Minas Çeraz, yukarıda detayları ile ele alındığı üzere İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ndeki görevi münasebetiyle öncelikle Berlin Kongresi'ne giden Ermeni heyetine katılmış, iki sene sonra ise İngiltere'ye özel bir misyon ile gönderilmişti. Bu süreç Çeraz'ın edebi yazılarına bir süre ara vermesine sebep oldu. Ancak söz konusu diplomatik ve siyasi görevlerini tamamlamasının ardından Çeraz, tekrar edebiyat ve filoloji alanındaki çalışmalarına devam etti.

1881 senesinde Çeraz, daha önce önerdiği dil reformlarına karşı olan itirazları çürütmek üzere harekete geçmiştir. 148 sayfadan oluşan *Kalem ve Kılıç*(Grich yev Sur) isimli eserini neşreden Çeraz, dilsel ve eğitimsel alanda yapılması gereken yeniliklerin savunucusu olmuştur³²³. Bu cildin yayınlanmasını müteakip Çeraz'ın bir cilt daha hazırlamış olduğunu ancak söz konusu cildin sansüre uğradığı kaydedilmektedir³²⁴. Bu eserini yayınlamasının ardından Minas Çeraz uzun bir süre edebi çalışmalarına ara verecek ve kendini Ermeni davasının başarıya ulaşmasına adayacaktır.

İstanbul'dan 1889 senesinde gizlice İngiltere'ye iltica eden Minas Çeraz, bu tarihten itibaren Ermeni meselesi adına Avrupa'da siyasi bir figür olarak tanınmaya başlamıştır. Bu vesileyle uluslararası platformlarda Ermeni milletini temsil eden Çeraz, 1899 senesinde Hollanda'nın ev sahipliği yaptığı Lahey Barış Konferansı'na katılmıştır. Yukarıda detaylarıyla ele alınan söz konusu konferansa çeşitli Ermeni kolonilerinin temsilci olarak seçmesi ile giden Çeraz, Dr. Kuyper'in de desteğini alarak bölgede bir konferans verme şansı elde etmiştir.

Çeraz *Ermeniler, Dilleri, Dinleri, Tarihleri* başlığı ile Amsterdam'da verdiği konferansı daha sonra kitap haline getirmiştir. Otuz iki sayfadan oluşan eseri Fransızca kaleme almıştır. Çeraz eserinde Ermeni tarihine kısa bir giriş yapmış, ardından Ermeni-Flemenk

---

³²³ Eser hakkında daha detaylı bilgi alabilmek için bkz. Minas Çeraz, *Grich yev Sur*, Aramyan Dbagrutyun, Gosdantnubolis, 1881.

³²⁴ Marshall, "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", s. 242.

ilişkilerinin kuruluşu ve bunu müteakip Ermenilerin uğradığını ileri sürdüğü *zulümler* kaydetmiştir³²⁵.

Eserine Ermenistan olarak tanımladığı bölgenin coğrafi konumunu tasvir etmekle başlayan Çeraz, bahsettiği bu coğrafyanın üç imparatorluk arasında bölündüğünü ifade etmiştir: Türkiye, Rusya, İran. İncil'de ve hatta Eski Ahit'te bile adından bahsedilen Ermeni ırkının, Asya'nın en büyük devletleri ile çağdaş olduğunu vurgulayan Çeraz, adı geçen üç coğrafyada 4.300.000 Ermeninin yaşadığını iddia etmiştir. Çeraz'a göre tarihi vatanlarında yaşamına devam eden 4.300.000 Ermeninin 2.600.000'ü Türkiye'de, 1.500.000'ü Rusya'da ve 100.000'i İran coğrafyasında yaşamaktaydı. Geri kalan Ermenilerin dünyanın dört bir yanına dağıldığını ileten Çeraz, Hollanda'da da pek çok Ermeninin yaşadığını ifade ederek, iki tarafın ilişkisinin bu tarihten üç yüzyıl öncesine kadar uzandığını söylemiştir. Amsterdam'ı ziyaret eden Ermenilerin bölgede bir koloni kurduğu ve bu koloninin Doğu ile Batı arasındaki ticari trafikte adeta bir köprü rolü üstlendiğinin altını çizen Çeraz, iki taraf arasında eskiden beri bir bağ olduğunu vurgulamıştır. İki millet arasındaki bağların önemine atıf yapan Çeraz, Hristiyanlık dinini kucaklayan ilk milletlerden birinin Ermeniler olduğuna da dikkat çekmiştir. Bu Hristiyan milletin İslamiyet'i benimsemesi için yeri geldiğinde canlı canlı yakıldığını; hatta Ermenilere Tatar, Türkmen, Laz ve Kürtlerden sonra asıl darbeyi Türklerin vurduğu iddia etmiştir³²⁶.

Kitabın bu kısmını müteakip Çeraz, Türk-Ermeni ilişkilerine yer vermiş ve bu bölümümde Ermeni tebaanın taleplerinin yerine getirilmediğini, hatta halkının can güvenliğinin bile olmadığını ifade etmiştir.

“Türkiyeli Ermeniler, sadece Rusya'daki ve hatta İran'daki inananlarının güvence altına aldığı can güvenliği, namus ve mülk güvencesini talep ediyorlardı. Müslümanların ve Bab-ı Ali'deki Hristiyan uyrukluların eşitliğini azaltan Paris Antlaşması'ndan sonra yeminlerinin sonunda gerçekleşeceğine bir anlığına inandılar fakat 1856 Anlaşması'nın bu taahhüdü ölü bir mektup olarak kaldı. Yirmi yıl sonra, Rusya Türkiye Hristiyanlarının savunması için kılıcını çektiğinde, Konstantinopolis Ermeni Patrikliği, Ermenilerin Hristiyan olduğunu ve Rus

³²⁵ Eser hakkında daha detaylı bilgi alabilmek için bkz. Minas Tchéraz, *Conférence Arménienne a Amsterdam*, Librairie Höveker&Wormser, Amsterdam, 1899.

³²⁶ Tchéraz, *Conférence Arménienne a Amsterdam*, s. 13-14.

diplomatların San-Stefano Antlaşması'nın 16. maddesindeki Ermeni taleplerinin lehine olduğunu hatırlattı. Daha sonra, büyük devletler bu maddeyi Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile değiştirirken, İngiltere de Küçük Asya'nın savunması ve Sultan'ın reformu ile ilgili olarak Kıbrıs Konvansiyonu'na imza attı ama bana sözlerini tutabildiğini söyleyebilir misiniz? 7 Eylül 1880'de büyük devletlerin elçileri, Bab-ı Ali'ye Ermenilerin yaşadığı illerde getirilecek reformlarla ilgili toplu bir nota verdi. Sultan söz verdi, reform planlarını ilan etti, soruşturma komisyonu gönderdi, ancak en temel reformları uygulamak için hiçbir adım atmadı. Aksini bile yaptı. Ermenileri Kürtlere karşı koruyacağına söz vermişti; Kürtleri Ermenilere karşı korudu, ya da onları daha çok silahlandırdı, onlar da silahsız Ermenilerin peşine düştü"³²⁷.

Çeraz'ın yukarıdaki konuşmasından da anlaşılacağı üzere gayesi, Avrupalı devletlerden bir yardım beklendiği ancak bu yardımın kendilerine ulaştırılmadığını Hollandalıların vurgulamaktı. Bu amaçla Osmanlı hükümetinin el altından Ermeni milletine karşı bir kıyım politikası güttüğü imajı çizilmiş ve Ermeni davasına yönelik bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bağımsızlık isteyen Ermenilerin bir kısmının kendi içlerinde teşkilatlandıklarını vurgulayan Çeraz, devamında bununla ilgili çeşitli örneklere de yer vermiştir. Örneğin Cenevre'de bazı Ermeni öğrencilerin *Hınçak*(Çan) ve *Droşnak* (Bayrak) isimli iki sosyalist örgüt kurduğunu ve bunların militan devrimci komitelere dönüştüğünü ifade etmiştir. Çeraz sonrasında *Hınçak* yapısının daha sonraki dönemlerde bir bölünmeye uğradığını da altını çizmiştir. Bu yapılanmayı açıklayan Çeraz'ın aslında Ermeni komitelerinin ortaya çıkış sürecinden bahsetmesi ve bunların militan bir yapıda olduklarını açıklaması oldukça dikkat çekicidir.

Eserinin ileriki bölümlerinde Amsterdam'da verdiği konuşmasının detaylarını ele alan Çeraz, Lahey Barış Konferansı'na alınmaması ve bölgede düzenleyeceği konferansın Hollanda polisi tarafından engellenmesine de değinmiştir. Konferans Genel Sekreteri'nden konferansa siyasi bir mesele taşımanın kabul edilmediği yanıtını alan Çeraz, bu sebeple Hollanda'ya asıl gitme amacını gerçekleştirememiştir. Çeraz mevzu bahis durumu aşağıdaki sözlerle ifade etmiştir:

---

³²⁷ Tchéráz, *Conférence Arménienne a Amsterdam*, s. 14-15.

“Barış Konferansına katılmak için ordunuzun ya da donanmanızın olması gerektiği söylendi ve Ermenistan’ın bunlara sahip olup olmadığı bana soruldu. Evet, bir ordumuz var, ama 300.000 şehidin ordusu. Evet, bir donanmamız var, ama Boğaz’ın dibinde. (...) Ülkemdeki yıkımın başlıca nedenlerinden biri olarak suçladığım Avrupa diplomasisinin alaycılığı, bir yandan Ermenileri teşvik ederek ve Türklere onları ezmek için başka bir yetki vererek güçlendiriyor, İngiltere, Fransa, Belçika ve Amerika’da yüzlerce kez yaptığım gibi, Ararat halkı hakkında Lahey’de halka açık bir konferans vermek istedim. Bir sebepten dolayı, polis müdahale etti. Bu müdahalenin benim için acı verici bir etki yarattığını itiraf ediyorum, çünkü mesleğimde polis ilk defa işlerime karışmıştı. Polis her yerde ve hatta otuz yedi yıl yaşadığım Türkiye’de bile elini omzuma koymaya asla cesaret edemedi. Müdahalelerinin nedenini bilmek istedim.(...) Barış Konferansı’ndan önce veya sonra Lahey’e gelseydim, özgürce konuşabilirdim.”³²⁸.

Söz konusu cümlelerin ardından Çeraz, Hollanda Kraliçesine Ermeni halkı adına bir seslenişte bulunarak kaleme aldığı konuşmasını bitirmiştir. Bu bilgilerin ışığında mevzubahis eserin Minas Çeraz’ın siyasi yönden kaleme aldığı ve Avrupa’ya Ermeni davasının tanıtıldığı en önemli neşriyatlardan biri olduğu söylenebilir.

Çeraz’ın bu eserinin ardından yazım hayatına on iki sene gibi uzun bir ara verdiği görülmektedir. Bu süre boyunca Çeraz Ermeni meselesini Avrupa’ya tanıtmak ve gerekli adımların atılmasını sağlamak adına *L’Arménie* dergisi aracılığı ile fikirlerini yaymaya çalışmıştır.

3.2.4. Şark Hikâyeleri ve Yayınlanmamış Şark Adlı Eserleri

Minas Çeraz, F. Macler’in önsözü ile tanıtılan *Nouvelles Orientales*(Şark Hikâyeleri) isimli eserini 1911 senesinde Fransızca olarak Paris’te yayınlamıştır³²⁹. Bununla birlikte 1927 senesinde yine Paris’te Masis Yayınevi bu eseri *Aravelyan Vibagner* isimle Ermenice olarak yayınlamıştır³³⁰.

³²⁸Tchéraz, *Conférence Arménienne a Amsterdam*, s. 26-27.

³²⁹ Eser hakkında daha ayrıntılı bilgi almak için bkz. Minas Tchéráz, *Nouvelles Orientales*, Ernest Leroux, Paris, 1911.

³³⁰ Eser hakkında daha ayrıntılı bilgi almak için bkz. Minas Çeraz, *Aravelyan Vibagner*, Masis, Paris, 1927.

İki bölümden oluşan *Şark Hikâyeleri* eserinin ilk kısmının başlığı *Minas Çeraz'ın Şark Hikâyeleri*, ikinci kısmın başlığı ise sadece *Şark Hikâyeleri*'dir. Eserin ilk kısmı Zaman ve Çevre, Bir Komşunun İpuçları, Yazar, Yüzü Kendine Göre, Hasat, Kına ve Güve isimli hikâyelerden oluşmaktadır. Eserin son bölümünde ise Kırk Kadınla Başhan, Dilenci, Yaşlı Dağcı, Levon, Dönme Emine, Yılbaşı Gecesi, Armen gibi daha çok Ermeni ve Türklere ait hikâyeler bulunmaktadır³³¹. Çeraz'ın eserinin özellikle ikinci kısmında yer alan pek çok hikâyeyi önceki dönemlerde *Armenia* dergisinde yayınlattığı da görülmektedir. Zeytinlu Ermenilerin verdikleri mücadeledekahramanlıklarını ön plana çıkartan *Yaşlı Dağcı*; kadın, erkek, rahip ve zenginlerden sadaka isteyen ancak istediğini elde edemeyen dilencinin İsa olduğunun ortaya çıktığı *Dilenci*; İslamiyeti kabul etmesinin ardından dönme veyahut dönen Emine olarak anılan ancak aslında Chio'lu bir Rum olan Loxandra Pandelis'in intikamını ele alan *Dönme Emine* isimli hikâyelerin çoğunluğu kurmaca olmakla beraber, sonuncusu gibi gerçek olduğunu iddia ettiği bazı hikâyeleri oldukça dikkat çekici olmuştur³³².

Minas Çeraz, 1912 senesine gelindiğinde ise *Yayınlanmamış Şark* (L'Orient Inedit) adlı eserini yayınladığı görülmektedir. Çeraz bu eserinde azınlık tebaa da dâhil olmak üzere Osmanlı kültürüne ait halk hikâyelerine ve efsanelere yer vermiştir. Çeraz'ın bu eseri kaleme almaktaki amacı 20. yüzyıla girilirkenhala Avrupa'nın Osmanlı kültürünü tam anlamıyla tanımamasından ileri geliyordu. Çeraz bu durumu eserinin girişinde “Yirminci yüzyılın arifesindeyiz ve Avrupa, Doğu halklarının özel hayatına henüz giremedi. Fransa ve yurt dışına çevrilen Rus romanları sayesinde Slav ruhu tanıtılmaya başladı, peki Osmanlı toplumunu kim tanıtacak?” sözleri ile dile getirmiştir. Aynı zamanda Osmanlı coğrafyasını Çeraz, “Şu anda, Türkiye hala tüm dünya için gizemli bircariyedir, peçe ile örtülü ve Şam işi izgaranın arkasında saklanmıştır” sözleri ile betimlemiştir³³³.

Çeraz eserini üç ana başlık altında ele almıştır: Ermeni Folklorü, Yunan Folklorü ve Türk Folklorü. Kitapta yer alan en kapsamlı kısmın Ermeni folklorüne ait olan bölüm olduğu dikkat çekmektedir. Yunan ve Türk folklorü ile ilgili bölümler ise yalnızca

³³¹ Çeraz, *Arevelyan Vibagner*, s. 11-191.

³³² Minas Tchéráz “The Old Mountaineer”, *Armenia*, Vol. VI, No. 8, March 1913, s. 244; Minas Tchéráz “The Mendicant, an Armenian Legend”, *Armenia*, Vol. VI, No. 6, January 1913, s. 181; Minas Tchéráz, “Loxandra Pandelis”, *Armenia*, Vol. III, No. 4, February 1907, s. 19.

³³³ Minas Tchéráz, *L'Orient Inédit*, Ernest Leroux, Paris, 1912, s. 3-4.

birkaç hikâyeden oluşmaktadır. Kitabın birinci bölümünü teşkil eden Ermeni Folklorü kısmını Çeraz üç alt başlık altında incelemiştir: İncilden ve Tarihsel Karakterler, Halk Hikâyeleri, Hayvanlar. İlk alt başlığı teşkil eden İncilden ve Tarihsel Karakterler bölümü eserin en geniş yelpazeli kısmını oluşturmuştur. Bu kısım Âdem ile Havva, Habil ile Kabil, Nuh, Musa, Musa ve Firavun, Davut ve Süleyman, Süleyman, İlyas ve Ahab, İsa, İsa ve Çingeneler, Lazar, Saint Lazare, Başmelek Gabriel, Surp Sarkis, Vardan Mamikonyan, Konstantin Dracoses ve Fatih Sultan, Yeniçeriler, Yakup Ağa ve Sekhbos Amira, İlahiyatçı Yakup, Kazaz Artin, Halet Efendi, Hacı Çelebi, Avaz Abdullah ve Civelek, Hacı Osman Ağa ve Hüseyin Efendi isimli hikâyelerden meydana gelmiştir³³⁴. Bu başlık altında ele alınan hikâyelerde öncelikle peygamberler, sonrasında ise Osmanlı tebaası olan Ermenilerle ilgili derlemeler yer almıştır.

Çeraz'ın eserinin ilk bölümünde yer alan hikâyelerden en çok, âşıkların koruyucu azizi olarak bilinen Surp Sarkis'in dikkat çektiği görülmektedir. Hikâye Bizans İmparatoru'nun Ermenistan Kralı'ndan kendisine yardım için 40 bin askerlik bir ordu göndermesini istemesi ile başlamaktadır. Ancak Ermeni kralı kırk asker göndererek, bu askerlerden her birinin bin erkeğe bedel olduğunu söylemiştir. Bu harekete kinlenen kral, bir kerede öldürüleceklerini umarak bu kırk askeri cepheye sürer ancak askerler zaferle İstanbul'a geri döner. Bu sefer kral, Ermeni askerlerini eğlendirmek için kırk güzel kadın seçer. Ancak bu kadınların asıl görevi Ermeni askerinin uykusunda boğazını kesmektir. O gece otuz dokuz kadın otuz dokuz boğazı kesmiştir ancak bir rahibin kızı görevini yerine getirmemiştir. Onun öldüreceği kişi ise grubun lideri ve en yiğidi olan St. Sarkis'ten başkası değildir³³⁵!

Eserin ilk bölümünde Halk Hikâyeleri'nin dikkat çektiği görülmektedir. Bu kısımda Dansçı Theodore, Külkedisi, Bay Tembel, Usta ve Çıracık, Mavi Sakal, Çılgın İnsanlar, Kiklops, Hesperides Bahçesi, Tembel Kadın, Üşengeç, Kayınvalide, Keşiş, Çoban, Kör, Alın Teri, Namaz, Bir Yahudi Haini, Kadın Patavatsızlığı, Genç Bir Adamın Hayali, Tembel, Zenginleşen Yaşlı Adam, Köylü, Çingene, Lanetli Gün ve

³³⁴ Tchéráz, *L'Orient Inédit*, s. 7-67.

³³⁵ *The Armenians in Massachusetts*, The Armenian Historical Society, Boston, 1937, s. 91.

Rahip isimli hikâyeler yer almıştır³³⁶. Bu bölümdeki hikâyeler oldukça kısa olmakla beraber hikâyelerde genellikle dini motiflerin varlığı dikkati çekmektedir.

Ermeni Folklorü başlığının son kısmı olan üçüncü alt başlıkta yer alan Hayvanlar kısmında özellikle kutsal kitaplarda sembolleşmiş hayvanlar yer almıştır. Bu bölümü Kedi, Karıncalar, Böcek, Sıçan, Ayı, Solucan, Kuş, Köpek ve Yılan gibi hikâyeler teşkil etmektedir³³⁷.

Eserin ikinci ve üçüncü kısmını oluşturan Yunan ve Türk Folklorü başlıkları ise Ermeni Folklorü bölümüne göre daha dar bir açı ile ele alınmıştır. Yunan Folkloründe sadece kısa anekdotlar yer alırken; Türk Folklorü bölümü Dervişler, Mekke ve Evlilik isimli kısa hikâyelerden oluşmuştur³³⁸. Eserde yer alan bütün hikâyeler oldukça kısa bölümlerden oluşmakla birlikte, adı geçen üç kültür hakkında verilen çeşitli anekdotlar sayesinde Osmanlı tebaasının kültürü çeşitli yönlerden incelenmiştir.

3.2.5. Ermeni Şairleri

Minas Çeraz 1912 senesinde *Yayınlanmamış Doğu* isimli eserini yayınlamasının ardından Ermeni milleti adına önemli bir eser kaleme almıştır. Çeraz'ın *Poetes Armeniennes* (Ermeni Şairleri) isimli eseri 1913 senesinde Paris'te yayınlanmıştır. Çeraz bu eserinde altı önemli Ermeni şairden bahsetmiştir: Bedros Tourian, Kamar Katiba, Saiat-Nova, Kevork Dokokhiantz, Mikael Nalbandiantz, Corene de Lusignan. Çeraz'ın 155 sayfalık bu eserinde genel itibarıyla adı geçen şairlerin hayatı, eserleri ve eserlerinin edebi açıdan önemine yer verilmiştir. Fransızca kaleme alınan eserin büyük çoğunluğunu Kamar Katiba mahlaslı Raphael Patkanian ve Bedros Tourian oluştururken, diğer yazarlara ve eserlerine daha az yer verilmiştir. Aynı zamanda eserde Kamar Katiba'nın *Seni Sevdim*, *Ölmeli*, *Terk Edilmiş Bakire*, *Mayıs'ta*, *O, Bir Bakış* gibi romantik ve melodramlı şiirleri ile Bedros Tourian'ın *Ermeni Kanı*, *Van'ın Yaşlı Adamı*, *Sultan Abdülhamit'e Söylev*, *Umut* gibi milli duyguların yoğun olarak ön planda olduğu şiirlerine yer verilmiştir³³⁹.

³³⁶ Tchéraz, *L'Orient Inédit*, s. 67-137.

³³⁷ Tchéraz, *L'Orient Inédit*, s. 137-153.

³³⁸ Tchéraz, *L'Orient Inédit*, s. 277-305.

³³⁹ Minas Tchéraz, *Poetes Arméniens*, Ernest Leroux, Paris, 1913, s. 32-101.

Minas Çeraz'ın kendisinin seçtiği bu önemli Ermeni şairlerin şiirlerinin de olduğu eserin dönemin basınında da tanıtıldığı görülmektedir. Bu durumun temel nedeni Ermeni şairlerin birçoğunun Avrupalılar arasında tanınmamış olmasıdır. 9 Temmuz 1913 tarihinde *L'Aurore* gazetesinde konuyla ilgili yer alan bir haberde özellikle Kamar Katiba ve Bedros Tourian'ın üzerinde durulmuş ve Minas Çeraz'ın seçtiği bu şairlerin seçilmiş eserlerinin tercümelerine yer verdiği belirtilmiştir³⁴⁰. Esere yönelik bir diğer önemli tanıtımın ise 19 Nisan 1914 tarihinde Auguste Bernard'ın *Le Journal de Saint-Jean-d'Angély*'de kaleme aldığı makalesinde görmekteyiz. *Küçük Asya kokusunu solutan* şiirlerin aynı zamanda oryantal izler taşıdığı belirten bu haberde, eserde yer alan bazı şiirlere de yer verildiği görülmektedir³⁴¹.

Minas Çeraz'ın kitabını yayınlattıktan sonra burada yer alan bazı şairlerin hayatını ve eserlerini New York'ta yayınlanan *The New Armenia* dergisinde de kendi kalemıyla yayınlattığı görülmektedir. Derginin Mart sayısında Saiat-Nova, Nisan sayısında Kamar Katiba ve Mayıs sayısında Bedros Tourian'ın biyografisine yer veren Çeraz bu sayede kitabını ve Ermeni milletinin önemli isimlerini tanıtmaya imkânı bulmuştur. Minas Çeraz bu makalelerinde özellikle de eserinde fazla geniş yer vermediği Saiat-Nova hakkında oldukça tatmin edici bilgiler vermiştir. Tiflis'te doğan ve 1712-1795 seneleri arasında hayatını sürdüren bu Ermeni halk ozanının hayatı ve etkilendiği olaylar hakkında detaylar veren Çeraz, bu bilgiler haricinde Ermeni edebî kültürü hakkında da çeşitli bilgileri okuyuculara sunmuştur³⁴². Derginin devamındaki sayıda ise Kamar Katiba'nın hayatı hakkında kitaba kıyasla daha detaylı bilgiler verilmiştir. 1830-1892 seneleri arasında yaşamış olan ve *Ermenistan'ın en büyük lirik şairi* olarak tanıtılan Kamar Katiba'nın bazı şiirlerinin Alice Stone Blackwell tarafından İngilizce'ye çevrildiği bilgisi de makalede sunulan detaylardandır³⁴³. *The New Armenia* dergisinde Çeraz'ın tekrardan tanıttığı son isim olan Bedros Tourian'ın makalesinde ise kitap haricinde fazla detaylı bilgi verilmediği görülmektedir. Bu son makalede daha çok Ermeni halkından ve Ermeni halkının yaşadığı coğrafyanın edebî hayatlarına ne şekilde etkide bulunduğundan bahsedilmektedir³⁴⁴.

³⁴⁰*L'Aurore*, "Au Jour le Jour", 9 Juillet 1913, Paris, s. 1.

³⁴¹*Le Journal de Saint-Jean-d'Argély*, "Poetes Arméniens", 19 Avril 1914, s. 3.

³⁴² Minas Tchéraz, "Saiat-Nova", *The New Armenia*, Vol. IX, No. 6, March 1917, 91-93.

³⁴³ Minas Tchéraz, "Kamar-Katiba", *The New Armenia*, Vol. IX, No. 8, April 1917, s. 121.

³⁴⁴ Minas Tchéraz, "Bedros Tourian", *The New Armenia*, Vol. IX, No. 10, May 1917, s. 154.

SONUÇ

Ermeni meselesinin dünyaya açıldığı XIX. yüzyılda Minas Çeraz'ın uluslararası kamuoyunda tanınır bir sima olduğu görülmektedir. Bu ismin hayatını iki aşamada incelemek mümkündür. Bunlardan ilkinin Ermeni Patrikhanesi bünyesinde çalıştığı dönem oluşturmaktadır. Kariyerine bir eğitimci olarak başlayan Minas Çeraz'ın hayatının seyrinin İstanbul Ermeni Patrikhanesi himayesinde hizmete başlaması ile değiştiği görülmektedir. Çeraz'ın bu süreçteki en büyük atılımını 1878 senesinde Berlin Kongresi öncesi Ermeni meselesini Avrupalı devletlere tanıtacak milli heyet içerisinde yer almasıyla gerçekleştirdiği söylenebilir. Bu vesileyle Türkiye Ermenilerinin eski patriği Mıgırdıç Kırımyan ile İtalya, Fransa ve İngiltere'ye giderek “kâtip-tercüman” görevinde bulunmuştur.

Berlin'e giden Ermeni heyeti gerçekleştirdiği görüşmeler ve faaliyetleri sonucunda Ermeni milleti adına Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini elde etmiştir. Ermeni heyetinin asıl gayesi bağımsız/özerk bir yönetim kazanmak olsa da, Berlin'de yalnızca Ermenilerin meskûn olduğu vilayetlerde Avrupalı devletlerin garantörlüğünü üstleneceği reformlar elde edilmiştir. Ayastefanos Antlaşması'na kıyasla Çeraz, Berlin'de daha fazla hak elde edildiğini düşünmüş, bu düşüncelerini kongre sonrasında kaleme aldığı *Berlin Kongresi'nden Ne Kazandık?* isimli eserinde ifade etmiştir. Çeraz'a göre elde edilen reformlar yalnızca bağımsızlık yolunda atılan kazançlı bir adımdı.

Berlin Kongresi'nin ardından İstanbul'a geri dönen Çeraz, bu esnada İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlerin yetkilileriyle Ermeni meselesi ekseninde yazışmalar yürüterek meselenin gündemde kalmasını sağlamıştır. Bu gelişmenin devamında 1880 senesinde Patrikhane tarafından “Özel Elçi” olarak görevlendirilerek İngiltere'ye gitmiştir. Bu vesileyle Londra'da sekiz aylık bir süre içerisinde Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması, Ermeni meselesine dair Avrupa basınında bir kamuoyu oluşturulması ve Osmanlı Devleti'ne karşı İngiltere gibi büyük bir devletin desteğinin alınması çalışmaları içerisinde bulunmuştur. Özellikle pek çok lordun ve James Bryce'in desteğini alması nedeniyle İngiltere Başbakanı W. E. Gladstone ile de bir

görüşme gerçekleştiren Çeraz başarılı bir şekilde politikasını yürütmüş; ardından tekrar İstanbul'a dönerek Genel Sekreterlik görevini kısa bir süreliğine devam ettirmiştir. Çeraz'ın İngiltere'ye gönderildiği esnada Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çeşitli Ermeni cemiyetleri ve komitelerinin kurulmuş olması bu noktada dikkat çekici bir durumdur. Bu vesileyle devlet içinde Ermeni halkının örgütlenmesi sağlanırken, Avrupa kamuoyuna Ermeni meselesi tanıtılmış ve ileride gerçekleştirilecek olan eylemlerinin ilk basamağı oluşturulmuştur.

Halkı adına mühim görevlerde bulunan Çeraz'ın Patrikhane emrinde çalışmasının ardından eğitimci kimliğine bir süreliğine geri dönmeye karar verdiği görülmektedir. 1886 senesinde açılan Getronakan Ermeni Lisesi'nin müdürlük vazifesine getirilen Çeraz, bu okulun ilk idarecisi olmakla birlikte eğitim-öğretim programını da hazırlamış ve 1889 senesine kadar hizmetine devam etmiştir. Bu liseden mezun olan öğrencileri arasında Ermeni halkının bağımsızlık kazanabilmesi adına faaliyet yürüten isimler olduğu da bilinmektedir. Bu isimlerin arasında gelecekte Minas Çeraz gibi Ermeni meselesini Avrupa'ya tanıtmaya devam edecek olan Arşak Çobanyan da yer almaktadır.

Minas Çeraz'ın Getronakan Ermeni Lisesi'ndeki vazifesinden ayrılmasının temel sebebi aynı sene içerisinde İngiltere'ye gitmesiydi. Minas Çeraz'a göre İngiltere'ye gitmesinin asıl sebebi "gönüllü bir sürgün" yaşamaya karar vermesiydi. Çeraz'ın bu sürgüne sebep olarak II. Abdülhamid yönetimini gösterdiği bilinmektedir. Ancak Çeraz'ın İngiltere'ye gizlice kaçtığı 1889 senesinde Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni komitelerinin gerek başkentte gerekse Anadolu'da isyan planlarına başlamasının çağdaş olması bir tesadüf gibi görünmemektedir. Komitelerin teşkilatlanmalarını sürdürdüğü esnada King's Collage'a profesör olarak atanan Çeraz, devamında Ermeni dili kürsüsünü kurarak tanınırlığını ve güvenilirliğini arttırmıştır. Ermeni dili kürsüsünde yer alan tek eğitimcinin kendisi olması dikkate şayan bir nokta olsa da Çeraz bu vesileyle özellikle İngiliz basınında kendisini göstermiş ve Ermeni meselesini tanıtıcı röportajlar vermiştir. Bu röportajların içinde Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde gerçekleşen çatışmalara da yer verilmiştir. Bahsi geçen bu çatışmaların Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri tarafından çıkartıldığı bilinmektedir. Sonuç olarak komiteler isyan ortamını hazırlarken, Çeraz mevzubahis durumu uluslararası propaganda açısından ele almış; böylece Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin garantörü olan Avrupalıların müdahalesine uygun zemin

hazırlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda Avrupa basınında “Ermeni katliamı” cümlesi oldukça kullanılır bir tabir haline gelecektir.

Çeraz’ın İngiltere’ye gitmesinin ardından faaliyetlerine ivedikle hız kazandırdığı görülmektedir. 1893 senesinde Amerika’da gerçekleşen Chicago Dünya Dinleri Parlamentosu’na katılan Çeraz, ardından Providence bölgesine giderek Ermeniler ve dilleri hakkında bir konferans vermiş, üniversite ziyaretlerinde bulunmuş ve gerek bölgedeki Ermenilerin, gerekse Amerikan kamuoyunun sempatisini kazanmıştır. Aynı zamanda Çeraz’ın Amerika’da Hınçakçılar ile karşılaşması da tesadüfi bir gelişme olmamıştır. Nişan Garabedian ile bir araya gelen Çeraz, Hınçakçılara gelecek eylemleri için beklemelerini telkin etmiştir.

Amerika’daki çalışmalarının ardından Çeraz İngiltere’ye geri dönmekle beraber basın-yayın faaliyetlerine hız kazandırarak Osmanlı Ermenileri lehine bir kamuoyu oluşturma gayesi gütmüştür. Avrupa basınına çeşitli röportajlar veren Çeraz, özellikle de Osmanlı Devleti’nin doğu vilayetleri hakkında aldığı çeşitli duyumları iletmış ve Avrupalı devletlerin mevcut duruma müdahale etmesine yönelik telkinlerde bulunmuştur. Çeraz bu şekilde doğuda Ermenilere yönelik bir katliam yapıldığı imajını çizmeye çalışmıştır. Çeraz’ın bahsettiği gelişmeler 1894 Sason İstani ve 1895 Zeytun ayaklanması olmakla beraber, aslında bu isyanlar Hınçak komitesinin faaliyetleri sonucunda çıkartılmıştı. Aynı zamanda konferanslarına da devam eden Çeraz, bu şekilde Ermeni meselesinin gündemde kalmasını sağlamıştır.

İngiltere’deki eylemlerinin ardından Çeraz, 1895 senesinde Fransa’ya gitme kararı almış; bir süre Paris’te yaşamıştır. Bu esnada Fransız milletvekillerinin Ermeni meselesi lehine mecliste bir gündem oluşturmasını hedefleyen bu isim, halk üzerinde de bir imaj çizebilmek adına çeşitli şehirlerde konferanslarını vermeye devam etmiştir. Aynı zamanda İngiltere’de yayınlamaya başlamış olduğu *Armenia* dergisini Fransa’da *L’Arménie* ismiyle yayınlamaya devam etmiştir. Bu vesileyle Fransa basınında *L’Arménie dergisinin direktörü* olarak anılan Çeraz, Fransız gazetelerine de Osmanlı Ermenilerinin durumu hakkında röportajlar vererek destek almaya çalışmıştır.

Minas Çeraz’ın basın faaliyetlerinde dikkate şayan asıl durum, İngiltere’de yayınladığı ve daha sonra Fransa’da *L’Arménie* ismiyle yayınladığı bu derginin yayın hayatına

Mıgırdıç Portakalyan ile başlamış olmasıdır. Öyle ki Mıgırdıç Portakalyan bu dergiyi Armenakan Partisi'nin yayın organı olarak basmıştır ve ihtilâlcî fikirlerin yayılmasını sağlamayı amaçlamıştır. Bu derginin yayınlanmasında bayrağı Çeraz'ın devralması, kendisinin ayrılıkçı düşünceleri desteklediğinin en önemli bulgularından biri olmaktadır.

Çeraz'ın Ermeni meselesi yararına gerçekleştirdiği en önemli propaganda faaliyetini ise 1899 senesinde Lahey Barış Konferansı'na katılması olmuştur. Berlin Kongresi'nde Osmanlı Ermenileri'ne yönelik verilen kararların uygulanması ve daha fazla hak kazanılması adına burada söz sahibi olmak isteyen Çeraz konferansın ilk günlerinde faaliyetlerine başlamış ancak hedefine ulaşamamıştır. Bunun sebebi ise konferansta siyasi meselelerin gündeme getirilmeyeceğine yönelik bir cevapla karşılaşması olmuştur. Osmanlı Devleti tarafından da faaliyetleri mercek altına alınan Çeraz mevcut durum üzerine Amsterdam'da bir konferans vermek istemiş ancak Hollanda polisinin müdahalesiyle karşılaşmıştır. Bu engelin müteakibinde Flemenk meclisinde önemli bir isim olan Dr. Kuyper'in de desteğini alarak konferansını vermeyi başarak Çeraz, dönemin basınında önemli bir figür olarak betimlenmiş ve tanınırlığını arttırmıştır.

Ermeni Patrikhanesi'ndeki çalışmalarını tamamlayıp İngiltere'ye gitmesinin ardından uluslararası platformlarda Osmanlı Ermenilerinin temsilci olarak karşımıza çıkan Minas Çeraz, II. Meşrutiyet dönemine kadar Fransa'da yaşamını sürdürmüştür. 1908 senesinde İstanbul'a geri dönen Çeraz, Ermeni Patrikhanesi'nin de etkisiyle II. Meclis döneminde mebus olarak seçilmiştir. Ancak mebusluk senelerinde mecliste aktif bir rol almadığı görülen Çeraz, sonraki seçimlerde de aday olmamıştır. Bu esnada kendini yazı hayatına veren Çeraz, edebi açıdan en verimli senelerini geçirmiş, bilakis Fransa ve İngiltere basınında da eserleri tanıtılmıştır.

Ermeni halkı adına eğitimci, siyasi ve edebi kimliği ile önemli bir öncü olan Çeraz, hayatının son senelerini Marsilya şehrinde geçirmiş ve bu şehirde vefat etmiştir. Hayatının en aktif dönemlerinde Ermeni meselesi lehine bir kamuoyu yaratmak için faaliyet gösteren Çeraz, Ermeni milletinin bağımsızlık yolundaki en önemli isimlerinden biri olmuştur. Öyle ki Çeraz'ın milleti adına yaptığı hizmetlerin 60. yıldönümünün kutlanmasına denli başarılı bir politika izlediğini bize göstermektedir.

Milliyetçilik akımının etkisini bizlere faaliyetleri vasıtasıyla açık bir şekilde gösteren Çeraz, Ermeni milletinin özerklik elde etmesinin ardından bağımsızlığını kazanacağına inanmıştır. Aktif bir şekilde Ermeni halkının tabanına inmemiş olsa da Çeraz, özellikle de fikirleri ve verdiği konuşmalar ile Ermeni gençlerini etkilemeyi başarmıştır. Siyasi görevleri, verdiği konferanslar ve gerçekleştirdiği basın-yayın faaliyetleri neticesinde Minas Çeraz Ermeni meselesinin tanıtılmasını sağlayan en önemli figürlerden biri olmuştur. Çok yönlü bir aydın portresi çizen Çeraz, birden fazla dil bilmesinin avantajı sayesinde pek çok ülkede Osmanlı Devleti aleyhine propaganda faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Aldığı eğitim, öğretmen, akademisyen ve gazeteci kimliği ile kamuoyuna güven aşıl原因 Minas Çeraz, kendisiyle çağdaş olan pek çok Ermeni'nin arasından sıyrılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî (DH. SN. THR.)

DH. SN. THR. 52/13.

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti (HR. SFR. 3)

HR. SFR. 3, 363/1.

HR. SFR. 3, 363/2.

HR. SFR. 3, 363/49.

HR. SFR. 3, 363/55.

HR. SFR. 3, 433/13.

HR. SFR. 3, 436/41.

HR. SFR. 3, 440/77.

Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım (HR. SYS.)

HR. SYS., 194/81.

HR. SYS., 2748/68.

HR. SYS., 2751/17.

HR. SYS., 2754/12.

HR. SYS., 2754/53.

HR. SYS., 2823/3.

HR. SYS., 2851/44.

Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.)

Y. A. HUS. 281/103.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.)

Y. MTV., 193/33.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y. PRK. A.)

Y. PRK. A., 3/25.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.)

Y. PRK. EŞA. 33/28.

Foreign Office (F.O.)

F.O. 424/123, No. 88, 111, 225, 232.

F.O. 424/172, No. 87, 90, 109.

F.O. 424/175, No. 46.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMCZ)

D: 3, C: 1, İç. S: 2, 6 Kanunuevvel 1330.

D: 3, C: 1, İç. S: 3, 8 Kanunuevvel 1330.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri(1891-1893), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2004.

Kitaplar ve Makaleler

AKÇORA, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2007.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, vd.,**Sorularla Ermeni Meselesi**, OSAV, İstanbul, 2008.

ALBOYACIYAN, Arşak, “Minas Çeraz”, **Haykakan Sovetakan Hangagitaran**, C: 9, Yerevan, 1983.

ALBOYACIYAN, Arşak, **Minas Çeraz Er Keankı Ei Gordzi**, Dbaran Habet-Bağtasar, Gahire, 1927.

ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1789-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

ASLAN, M. Yasin, “Savaş Hukukunun Temel Prensipleri”, **TBB Dergisi**, S: 79, 2008.

BAKAR, Bülent, **Ermeni Tehciri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009.

BİRECİKLİ, İhsan Burak, “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, **Gazi Akademik Bakış**, C: 2, S: 3, Kış 2008.

Bulletin de la Société de Géographie de Toulouse, No. 3-4, E. Privat Libraire-Editeur, Toulouse, 1896.

- CARUS, Paul, **The Dawn of a New Religious Era**, The Open Court Publishing Company, Chicago, 1916.
- Compte-Rendu des Actes de la Société**, Société Royale Belge de Géographie, Secrétariat de la Société Royale Belge de Géographie, Bruxelles, 1895.
-  ERAZ, Minas, **Azgayin Tasdiaragutyun**, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1876.
-  ERAZ, Minas, **Grakan Pordzer**, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1874.
-  ERAZ, Minas, **Grich yev Sur**, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1881.
-  ERAZ, Minas, **Hayastan yev İtalia**, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1879.
-  ERAZ, Minas, **Te İnc Şahetsank Berlini Vehajoĝoven**, Dndesyen Dbagrutyun, İstanbul, 1878.
- DABAĜYAN, Levon Panos, **Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- DAMADYAN, Mihran, **Bir Ermeni Komitecinin İtirafı**, (Haz. Haluk Selvi), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- DOĜAN, Orhan, "Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütyun(Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S: 20(2008).
- FURAT, Ayşe Zişan, "Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü(1878-1918)", **OTAM**, S: 33, Bahar 2013.
- Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa**, (Ed. Haluk Selvi), Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya, 2006.
- GENCER, Ali İhsan, "Berlin Antlaşması", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C: 5, İstanbul, 1992.
- HALICI, Şaduman, "Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", **Tarih Dergisi**, S: 62, (2015/2), İstanbul, 2016.
- KARACAKAYA, Recep, **Ermeni Meselesi Kronoloji ve Kaynakça**, Gökkubbe, İstanbul, 2005.
- KARENTZ, Varoujan, **Mitchnapert (The Citadel) A History of Armenians in Rhone Island**, iUniverse, New York, 2004.
- KRBEKYAN, V.G., "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse", **Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri**, No. 2, 2002.

- MARSHALL, Annie C., "Minas Cheraz, A Biographical Sketch", **Armenia**, Vol. XI, No. 8, March 1913.
- MAZICI, Nurşen, **Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni, 1878-1918**, Gümüş Basımevi, İstanbul, 1987.
- MERT, Özcan, "Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler", **Yakın Dönem Türkiyat Araştırmaları**, S:3, Ocak 2013.
- MIKAHELYAN, P. Harutyun, **Minas Cerazi Vatsnameay Hanrayin Gowcovneovtean Yobelean (1865-1925)**, Masis, Paris, 1928.
- MİLDANOĞLU, Zakarya, **Ermenice Süreli Yayınlar (1794-2000)**, Aras Yayınları, İstanbul, 2014.
- NALBANDIAN, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement**, University of California Press, London, 1963.
- ÖZDEMİR, Seçil, "Ermeni Komite ve Propaganda Faaliyetlerinin Hatıratlarda Yeri", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, C: 3, S: 2, Kış 2016.
- ÖZŞAVLI, Halil, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı", **Ermeni Araştırmaları**, S: 41, 2012.
- ÖZTÜRK, Mustafa, **Belgelerle 1915 (Ermeni Meselesi)**, Bilge Karınca, İstanbul, 2009.
- PAMUKCİYAN, Kevork, **Biyografileriyle Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- PAMUKCİYAN, Kevork, "Getronakan Lisesi", **İstanbul Ansiklopedisi**, C: 11, S: 172, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.
- PARSAMYAN, Vardan Aramoviç, **Istoriya Armyanskogo Naroda, 1801-1900 gg.**, Erivan, 1972.
- SAKİN, Serdar, "Minas Çeraz'ın(Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", **Gazi Akademik Bakış**, Cilt 8, Sayı 16, Yaz 2015.
- SARAFIAN, Kevork A., **History of Education in Armenia**, Press of The La Verne Leader, California, 1930.
- SARINAY, Yusuf, "İstanbul'da Ermeni Faaliyetleri Ve Alınan Tedbirler(1914-1918)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C: 23, S: 67-68-69 (Kasım 2007).
- SARKISSIAN, A.O., **History of the Armenian Question to 1885**, The University of Illinois Press, Urbana, 1938.
- SERTÇELİK, Seyit, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, SRT Yayınları, Ankara, 2015.

- SEVİNÇ, Necdet, **Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Bilge Oğuz, İstanbul, 2007.
- Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, (Ed. Bünyamin Kocaoğlu), İlkadım Belediyesi, Samsun, 2018.
- TCHERAZ, Minas, **Arevelyan Vibagner**, Masis, Paris, 1927.
- TCHERAZ, Minas, “Bedros Tourian”, **The New Armenia**, Vol. IX, No. 10, May 1917.
- TCHERAZ, Minas, **Conférence Arménienne a Amsterdam**, Librairie Höveker&Wormser, Amsterdam, 1899.
- TCHERAZ, Minas, “Kamar-Katiba”, **The New Armenia**, Vol. IX, No. 8, April 1917.
- TCHERAZ, Minas, **L’Orient Inédit**, Ernest Leroux, Paris, 1912.
- TCHERAZ, Minas, “Loxandra Pandelis”, **Armenia**, Vol. III, No. 4, February 1907.
- TCHERAZ, Minas, **Nouvelles Orientales**, Ernest Leroux, Paris, 1911.
- TCHERAZ, Minas, **Poetes Arméniens**, Ernest Leroux, Paris, 1913.
- TCHERAZ, Minas, “Saiat-Nova”, **The New Armenia**, Vol. IX, No. 6, March 1917.
- TCHERAZ, Minas, “The Mendicant, an Armenian Legend”, **Armenia**, Vol. VI, No. 6, January 1913.
- TCHERAZ, Minas, “The Old Mountaineer”, **Armenia**, Vol. VI, No. 8, March 1913.
- The Armenians in Massachusetts**, The Armenian Historical Society, Boston, 1937.
- The Heritage of Armenian Literature, Vol. III**, (Ed. Agop J. Hacikyan), Wayne State University, Detroit, 2005.
- The World’s Parliament of Religions Vol. I**, (Ed. John Henry Barrows), The Parliament Publishing Company, Chicago, 1893.
- Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists, Vol. II**, (Ed. E. Delmar Morgan), Comittee of the Congress, London, 1893.
- URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Yeni Matbaa, Ankara, 1950.
- YAVUZ, Fikrettin-BEYHAN, Büşra, “Ermeni Sorunu’nun Ortaya Çıkış Sürecinde bir Ermeni Aydını: Minas Çeraz ve Yurtdışındaki Faaliyetlerinin Analizi”, **Vakanüvis**, Vol. 4, S: 2, Güz 2019.
- YAVUZ, Fikrettin-İSKEFİYELİ, Zeynep, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”, **Bellekten**, C: 84, S: 299, Nisan 2020.

Gazeteler

Aberdeen Free Press
Chicago Daily Tribune
Comodia
Gazette Nationale ou le Moniteur Universel
Glasgow Evening News
Glasgow Evening Post
Hartlepool Northern Daily Mail
Journal des Débats Politiques et Littéraires
Journal des Villes et des Campagnes
L'Arménie
L'Aurore
L'Univers
La Cocarde
La Justice
La Lanterne
Le Constitutionnel
Le Figaro
Le Grand Echo du Nord
Le Journal
Le Petit Caporal
Le Petit Marseillais
Le Rappel
Le Siecle
Le Signal
Le Soleil
Le Temps
Le Yıldız
Leamington Spa Curier
Leeds Mercury
Les Nouvelles D'Orient
London Daily News
Pall Mall Gazette

Paris Soir
Rock Island Daily Argus
The Austin Weekly Statesman
The Bolivar Bulletin
The Hope Pioneer
The Indianapolis Journal
The New York Herald
The New York Times
The Manchester Guardian
The Sea Coast Echo
The Sheffield Daily Telegraph

Tezler

- CUMHUR, Zeynep, **Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Kilise'nin Rolü**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2003.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan, **Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)**, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- KARSANDIK, Özlem, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Siyasi Faaliyetleri (1887-1908)**, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2005.
- UMAR, Afşin Burak, **Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaktsutyun) Kısa Tarihi 1890-1915**, Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.
- YAVUZ, Fikretin, **Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004.

İnternet Kaynakları

<http://www.getronagan.k12.tr/tr/kurumsal/tarihce> . (Erişim Tarihi: 22 Ocak 2020)

<https://hansard.parliament.uk/lords/1880-06-11/debates/0396d88a-e5af-44d0-bbb0-b821e393671d/TreatyOfBerlinArticle61%E2%80%9494Armenia> . (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2020)

<https://hansard.parliament.uk/commons/1880-09-02/debates/ebbfbb94-8adc-4cf9-9d64-1fe91fc3129b/Observations> . (Erişim Tarihi: 25 Temmuz 2020)

ProQuest

Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, **Education Department: Reports from University Colleges Participating, In Accordance with the Treasury Minute Dated 1st July 1899, in the Grant of £15,000 Made by Parliament for “University Colleges in Great Britain”**, London, 1894.

Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, **Education Department: Reports from University Colleges Participating in the Grant of £15,000 Made by Parliament for “University Colleges in Great Britain”**, London, 1896.

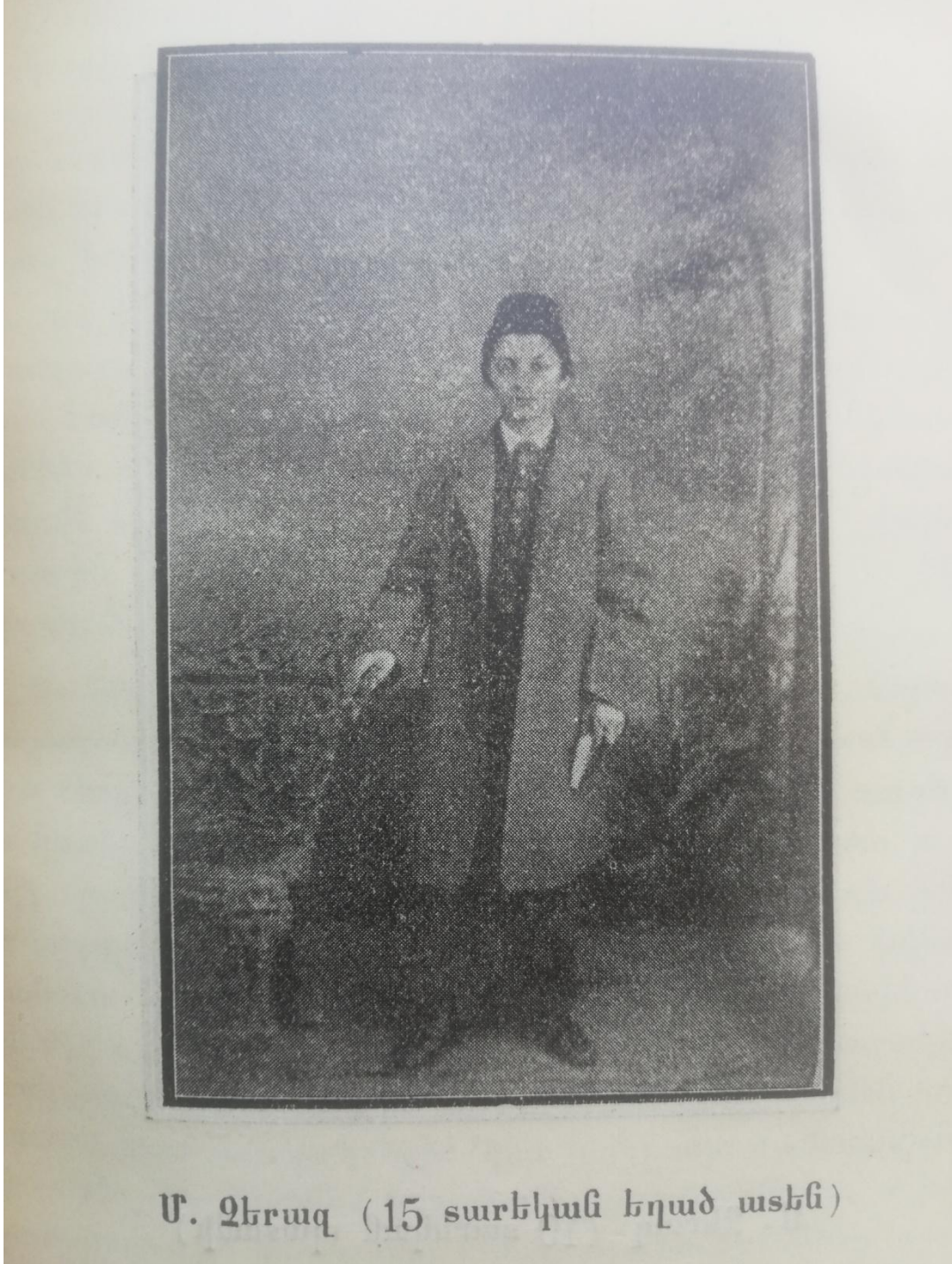
Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, **Education Department, Reports from University Colleges**, London, 1898.

Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, **Education Department, Reports from University Colleges**, London, 1899.

Reports from University Colleges Participating in Grant by Parliament for University Colleges in Great Britain, **Board of Education, Reports from University Collages**, London, 1900.

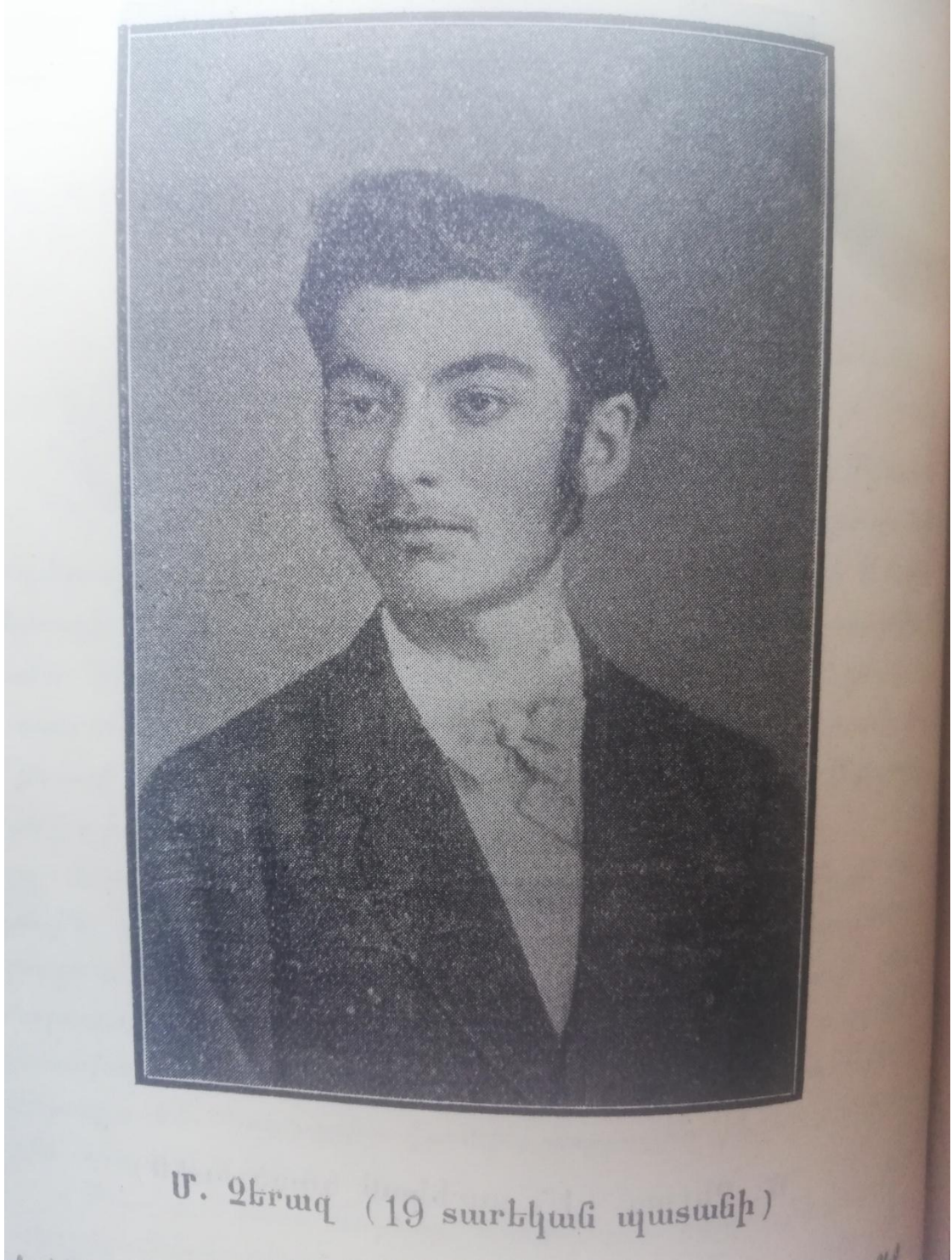
EKLER

Ek 1 : 15 yaşındayken Minas Çeraz.

Կայնակ: Արշակ Ալբոյաւոյան, Մինաս Շերազ, Իր Կեանքի Էի Գորտի ար 60 Ամեայ Կոբեւանին Արտի, Կարան Իաբեթ-Փաղտասար, Գահիրե, 1927, ս. 61.

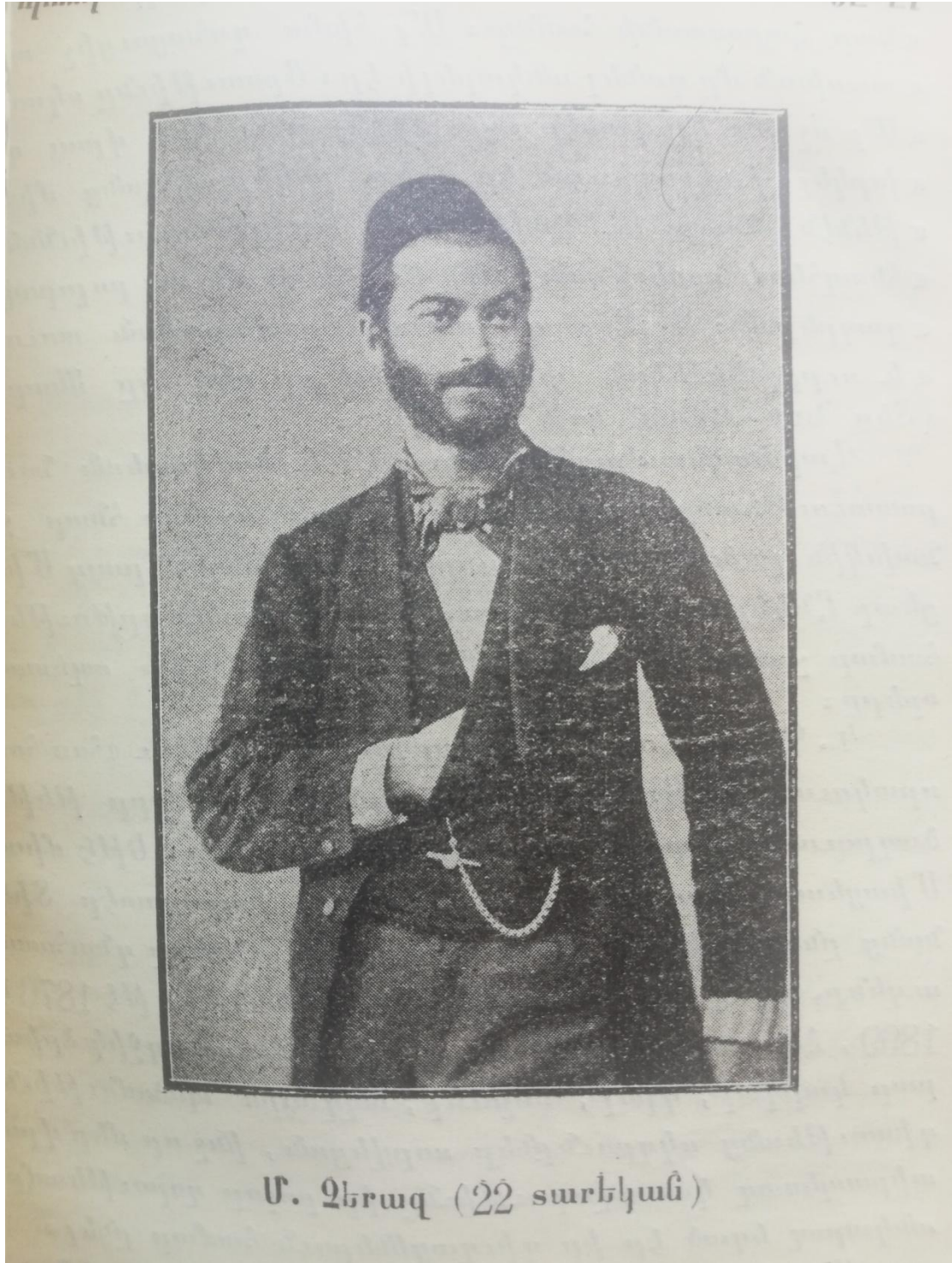
Ek 2 : 19 yaşındayken Minas Çeraz.

Կայնակ: Արշակ Ալբոյաւոյան, **Մինաս Չերազ, Իր Կեանքի Եւ Գործի Իր 60 Ամեայ Կոբեւան Բրտի,** Կրարան Իր-Փարտար, Գահիրե, 1927, ս. 62.

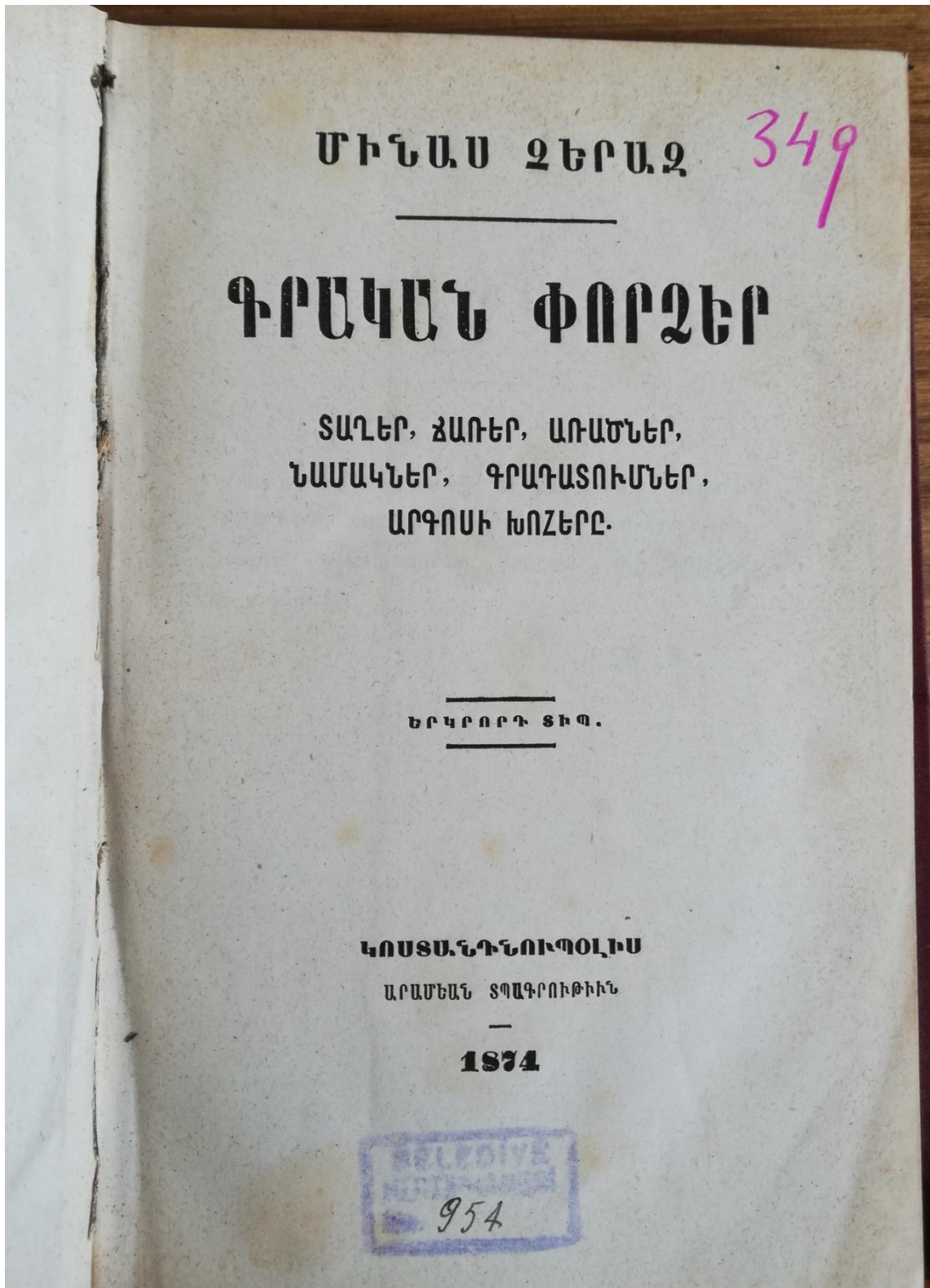

Ek 3 : 22 yaşındayken Minas Çeraz.

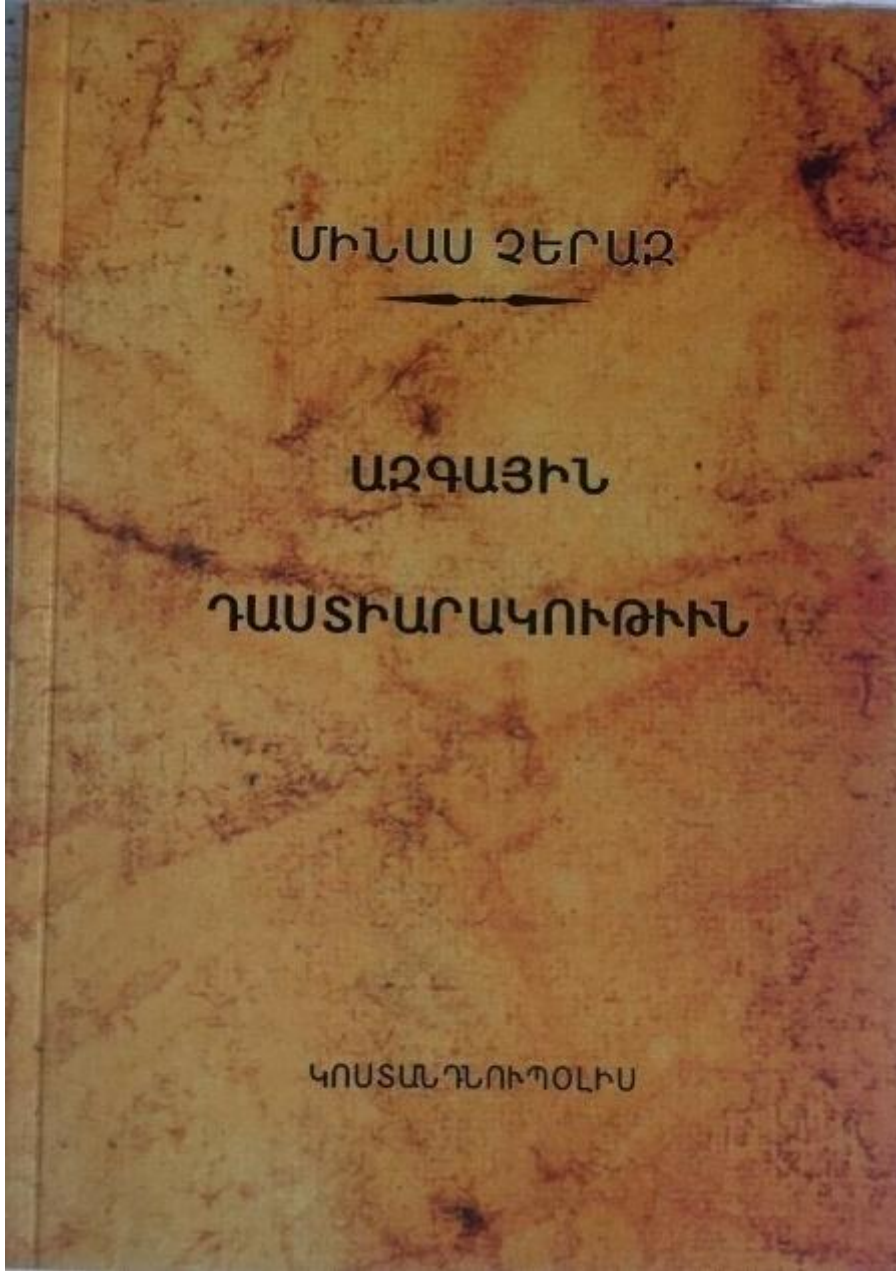
Kaynak: Arşak Alboyacıyan, **Minas Çeraz, İr Keankı Ei Gortsı ir 60 Ameay Yobeleanın Artii,** Tparan Habet-Paghtasar, Gahire, 1927, s. 107.

Ek 4 : Minas Çeraz'ın ilk eseri olan Grakan Pordzer.

Kaynak: Minas Tcheraz, **Grakan Pordzer**, Arasyan Tspagroitin, Kostandnupolis, 1874.

Ek 5 : Minas Çeraz'ın 1876 tarihinde neşrettiği Azgayin Tasdiaragutyun isimli eseri.

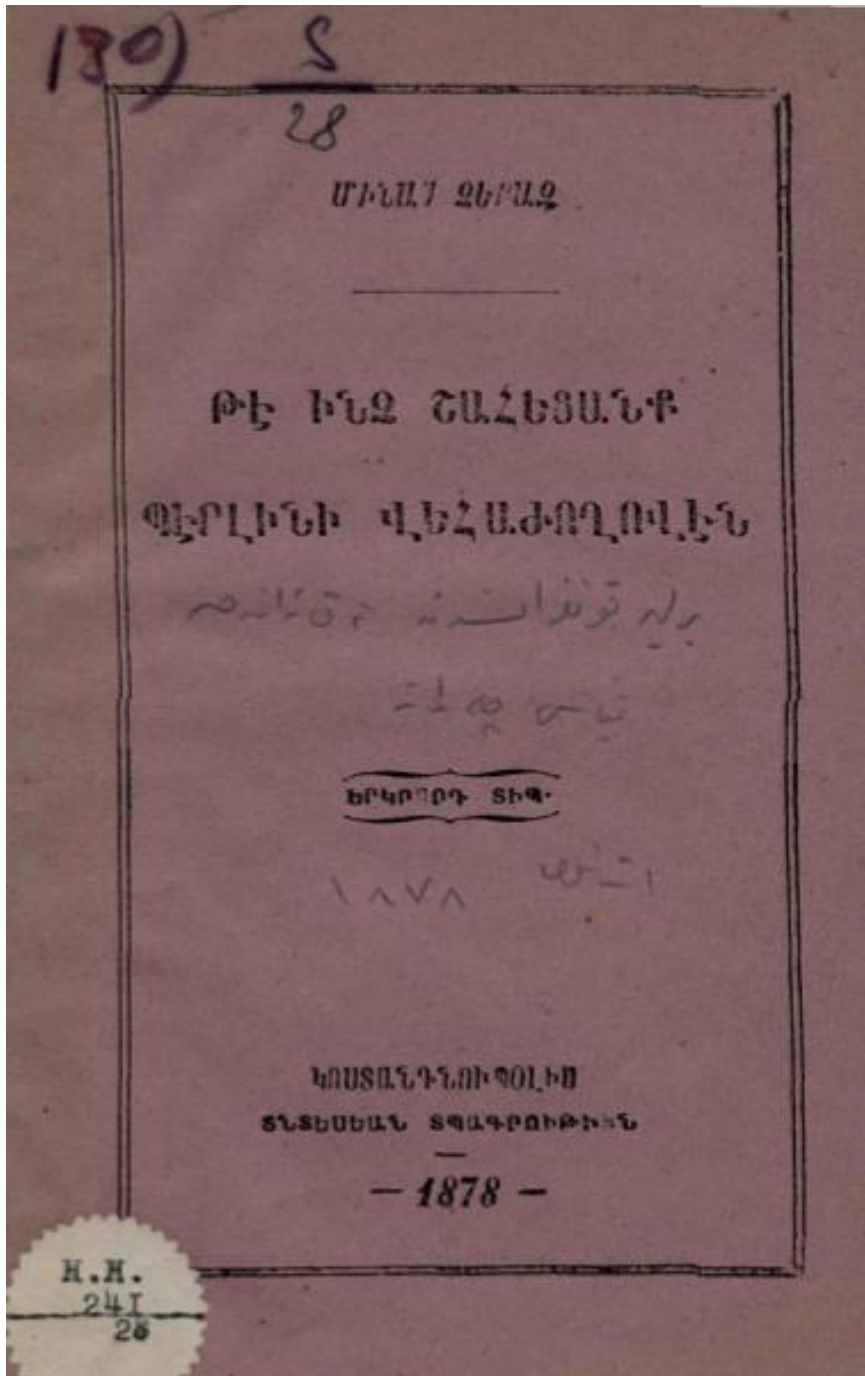
Kaynak: Minas Çeraz, *Asgayin Tasdiaragutyun*, Aramyan Dbakrutyun, Gosdantnubolis, 1876.

Ek 6 : 1878 Berlin Kongresi'nde yer alan Ermeni heyeti.

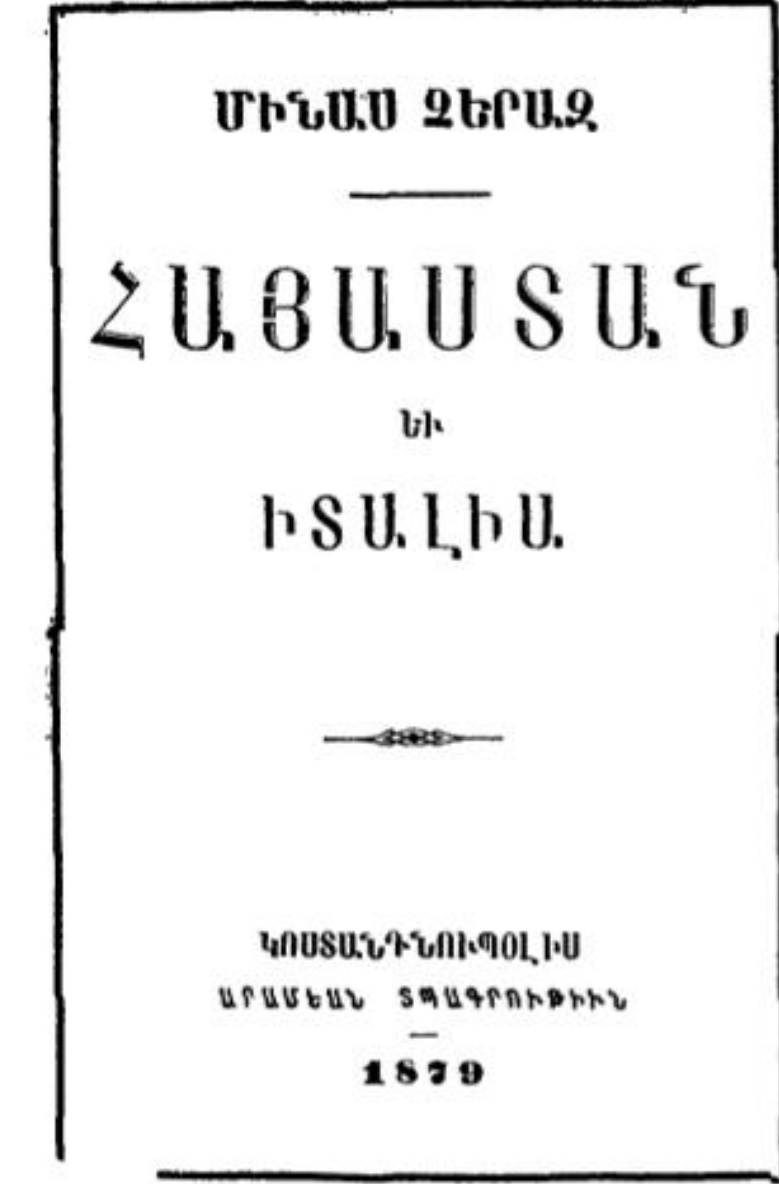
Kaynak: Fikrettin Yavuz, *Ermeni Katogikosu Mıgırdıç Kırımıyan ve Ermeni Meselesindeki Rolü*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004, s. 208.

Ek 7 : Minas Çeraz'ın Berlin Kongresi ve izlenimlerini kaleme aldığı *Te İnc Şahetsank Berlini Vehajoğoven?* (*Berlin Kongresi'nden Ne İstifade Eyledik?*) isimli eseri.

Kaynak: Minas Çeraz, *Te İnc Şahetsank Berlini Vehajoğoven*, Dndesyán Dbagrutyun, Gosdantnubolis, 1878.

Ek 8 : Minas Çeraz'ın Berlin Kongresi'ne gitmeden evvel Mıgırdıç Kırımıyan ile gerçekleştirdiği İtalya ziyaretini kaleme aldığı *Hayastan yev İtalia*(*Ermenistan ve İtalya*) isimli eseri.

H.H.
241
51

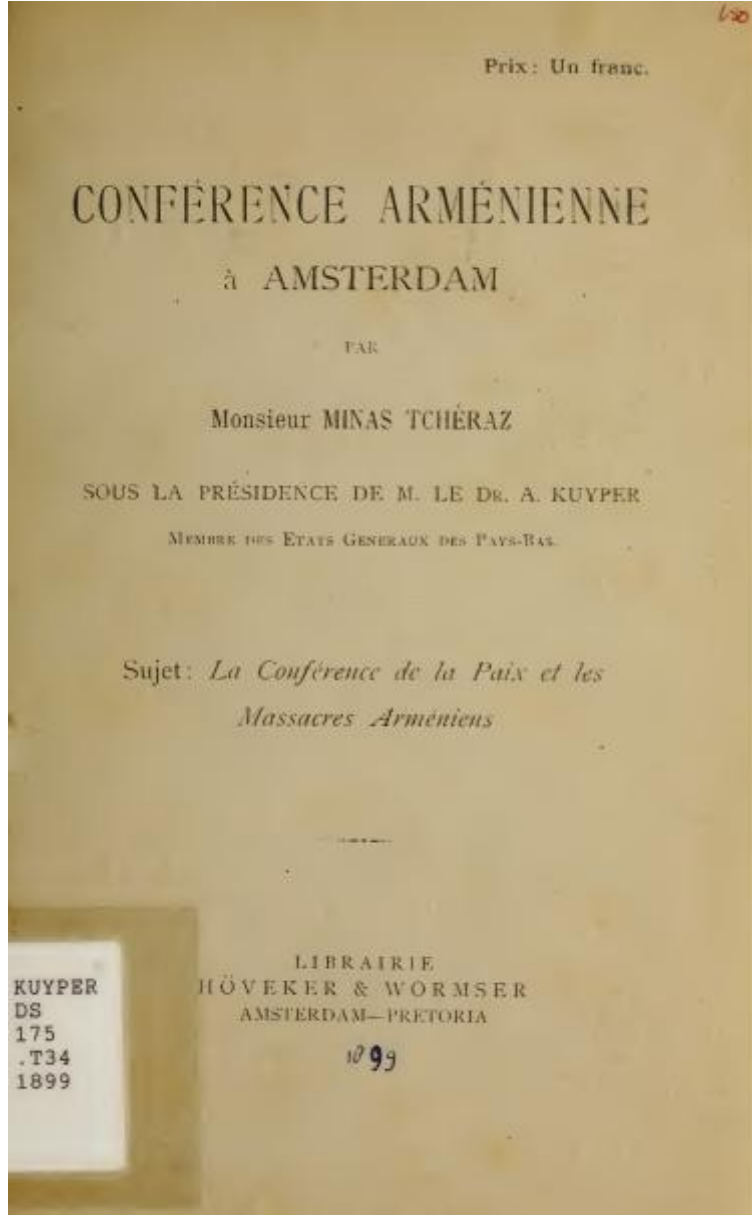
Kaynak: Minas Çeraz, *Hayastan yev İtalia*, Aramyan Dbagutyun, Gosdantnubolis, 1879.

Ek 9: Minas Çeraz(1852-1929).

Kaynak: Pars Tuğlacı, *Ermeni Edebiyatından Seçkiler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 88.

Ek 10 : Minas Çeraz'ın Hollanda'da düzenlenen Lahey Barış Konferansı'na katılımı vesilesiyle kaleme aldığı Amsterdam'da Ermeni Konferansı isimli eseri.

Kaynak: Minas Tchéraz, **Conférence Arménienne a Amsterdam**, Librairie Hoveker&Wormser, Amsterdam, 1899.

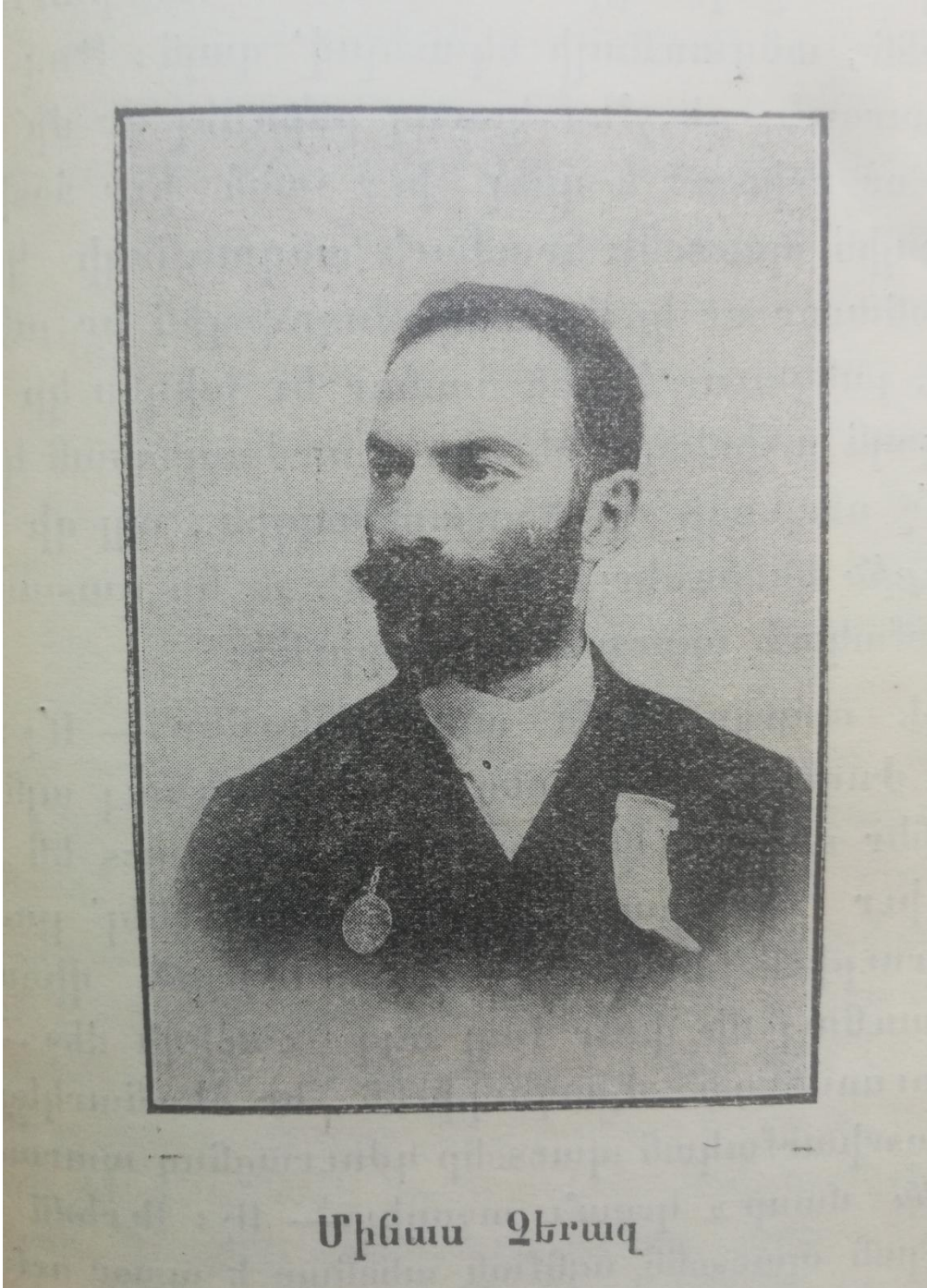

Ek 11 : Minas Çeraz'ın 17 yıl boyunca yayınladığı *L'Arménie* dergisi.

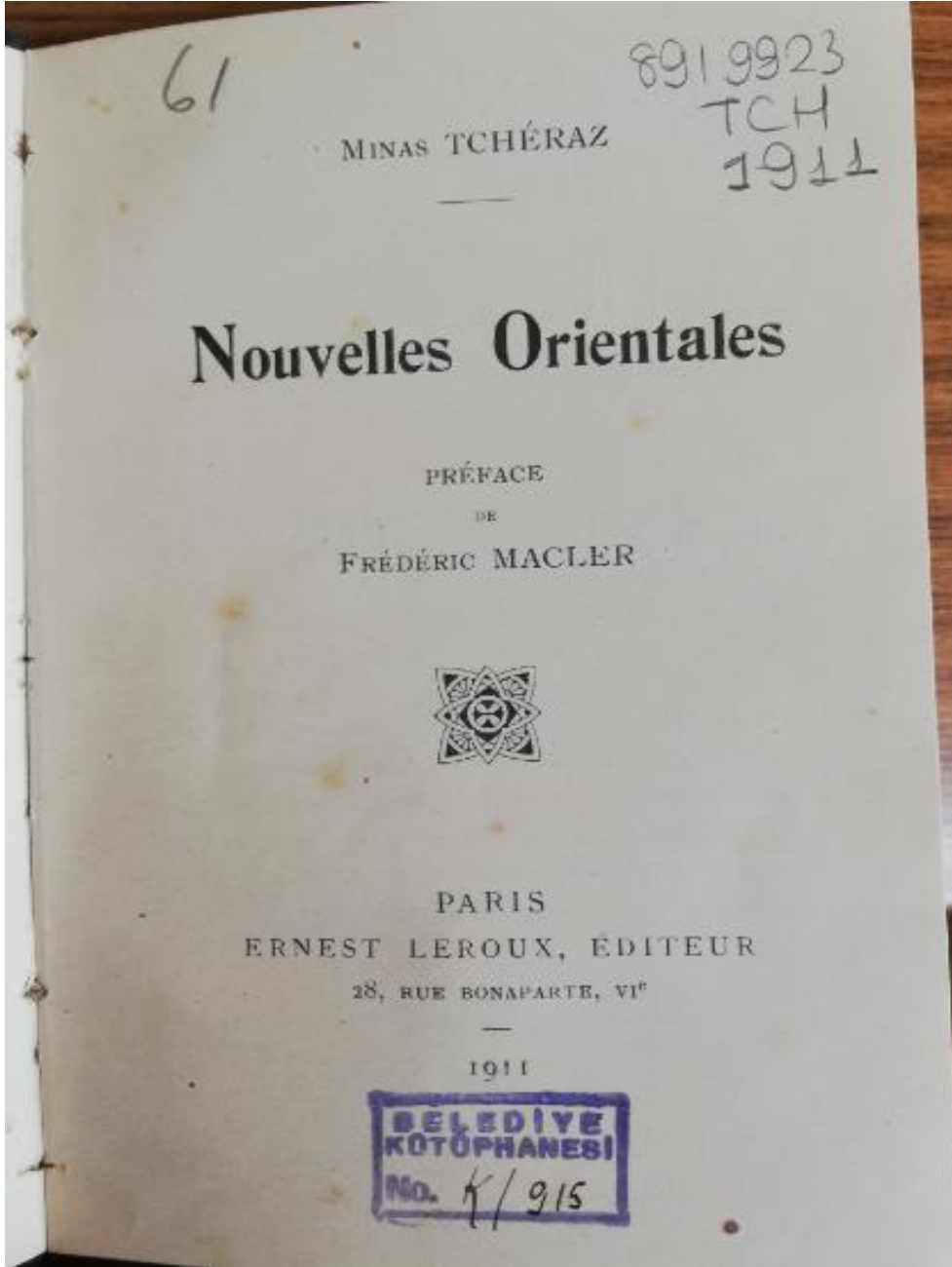
Kaynak: *L'Arménie*, 1 Février 1899, s. 1.

Ek 12 : Orta yaşlarındayken Minas Çeraz.

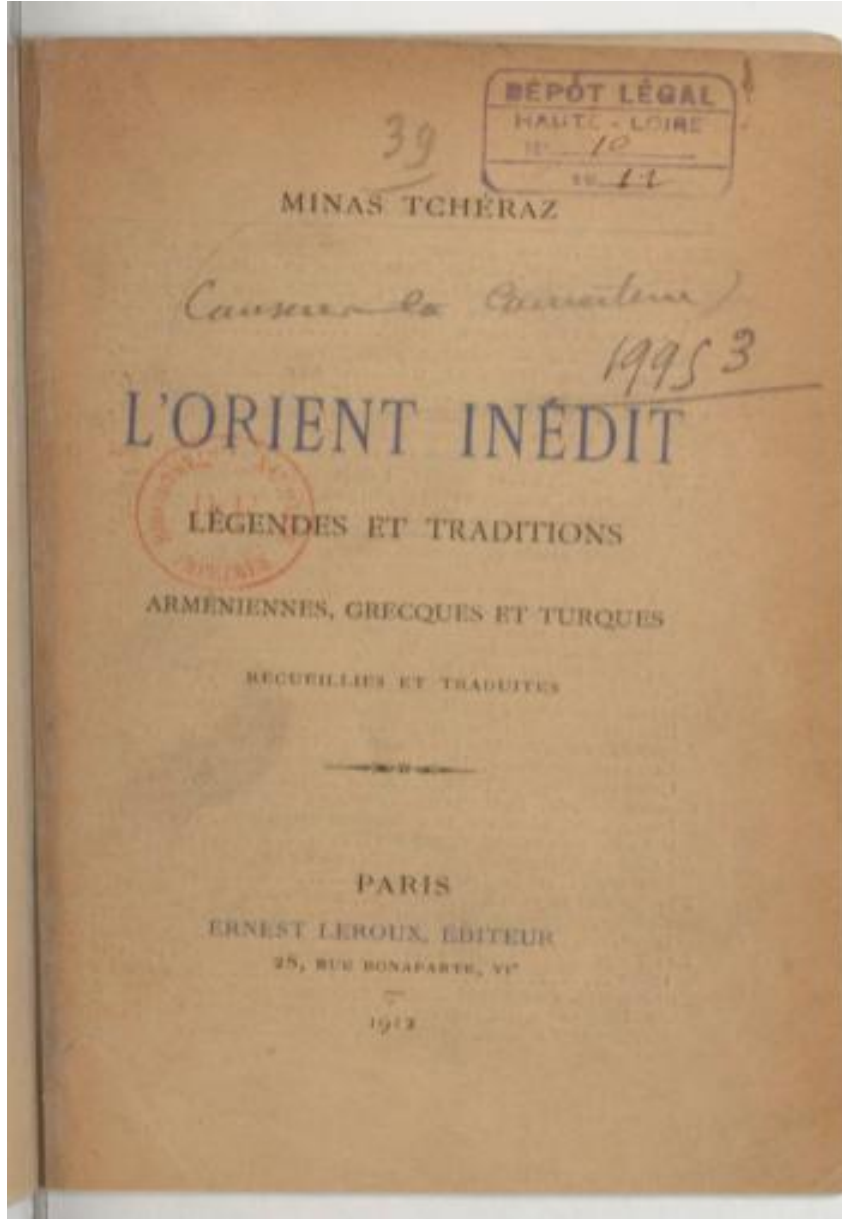
Kaynak: Arşak Alboyacıyan, **Minas Çeraz, İr Keankı Ei Gortısı ir 60 Ameay Yobeleanın Artii,** Tparan Habet-Paghtasar, Gahire, 1927, s. 127.

Ek 13 : Minas Çeraz'ın Fransızca kaleme aldığı Nouvelles Orientales(Doğu Hikayeleri) isimli eseri.

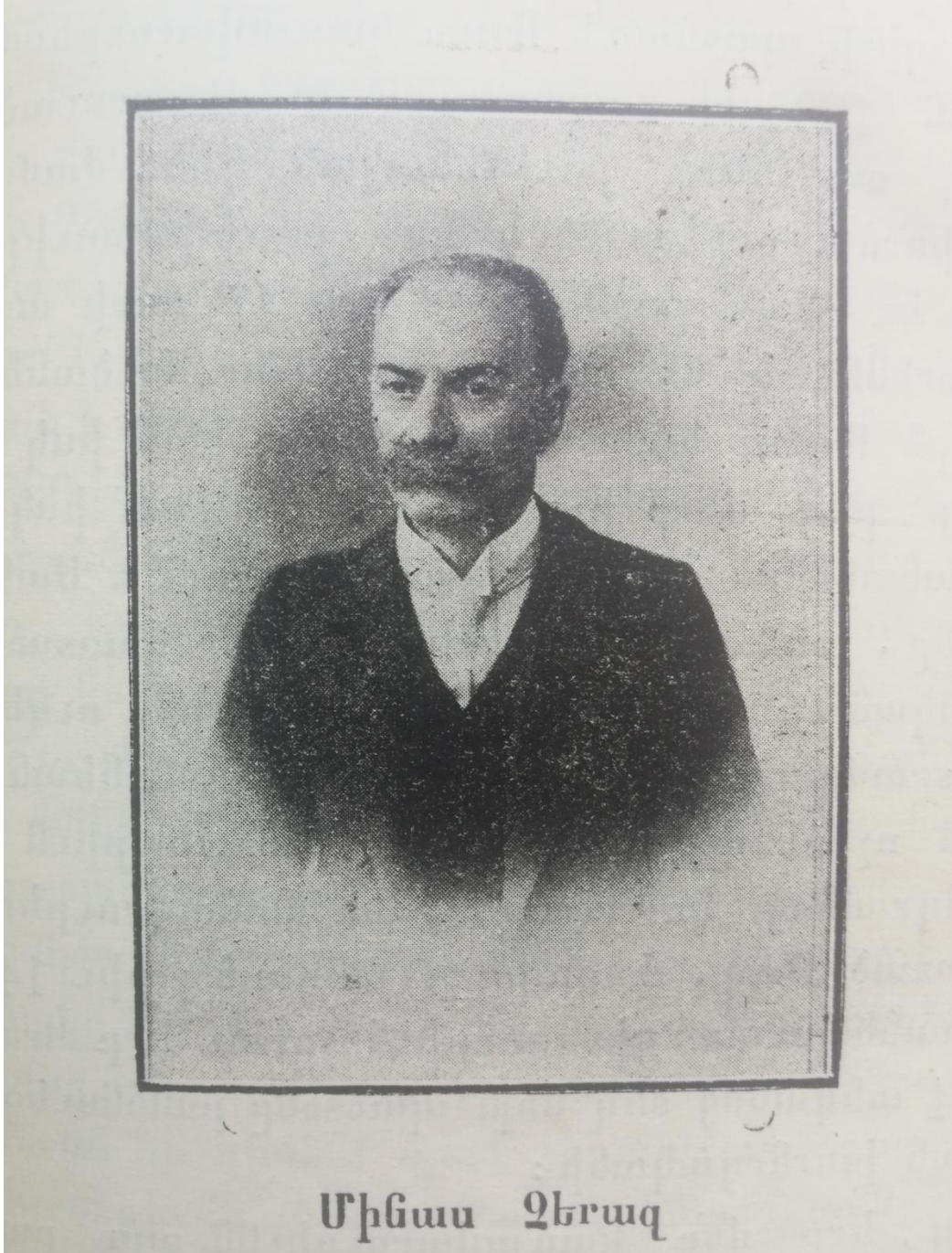
Kaynak: Minas Tchéraz, **Nouvelles Orientales**, Ernest Leroux, Paris, 1911.

Ek 14 : Minas Çeraz'ın Nouvelles Orientales eserinin devamı niteliğindeki L'Orient Inédit isimli eseri.

Kaynak: Minas Tchéraz, **L'Orient Inédit**, Ernest Leroux, Paris, 1912.

Ek 15 : Ömrünün son yıllarına doğru Minas Çeraz.

Kaynak: Arşak Alboyacıyan, **Minas Çeraz, İr Keankı Ei Gortsı ir 60 Amej Yobeleanın Artii,** Tparan Habet-Paghtasar, Gahire, 1927, s. 133.

Ek 16 : Minas Çeraz'ın *Armenia* gazetesinde kaleme aldığı hikayelerden biri olan The Mendicant.

THE MENDICANT.

AN ARMENIAN LEGEND.

BY PROF. MINAS TCHERAZ.

A MENDICANT asked alms of all the passers-by, and knocked at all the doors.

He walked with uncovered head and bare feet, his clothing in tatters. Still young, but very pale and thin, he dragged his steps painfully.

Men gave him no alms except in the presence of pretty women whose graces they sought, or of men whom they wished to dazzle with the sight of their benevolence.

Women refused him charity except in the presence of men whom they longed to conquer, or of rivals whom they wished to eclipse by their superiority.

When they met him alone, these same men assumed an air of preoccupation, pretending not to observe the unhappy being, and these same women turned their heads away as though seeking something invisible.

The rich addressed the mendicant with a loud voice when they met him in the public square. They coughed or sneezed noisily, drew forth slowly their well-filled purses, and let fall into the hand of the mendicant a pittance. But, when they encountered him in a deserted street, they drove him away, crying:

"Be off, miserable one! Hast thou no shame, before the eyes of men, to beg thus? Toil, even as we, and earn thy livelihood!"

Priests stopped before the mendicant whenever they met him in a crowded thoroughfare. They snuffed laboriously, in order that the idlers might have time to gather about, and, solemnly drawing forth their purses, slipped into his hand a small coin. But, when they encountered him in a little-frequented street, they quickened their pace, crying:

"Go, wretched one! Hast thou no fear of God, to beg thus? Labor, as all the world, and earn thy livelihood!"

Only the little children had pity upon the mendicant, and bestowed upon him their simple gifts without ostentation. And the mendicant blessed them, murmuring:

"Suffer the little children to come unto me, and forbid them not, for of such is the Kingdom of Heaven."

The mendicant knocked one day at the door of a lonely cottage.

The mistress of the house,—young and beautiful,—opened the door to him.

The mendicant entered, saluted the woman, and seated himself upon the floor, worn out with fatigue.

"What hast thou need of?" asked the good woman.

PROF. MINAS TCHERAZ.

The Armenian Savant of Paris, France.

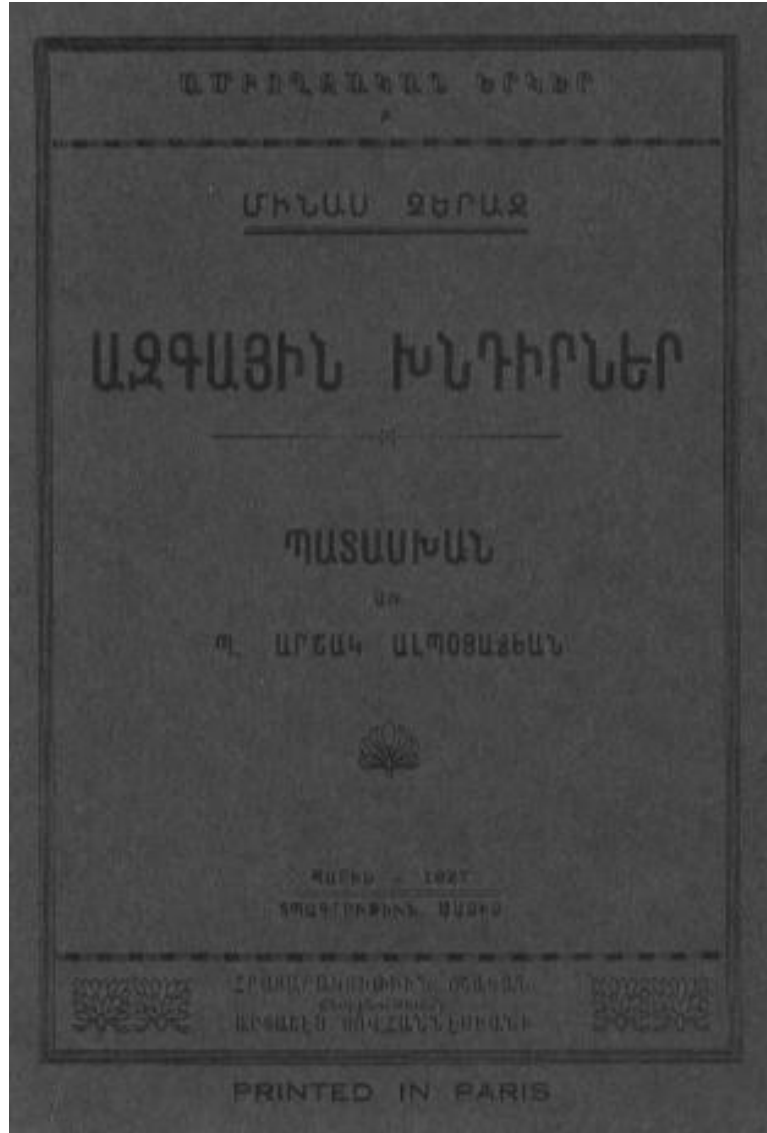
Kaynak: The Mendicant, *Armenia*, Vol. VI., No. 6, January 1913.

Ek 18: 31 Mayıs 1926'da Minas Çeraz için Marsilya ve Paris'te düzenlenen törenden bir fotoğraf.

Kaynak: P. Harutyun Mikahelyan, **Minas Cerazi Vat'snameay Hanrayin Gorcowneowt'ean Yobelean (1865-1925)**, Masis, Paris, 1928, s. 122.

Ek 19 : Minas Çeraz'ın kaleme aldığı son eser olan Azgayin Khndirner.

Kaynak: Minas Çeraz, **Azgayin Khndirner**, Masis, Paris, 1927.

ÖZGEÇMİŞ

Büşra Beyhan 1995 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini aynı şehirde tamamladı. 2017 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümünden mezun oldu. 2017 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı.